

ΘΕΜΑΤΑ
ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ
ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

ΕΛΙΖΑΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΤΟΥ

ΘΕΜΑΤΑ
ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ
ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

ΑΘΗΝΑ

1983

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ	XI
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΕΔΙΩΝ	XII
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	XIII
 I ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΕ ΘΕΜΑΤΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ	
1. ΑΝΑΠΤΥΓΜΕΝΕΣ ΚΑΙ ΥΠΑΝΑΠΤΥΚΤΕΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΕΣ	3
 II Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΩΣ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ	
2. ΘΕΩΡΙΕΣ ΣΧΕΤΙΚΕΣ ΜΕ ΤΗΝ «ΙΣΟΡΡΟΠΙΑ» ΣΤΟ ΧΩΡΟ	13
3. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΒΑΣΕΙΣ ΣΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ «ΑΣΥΜΜΕΤΡΗΣ» ΑΝΑ- ΠΤΥΞΗΣ	16
Πόλοι ανάπτυξης (François Perroux)	16
Διασταλτικές και συσταλτικές διασυνδέσεις μεταξύ του κέντρου και της περιφέρειάς του	18
Η συσσωρευτική διαδικασία ανισότητας (Gunnar Myrdal)	19
Οι ασυμμετρικές αλληλοεξαρτήσεις κέντρου-περιφέρειας	21
Οι μεταβολές στη δομή της παραγωγής και ο σχηματισμός περιφε- ρειακών ανισοτήτων	23
4. ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ	27
Μοντέλα οικονομικής διεύρυνσης και η ανάπτυξη της περιφέρειας	30
 III ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΙΕΥΡΥΝΣΗ ΚΑΙ ΤΑΣΕΙΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑΣ ΣΤΟ ΔΙΕΘΝΗ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΟ ΧΩΡΟ	
5. ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΕ ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΠΕΔΟ	39
Η εξέλιξη των διεθνών ανταλλαγών	39
Οι οικονομικές σχέσεις της Ελλάδας με τον υπόλοιπο κόσμο	43
Προσπάθειες εκβιομηχάνισης: Η περίπτωση της Ελλάδας	46
6. ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΕ ΕΘΝΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ	49
Η ελληνική εμπειρία	52
7. ΣΥΝΟΨΗ	56

IV Η ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

8. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΚΑΙ ΣΗΜΕΡΙΝΕΣ ΤΑΣΕΙΣ	61
9. ΔΙΑΡΘΡΩΤΙΚΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ	66
Επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου και σχηματισμός ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος κατά τομείς οικονομικής δραστηριότητας	66
Η κατανομή του εγχώριου προϊόντος	70
<i>Τομεακές ανισότητες</i>	70
<i>Περιφερειακές ανισότητες</i>	71
Απασχόληση	78
<i>Πληθυσμός</i>	78
<i>Ο ενεργός πληθυσμός: κατανομή κατά τομέα οικονομικής δραστηριότητας</i>	84
<i>Η χωροθέτηση της απασχόλησης</i>	86
10. ΟΙ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΕΣ ΕΠΙΛΟΓΕΣ	89

V ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΙΔΙΩΞΗ ΥΨΗΛΩΝ ΡΥΘΜΩΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΤΑΞΗ ΠΟΙΟΤΙΚΩΝ ΑΝΑΚΑΤΑΤΑΞΕΩΝ

11. ΑΣΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ: ΕΙΣΑΓΩΓΗ	97
12. Η ΠΟΛΗ: ΜΕΓΕΘΟΣ, ΚΟΣΤΟΣ, ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ	102
13. ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΕΙΚΟΝΑ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΑΣΤΙΚΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ	105

VI ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΟΙ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΕΥΣΕΙΣ

14. ΔΙΑΡΘΡΩΤΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ	115
15. ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΟΥ - ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ	120

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ	129
------------	-----

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	141
-----------	-----

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

1. Το έλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου της Ελλάδας και ως ποσοστό του Α.Ε.Π. (1960-1976)	45
2. Ακαθάριστο εγχώριο προϊόν κατά απασχολούμενο στον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα παραγωγής (1961, 1971, 1975)	53

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙV

1. Ποσοστιαία εξέλιξη της διάρθρωσης του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος και εθνικού εισοδήματος κατά βασικούς τομείς οικονομικής δραστηριότητας (1950, 1960, 1970, 1980)	63
2. Μέσοι ετήσιοι ρυθμοί αύξησης του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος και εθνικού εισοδήματος κατά βασικούς τομείς οικονομικής δραστηριότητας (1950-1980)	64
3. Ποσοστιαία διάρθρωση των ακαθάριστων επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας (1951-1980)	67
4. Ποσοστιαία κατανομή του εισοδήματος κατά κεφαλή και κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας (1951, 1961, 1971)	70
5. Δείκτες εισοδήματος κατά κεφαλή εργατικού δυναμικού και κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας (1951, 1961, 1971)	71
6. Ακαθάριστο εγχώριο προϊόν κατά τομείς σε περιφερειακό επίπεδο ΥΠΠΑ (1974)	72
7. Ακαθάριστο εγχώριο προϊόν κατά τομείς σε περιφερειακό επίπεδο ΥΠΠΑ (1979)	73
8. Βασικά μεγέθη κατά περιφέρεια	74
9. Ακαθάριστο εγχώριο προϊόν, συνολικό και κατά κεφαλή σε περιφερειακό επίπεδο ΥΠΠΑ (1974, 1979)	75
10. Συνολικός, αστικός πληθυσμός, βαθμός αστικοποίησης και μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής (1951, 1961, 1971, 1981)	79
11. Δημογραφικά χαρακτηριστικά	80

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

1. Πληθυσμός κατά ιεραρχικά επίπεδα (1951, 1961, 1971, 1981)	106
2. Μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής πληθυσμού κατά ιεραρχικά επίπεδα (1951-1961, 1961-1971, 1971-1981)	107

3. Σύνθεση της απασχόλησης στα αστικά κέντρα κατά ιεραρχικά επίπεδα (1951, 1961, 1971)	108
4. Συνολική απασχόληση στη βιομηχανία σε αστικά κέντρα και ποσοστιαία μεταβολή (1963-1973)	109

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΕΔΙΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

1. Θέσεις εγκατάστασης κύριων μονάδων και υποκαταστημάτων των 107 μεγαλύτερων βιομηχανιών (1975)	76
2. Πληθυσμιακές μεταβολές: Νομοί (1951-1961)	81
3. Πληθυσμιακές μεταβολές: Αστικά κέντρα (1951-1961)	81
4. Πληθυσμιακές μεταβολές: Νομοί (1961-1971)	82
5. Πληθυσμιακές μεταβολές: Αστικά κέντρα (1961-1971)	82
6. Πληθυσμιακές μεταβολές: Νομοί (1971-1981)	83
7. Πληθυσμιακές μεταβολές: Αστικά κέντρα (1971-1981)	83

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

1. Πληθυσμιακοί στόχοι αστικών περιφερειακών κέντρων (2000)	99
---	----

Το βιβλίο διερευνά παράγοντες ανάπτυξης του χώρου και ιδιαίτερα εκείνους που αφορούν το σχηματισμό των χωρικών ασυμμετριών. Αναζητά τις γενεσιουργές αιτίες στις αλληλοεξαρτήσεις του χώρου και της αναπτυξιακής διαδικασίας και προσανατολίζεται σε θέματα που σχετίζονται με την οικονομική διεύρυνση, διαδικασία που κυριάρχησε στις χώρες που προσπάθησαν να αναπτυχθούν μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο· μ' αυτή την οπτική εξετάζονται οι ιδιομορφίες της μεταπολεμικής ανάπτυξης στον Ελληνικό χώρο.

Το κείμενο χωρίζεται σε έξι κεφάλαια. Τα τρία πρώτα διερευνούν το χαρακτήρα των «αναπτυγμένων» και «υποανάπτυκτων» περιφερειών, εξετάζουν βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις, σχετικές με τη διαμόρφωση του χώρου, και σταματούν σ' εκείνες που έχουν αποτελέσει το θεωρητικό υπόβαθρο των κατευθύνσεων της αναπτυξιακής-χωροταξικής πολιτικής. Στά ίδια κεφάλαια αναλύεται η εμπειρία που έχει συσσωρευτεί από το διεθνές και εθνικό πλαίσιο και διαπιστώνονται τα προβλήματα ερμηνείας των χωρικών διαφοροποιήσεων. Διατυπώνονται σκέψεις-υποθέσεις, σχετικά με τα αίτια που τις προκαλούν και επισημαίνεται η αδυναμία ανάλυσης των προβλημάτων των αναπτυσσόμενων χωρών με τα θεωρητικά εργαλεία που προκύπτουν από την ιστορική εμπειρία των ήδη αναπτυγμένων.

Το κείμενο που ακολουθεί και καλύπτει τα τρία τελευταία κεφάλαια αντλεί από τις απόψεις που διατυπώνονται στο πρώτο μέρος και εξετάζει τη διαδικασία ανάπτυξης στον ελληνικό, εθνικό και περιφερειακό χώρο, όπως αυτή διαμορφώνεται από την οικονομική υποδομή και τις αναπτυξιακές επιλογές, και διατυπώνει συλλογισμούς για τους προσανατολισμούς των κατευθύνσεων της αναπτυξιακής-χωροταξικής πολιτικής.

Το βιβλίο έχει βασιστεί σε ερευνητικό υλικό και στοχεύει να δώσει το υπόβαθρο σε σπουδαστές που έχουν ήδη παρακολουθήσει το εισαγωγικό μάθημα της Χωροταξίας για να εμβαθύνουν σε θέματα ανάπτυξης του χώρου και να τα συσχετίσουν με την ελληνική πραγματικότητα.

Απευθύνεται και σε όσους ασχολούνται με το σχεδιασμό του χώρου και ελπίζω να προκαλέσει γενικότερο ενδιαφέρον για τα θέματα που θίγει.

Οι παράγοντες ανάπτυξης του χώρου και ειδικότερα η θεώρησή τους, σε σχέση με την ελληνική πραγματικότητα, έδωσαν αφορμή για ζωντανές και ενδιαφέρουσες συζητήσεις στα μαθήματα. Αποτέλεσε για μένα εξαιρετική εμπειρία η συνεργασία μου με τους σπουδαστές, που παρακολούθησαν το κατ' επιλογή μάθημα της Χωροταξίας τα ακαδημαϊκά έτη 1980-83 στη Σχολή Αρχιτεκτόνων και που με την αμεσότητα των διαπιστώσεών τους με βοήθησαν να δω πολλά θέματα με άλλη προοπτική.

Ευχαριστώ τις Διευθύνσεις Εθνικών Λογαριασμών του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, τις κυρίες Δ. Κατοχιανού, Ε. Θεοδωρή-Μαρκογιαννάκη και τον κ. Π. Καββαδία του Κέντρου Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών για τα στοιχεία που έθεσαν στη διάθεσή μου. Την επιστημονικό συνεργάτη του Τμήματος Αγρονόμων Τοπογράφων Ε.Μ.Π. κυρία Α. Λαγουδάκη για τη βοήθειά της σε θέματα θεματικής χαρτογραφίας. Τη φιλόλογο κυρία Σ. Μαραγκουδάκη για τις υποδείξεις της σε θέματα γλώσσας και τη χαράκτρια κυρία Α. Βιδάλη για την αισθητική επιμέλεια του βιβλίου. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τους καθηγητές κ.κ. Α. Αραβαντινό, Α. Βασενχόβεν και Ι. Δεργκάλιν για το θερμό ενδιαφέρον τους για τη δουλειά μου στη Σχολή Αρχιτεκτόνων. Τέλος, εκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο που αποφάσισε την έκδοση του βιβλίου.

Αθήνα, Ιούλιος 1983

I

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΕ ΘΕΜΑΤΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

ΑΝΑΠΤΥΓΜΕΝΕΣ ΚΑΙ ΥΠΟΑΝΑΠΤΥΚΤΕΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΕΣ

«Ανάπτυξη» και «υποανάπτυξη» είναι έννοιες σχετικές, που προϋποθέτουν την ύπαρξη πιο αναπτυγμένων οικονομιών, που θέτουν το αναπτυξιακό πρότυπο¹. Η εμπειρία απο την ιστορία των ήδη αναπτυγμένων χωρών έχει δείξει ότι το πρότυπο αυτό συνδέεται με μια μακροχρόνια αύξηση του εθνικού εισοδήματος, που οφείλεται στη συσσώρευση κεφαλαίου, στις επενδύσεις, στην πλήρη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, και συνοδεύεται απο αλλαγές στην τεχνική και στην οργάνωση της παραγωγής και απο ευρύτερη αναπροσαρμογή των θεσμών μιας κοινωνίας σε νέες λειτουργίες. Η διαδικασία αυτή, που έχει ταυτιστεί με την εκβιομηχάνιση και καθιερώθηκε στην Ευρώπη το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα και το πρώτο του 19ου, υπήρξε, όπως επισημαίνει ο Meir², εμπειρία χωρίς προηγούμενο στη διεθνή οικονομία, αλλά εξαιρετικά επιλεκτική στη διαταξή της στο χώρο.

Δεχόμαστε λοιπόν ότι ο διεθνής χώρος χωρίζεται σε αναπτυγμένες και μη αναπτυγμένες περιφέρειες³. Ποιά είναι όμως η έννοια της περιφέρειας⁴; Εδώ πρέπει να τονιστεί ότι μια περιφέρεια μπορεί να σημαίνει διάφορα πράγματα — μια παραδείγματος χάρη συναφή χωρική ενότητα, απο την άποψη της κοινωνικής δομής ή την απο-συνάθροιση σ' ένα ορισμένο γεωγραφικό χώρο μιας οικονομικής μεταβλητής. Ενώ όμως η έννοια της περιφέρειας είναι ένα χρήσιμο εργαλείο ανάλυσης, είναι επίσης γεγονός ότι είναι δυνατό να αναλύσει κανείς τις σχέσεις, που καθορίζουν τις διαφοροποιήσεις, που εμφανίζονται στο χώρο, χωρίς να χαράζει αναγκαστικά συναφείς περιφέρειες. Είναι επίσης φανερό ότι σε πολλές περιπτώσεις διαφορετική γεωγραφική βάση εξυπηρετεί καλύτερα την ανάλυση διαφορετικών φαινομένων. Συνήθως δεχόμαστε τα κράτη σαν δοσμένες a priori περιφέρειες, αντικείμενα ανάλυσης, προκειμένου να μελετήσουμε τις διακρατικές χωρικές ασυμμετρίες.

Πολλές αναπτυσσόμενες^α περιφέρειες, χώρες, μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, ιδιαίτερα αυτές που ήταν συνδεδεμένες με τη διεθνή αγορά γνώρισαν πράγματι μεγάλους σχετικά ρυθμούς διεύρυνσης του εθνικού εισοδήματος. Δεχόμαστε λοιπόν ότι «υποανάπτυκτη» δεν είναι μια περιοχή, μια περιφέρεια ή χώρα, όπου εκεί δεν έχει συντελεστεί ανάπτυξη· κάθε άλλο. Στην πραγματικότητα, όπως λέει ο Higgins⁵, σέ όλες τις αναπτυσσόμενες χώρες υπάρχει τουλάχιστον μια μεγάλη πόλη, όπου η αρχιτεκτονική, οι δρόμοι, οι επικοινωνίες, σχεδόν τα πάντα μοιάζουν πολύ με τις πόλεις του λεγόμενου αναπτυγμένου κόσμου. Οι περισσότερες απ' αυτές τις χώρες έχουν βιομηχανίες μοντέρνας τεχνολογίας, ακόμα και τομείς στην αγροτική οικονομία, που είναι οργανωμένοι με εντελώς «σύγχρονο» τρόπο. Σε συνάρτηση με τα παραπάνω, παρουσιάζουν μια οικονομική εικόνα που δεν είναι στάσιμη, όπως δείχνουν οι ρυθμοί οικονομικής διεύρυνσης — ιδιαίτερα ο δείκτης του μέσου κατά κεφαλή εισοδήματος — που είναι υψηλοί, συχνά υψηλότεροι και απ' αυτούς των αναπτυγμένων χωρών.

Η διεύρυνση όμως αυτή δεν είναι κατανάγκη ανάπτυξη και μπορεί να συνοδεύεται απο ανεργία, στασιμότητα — ως προς τη μετακίνηση εργατικού δυναμικού απο τον πρωτογενή στο δευτερογενή και τριτογενή τομέα — παρασιτική απασχόληση, όξυνση των ανισοτήτων, χαμηλή ποιότητα ζωής κλπ. Έτσι εμφανίζεται το φαινόμενο μιας οικονομίας, που έχει πετύχει ένα ικανοποιητικό βαθμό ανάπτυξης του «μοντέρνου» τομέα και έχει αυξήσει τη συμμετοχή του στη διαμόρφωση του ακαθάριστου συνολικού προϊόντος, αλλά διατηρεί παραδοσιακές δομές απασχόλησης και οργάνωση της παραγωγής και έχει μεγάλο τμήμα του πληθυσμού της αποκομμένο απο τα αγαθά της ανάπτυξης. Αλλά, όπως τονίστηκε παραπάνω, δεν είναι υποχρεωτικά μια οικονομία όπου δε σημειώθηκαν μεγάλης έκτασης επενδύσεις και τεχνολογική πρόοδος.

Ασφαλώς υπάρχουν σημαντικές διαφορές ανάμεσα στις διάφορες υποανάπτυκτες χώρες, που είναι δύσκολο να περιγραφούν με κοινούς για όλες δείκτες. Μπορούμε όμως να πούμε, ότι οι χώρες αυτές είναι «στερημένες» μ' ένα τρόπο, που άλλες χώρες δεν είναι. Υποθέτουμε συνήθως ότι μια χώρα δεν είναι αναπτυγμένη, εάν περισσότερος απο το μισό πληθυσμό της ζει σε κατάσταση «φτώχειας»⁶. Είναι βέβαια δύσκολο να μετρήσει κανείς το μέγεθος της φτώχειας — τα κριτήρια αλλάζουν με το χρόνο και μας ενδιαφέρει και η σχετικότητα των συγκρίσεων —. Το επίπεδο του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος^β και εισοδήματος^γ και σε συνέχεια του κατά κεφαλή εισοδήματος είναι μια ένδειξη, αλλά πέρα απο τις σοβαρές αμφισβητήσεις, σχετικά με τα στοιχεία, που περιλαμβάνονται στην έννοια του εθνικού εισοδήματος και

στον υπολογισμό της αξίας του, ο προσδιορισμός αυτός δεν είναι αρκετός. Η κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη περιέχει περισσότερα απο μια απλή διεύρυνση της οικονομίας, που μπορεί να μη συνοδεύεται απο διαρθρωτικές αλλαγές. Χρειαζόμαστε να ξέρουμε περισσότερα για το πως κατανέμεται αυτό το εισόδημα κατά τομείς και περιφέρειες μιας χώρας, για το επίπεδο και τη διάρθρωση της απασχόλησης, το είδος των επενδύσεων, το επίπεδο εκπαίδευσης, την ποιότητα ζωής κλπ., για να αξιολογήσουμε την αναπτυξιακή διαδικασία, που συντελείται. Είναι επίσης γεγονός ότι τα πιο αναπτυγμένα στάδια που θα προέλθουν απο τις αλλαγές στον κοινωνικο-οικονομικό χώρο θα οδηγήσουν σε υψηλότερες απαιτήσεις, σε νέους ορισμούς για το τι είναι ανάπτυξη κλπ. Παρακάτω συνοψίζουμε τις βασικές παραμέτρους, που μαζί με το επίπεδο του εισοδήματος δίνουν μια εικόνα για το επίπεδο ανάπτυξης μιας περιφέρειας. Τονίζουμε εδώ ότι, συσχετίζοντας τη διαδικασία ανάπτυξης με διαρθρωτικές αλλαγές, δεν αναζητούμε με ακρίβεια τη σχέση μεταξύ «αιτίου» και «αιτιατού», αλλά αναγνωρίζουμε ότι γενεσιουργές αιτίες είναι σε δράση, και προσπαθούμε να εντοπίσουμε τα πεδία σχέσεων και αλληλοεπιδράσεων.

Ένα απο τα βασικά χαρακτηριστικά του σταδιακού μετασχηματισμού μιας οικονομίας απο αγροτική σε βιομηχανική, είναι η συνεχής πτώση της συμμετοχής του αγροτικού προϊόντος ως ποσοστού του συνολικού προϊόντος της χώρας. Όπως σημειώνει ο Ζολώτας⁷, στα κράτη της Κοινής Αγοράς ο βιομηχανικός τομέας συνεισφέρει περίπου 46% στη συμμετοχή του ακαθάριστου εθνικού εισοδήματος, ο τριτογενής 49%, ενώ ο πρωτογενής 5%. Η δομή της απασχόλησης επίσης στις χώρες αυτές δείχνει ότι το ποσοστό του εργατικού δυναμικού, που απασχολείται στη γεωργία, είναι χαμηλό. Η διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης έχει λοιπόν συνδεθεί με μια συνεχή μείωση του ποσοστού εργατικού δυναμικού που απασχολείται στη γεωργία· η εμπειρία των αναπτυγμένων χωρών έχει δείξει ότι μια απο τις σπουδαιότερες πηγές της οικονομικής διεύρυνσης υπήρξε η μετακίνηση εργατικού δυναμικού από τον αγροτικό τομέα με τη χαμηλή παραγωγικότητα σε κλάδους υψηλής παραγωγικότητας στο δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα. Γενικά δεχόμαστε «εξ ορισμού» ότι μια χώρα δεν είναι αναπτυγμένη, όταν ένα μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού της είναι απασχολημένο στον αγροτικό τομέα, που συνεισφέρει και το μεγαλύτερο ποσοστό στη διαμόρφωση του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος. Φαίνεται λοιπόν να υπάρχει κάποια ισχυρή σχέση ανάμεσα στο επίπεδο του κατά κεφαλή εισοδήματος και στο μέγεθος της εργατικής δύναμης, που απασχολείται στους μη αγροτικούς τομείς. Ακόμα η εμπειρία δείχνει, ότι οι χώρες

που έχουν το μεγαλύτερο τμήμα της εργατικής τους δύναμης απασχολημένο στη γεωργία έχουν συνήθως και ένα σχετικά όχι αποδοτικό αγροτικό τομέα⁸.

Ένα ακόμα χαρακτηριστικό μιας «υποανάπτυκτης» χώρας είναι ο λεγόμενος «τεχνολογικός» δυαδισμός⁹. Ο χωρισμός της οικονομίας σε δύο χαρακτηριστικά διαφορετικούς τομείς: Ένα τεχνολογικά αναπτυγμένο, που συνήθως εισάγεται από το εξωτερικό, και ένα σχετικά υποανάπτυκτο. Στο «σύγχρονο» τομέα της οικονομίας, υπάρχουν μεγάλης κλίμακας βιομηχανικές και αγροτικές μονάδες και συναφείς υπηρεσίες, όπως είναι οι επικοινωνίες, οι συγκοινωνίες, οι τράπεζες κλπ. Στον «παραδοσιακό» τομέα βρίσκουμε μικρής κλίμακας παραδοσιακά οργανωμένες μονάδες, συνήθως οικογενειακής μορφής, στην πρωτογενή και δευτερογενή μορφή παραγωγής. Στο σύγχρονο τομέα η τυπική επιχείρηση είναι επιχείρηση έντασης κεφαλαίου^δ, συνήθως εταιρικής μορφής. Η τεχνολογία είναι προηγμένη και η παραγωγικότητα της εργασίας τόσο υψηλή, όσο και στις αναπτυγμένες χώρες. Στον παραδοσιακό τομέα είναι παλιές τεχνικές έντασης εργασίας, με αποτέλεσμα η παραγωγικότητα να είναι χαμηλή.

Με άλλα λόγια δηλαδή, όπως τονίσαμε και πριν, υποανάπτυκτη δεν είναι μια χώρα, όπου δεν εμφανίζεται οικονομική διεύρυνση· είναι μια χώρα, όπου το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού της ζει στον «παραδοσιακό» τομέα, και η παραγωγικότητα και το εισόδημα κατά συνέπεια είναι χαμηλά. Φαίνεται λοιπόν να υπάρχει σχέση ανάμεσα στον τεχνολογικό δυαδισμό, που χαρακτηρίζει μια οικονομία που δεν έχει αναπτυχθεί, και στο γεγονός ότι το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού της είναι απασχολημένο στους παραδοσιακούς τομείς. Το φαινόμενο αυτό πρέπει επίσης να συνδέεται με το γεγονός ότι οι οικονομίες αυτές δε χαρακτηρίζονται από τη δυνατότητα να διαμορφώνουν νέους συνδυασμούς των συντελεστών παραγωγής σ' ένα ορισμένο τεχνολογικό επίπεδο ή να αναπτύσσουν νέα τεχνολογία, όπως διατυπώνεται από τον Furtado¹⁰. Αναπτυγμένη οικονομία θεωρείται λοιπόν αυτή που σε μια χρονική στιγμή με πλήρη απασχόληση των συντελεστών παραγωγής της, είναι δυνατό να αυξήσει την παραγωγικότητα μόνο με την εισαγωγή νέας τεχνολογίας. Η διεύρυνση μιας αναπτυγμένης οικονομίας χαρακτηρίζεται επομένως από τη συσσώρευση επιστημονικής γνώσης και την εφαρμογή αυτής της γνώσης. Αντίθετα, υποστηρίζει ο Furtado¹¹, η διεύρυνση μιας υποανάπτυκτης οικονομίας είναι θέμα «προσαρμογής» σε μια τεχνική παραγωγής που ήδη προϋπάρχει. Στα πλαίσια όμως της χρησιμοποίησης ήδη γνωστών τεχνικών παρατηρείται πάντα ανεπάρκεια στην αξιοποίηση των συντελεστών παραγωγής μιας υποανάπτυ-

κτης οικονομίας, με αποτελέσματα να συμπιέζεται η παραγωγικότητα.

Αυτή η ανεπαρκής αξιοποίηση οφείλεται κυρίως στην έλλειψη κεφαλαίου, που στη συνέχεια προκαλεί υποαπασχόληση του εργατικού δυναμικού. Οφείλεται επίσης στο γεγονός ότι δεν είναι δυνατό να συνδυάσει κανείς τους συντελεστές, παρά σε ορισμένες αναλογίες, και αυτό επηρεάζει κυρίως το δυναμικότερο τομέα της οικονομίας, τη βιομηχανία. Τέλος οφείλεται στο ότι η τεχνολογία που χρησιμοποιείται είναι καθορισμένη από τους συντελεστές και τις πλουτοπαραγωγικές πηγές άλλων χωρών, που προηγούνται στη διαδικασία της εκβιομηχάνισης¹². Αυτή η βασική έλλειψη προσαρμογής μεταξύ προσφοράς συντελεστών και τεχνολογικού προσανατολισμού είναι ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι υποανάπτυκτες χώρες σήμερα.

Ο περιφερειακός δυαδισμός, φαινόμενο που χαρακτηρίζει τόσο τις αναπτυγμένες όσο και τις υποανάπτυκτες χώρες, είναι ακόμα ένα χαρακτηριστικό. Εμφανίζεται όμως με ιδιαίτερη ένταση στις δεύτερες. Ο Myrdal¹³, όπως θα δούμε παρακάτω, είναι απ' αυτούς που με βέβαιότητα υποστήριξαν ότι οι περιφέρειες μιας χώρας που δεν έχει αναπτυχθεί χαρακτηρίζονται από μεγάλη ανισότητα στην παραγωγικότητα και το εισόδημα, ανισότητα που συνεχώς αυξάνεται, ενώ αντίθετη τάση επικρατεί στις αναπτυγμένες χώρες. Φαίνεται λοιπόν να είναι πολύ υψηλή η συσχέτιση του βαθμού εθνικής «ενσωμάτωσης» (integration) και του επιπέδου κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης, όταν μετριέται με τη διάρθρωση του προϊόντος, με τη δομή της απασχόλησης, με το κατά κεφαλή εισόδημα, ή και με άλλους κοινωνικο-οικονομικούς δείκτες¹⁴.

Η επιτυχία της οικονομικής ανάπτυξης κρίνεται από το βαθμό και το χρόνο «ενσωμάτωσης» των υποανάπτυκτων περιοχών, προτού δημιουργήσει χρόνια αρνητική κατάσταση η συσσωρευτική διαδικασία, που ευνοεί τις πιο αναπτυγμένες απ' αυτές. Και φυσικά αυτό ισχύει τόσο για το διεθνές όσο και το εθνικό επίπεδο. Εδώ όμως υπάρχει ένα σημαντικό ερώτημα: Είναι τα περιφερειακά προβλήματα (είτε πρόκειται για περιφέρειες/κράτη στο διεθνή χώρο, είτε πρόκειται για περιφέρειες μέσα σ' ένα κράτος) προβλήματα της ίδιας της περιφέρειας; Και αναζητούμε ένα τρόπο να τα αντιμετωπίσουμε;

Από την πληροφόρηση, που έχουμε μέχρι σήμερα¹⁵, δε φαίνεται οι ανισότητες αυτές να προκύπτουν μόνο από «ανεπάρκεια» της οικονομικής δομής των περιφερειών. Παρόλο που η παρατήρηση αυτή μοιάζει λογική, συχνά αγνοείται, έτσι ώστε διαρθρωτικά προβλήματα της οικονομίας μιας περιοχής ή πόλης ή περιφέρειας να θεωρούνται σαν χαρακτηριστικά των περιοχών αυτών, σαν έλλειψη λ.χ. εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού ή επενδυτικής δυνατότητας ή ακόμα και σαν κοινωνι-

κά χαρακτηριστικά των ίδιων των κατοίκων. Και ενώ τα χαρακτηριστικά αυτά είναι αποτελέσματα μηχανισμών που αλληλοσυσχετίζουν σε γενικό επίπεδο τις απαιτήσεις της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και του φυσικού χώρου, εμφανίζονται σαν γενεσιουργές αιτίες της υποανάπτυξης των περιοχών αυτών.

Μ' αυτήν την οπτική τα περιφερειακά προβλήματα δε θεωρούνται προβλήματα που ενδημούν στις περιφέρειες, αλλά, κατά κάποιο τρόπο, αντιμετωπίζονται σαν προβλήματα για τα οποία η εξήγηση πρέπει να αναζητηθεί στις περιφέρειες αυτές, ενώ φαίνεται ότι το πραγματικό πρόβλημα πηγάζει από το γενικό επίπεδο. Είναι σημαντικό λοιπόν, όταν συζητάμε για εθνική ανάπτυξη και διαμόρφωση πολιτικής, να αναγνωρίζουμε ότι το πρόβλημα των περιφερειακών ανισοτήτων δεν παράγεται από τις «περιφέρειες», αλλά από την ίδια την αναπτυξιακή διαδικασία, που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι επεμβάσεις στο χωρικό επίπεδο δεν μπορούν να διαχωριστούν από επεμβάσεις στα επίπεδα όπου διαμορφώνεται η δομή της παραγωγής. Δε θα επεκταθούμε εδώ στο θέμα, αλλά θα επισημάνουμε, ότι μας ενδιαφέρουν κυρίως οι αλλαγές στους κλάδους εκείνους της παραγωγής των χωρών που προηγούνται στη διαδικασία της ανάπτυξης και που καθορίζουν το επίπεδο της βιομηχανικής και τεχνολογικής εξέλιξης. Οι αλλαγές αυτές λοιπόν επηρεάζουν τις χωρικές ανισότητες, που ήδη υπήρχαν στις χώρες αυτές, ή δημιουργούν νέες. Και σε σχέση με το πώς κατευθύνονται στο διεθνή χώρο, διαμορφώνουν τις διακρατικές ανισότητες ανάμεσα στα περισσότερα και τα λιγότερα αναπτυγμένα κράτη, καθώς και τις ενδοκρατικές ανισότητες μέσα στα τελευταία. Γύρω από το πολύπλοκο αυτό θέμα της διαμόρφωσης του χώρου παρουσιάζονται παρακάτω βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- α. Στο κείμενο χρησιμοποιείται τόσο ο όρος «υποανάπτυκτη» όσο και ο όρος «αναπτυσσόμενη» για μια οικονομία, περιφέρεια ή χώρα που παρουσιάζει τα διαρθρωτικά αυτά προβλήματα. Ο όρος «αναπτυσσόμενη» έχει κυρίως χρησιμοποιηθεί, όταν γίνεται αναφορά στη διαδικασία της ταχείας οικονομικής διεύρυνσης που γνώρισαν οι χώρες αυτές.
- β. Ακαθάριστο εγχώριο προϊόν είναι το σύνολο της αξίας των τελικών προϊόντων — αγαθών και υπηρεσιών — τα οποία έχουν παραχθεί μέσα στα όρια του κράτους κα-

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΕ ΘΕΜΑΤΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

τά τη διάρκεια μιας δοσμένης περιόδου. Σύμφωνα με άλλη διατύπωση, το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν είναι το σύνολο των αμοιβών που πήραν, στη διάρκεια αυτής της περιόδου, οι κάτοχοι των συντελεστών παραγωγής σε αντάλλαγμα των υπηρεσιών που προσέφεραν σε φυσικά ή νομικά πρόσωπα (επιχειρήσεις, ιδιώτες, δημόσιο), αφού έχουν προστεθεί οι αποσβέσεις. Το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν, όπως και το ακαθάριστο εθνικό εισόδημα, μπορεί να εκφράζεται είτε σε τιμές συντελεστών της παραγωγής είτε σε αγοραίες τιμές (όπου περιλαμβάνονται οι έμμεσοι φόροι και οι επιδοτήσεις). Βλέπε Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος 1958-1975.

- γ. Ακαθάριστο εθνικό εισόδημα είναι το σύνολο των αμοιβών των μόνιμων κατοίκων μιας χώρας σε μια δοσμένη χρονική περίοδο, σε αντιστάθμισμα των υπηρεσιών που έχουν αυτοί προσφέρει στην παραγωγική διαδικασία, οπουδήποτε και αν έχει συντελεστεί αυτή, είτε μέσα στα όρια της επικράτειας, είτε έξω απ' αυτή, και περιλαμβάνει και τις αποσβέσεις. Το ακαθάριστο εθνικό εισόδημα διαφέρει από το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν ως προς το ποσό του καθαρού εισοδήματος που προέρχεται από την αλλοδαπή (εισροές από το εξωτερικό μετά την αφαίρεση, των εκροών προς αυτό): αυτό βέβαια μπορεί να είναι θετικό ή αρνητικό. Ibid.
- δ. Στη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης η σχέση κεφαλαίου προς εργασία αλλάζει: δηλαδή ο λόγος κεφάλαιο/εργασία μεγαλώνει, που σημαίνει ότι επενδύεται όλο και περισσότερο κεφάλαιο και χρησιμοποιείται όλο και λιγότερο εργατικό δυναμικό. Το βασικό ερώτημα για μια αναπτυσσόμενη χώρα είναι αν πρέπει να χρησιμοποιεί τεχνολογία, που «ταιριάζει» στους συντελεστές παραγωγής της, ιδιαίτερα στην υπάρχουσα σχέση κεφαλαίου και εργασίας, ή αν πρέπει να αρχίσει να χρησιμοποιεί τεχνικές έντασης κεφαλαίου, που θα προκαλέσουν γρήγορη οικονομική διεύρυνση, πριν να είναι έτοιμη γι' αυτό η υποδομή του παραγωγικού της συστήματος.

II

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΩΣ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

2

ΘΕΩΡΙΕΣ ΣΧΕΤΙΚΕΣ ΜΕ ΤΗΝ «ΙΣΟΡΡΟΠΙΑ» ΣΤΟ ΧΩΡΟ

Είναι φανερό ότι η γνώση των νόμων, που καθορίζουν την περιφερειακή διάρθρωση των οικονομικών δραστηριοτήτων, είναι απαραίτητη για τους σκοπούς του προγραμματισμού και για την πρόβλεψη της «αντίδρασης», που θα έχουν οι διάφορες περιοχές σε μια διαφοροποίηση πιέσεων και πολιτικής. Οι επεμβάσεις στη δομή των δραστηριοτήτων μιας περιφέρειας έχουν θεμελιώδη σημασία για την αναδιοργάνωση της οικονομίας της, ενώ από την άλλη πλευρά δεν είναι δυνατό να αγνοήσουν το πρότυπο, που ακολουθούν αυτές οι δραστηριότητες¹.

Η σκέψη γύρω από τις αρχές, που διαμορφώνουν τη χωροθέτηση της αναπτυξιακής διαδικασίας², έχει ακολουθήσει μεγάλη διαδρομή. Οι κλασσικοί οικονομολόγοι δεν είχαν ενδιαφερθεί για τη χωρική διάσταση των οικονομικών δραστηριοτήτων, υπενθυμίζει ο Holland³. Είχαν πάρει για δεδομένο ότι οι επιχειρήσεις μεγιστοποιούν τα κέρδη τους, κατευθύνόμενες εκεί που το κόστος είναι χαμηλότερο και ότι το εργατικό δυναμικό κατευθύνεται εκεί που υπάρχει ζήτηση εργασίας και έτσι διασφαλίζεται κάποια «ισορροπία» στο χώρο. Γενικά τα θέματα της «περιφέρειας» δεν ήταν σε πρώτο πλάνο στην κλασσική οικονομική προσέγγιση και, όπως σημειώνει ο Holland⁴, μέχρι τον εικοστό αιώνα οι περισσότεροι οικονομολόγοι ήταν ευχαριστημένοι να τα αφήσουν εκεί. Η σχέση των διαρθρωτικών προβλημάτων και έμμεσα των περιφερειακών ανισοτήτων διερευνήθηκε αργότερα από τον Μάρξ και αποτέλεσε μεγάλο μέρος της ανάλυσής του για την ασυμμετρία του καπιταλιστικού συστήματος.

Ωστόσο τα θέματα αυτά επισκιάστηκαν από τη νεο-κλασσική αντιεπανάσταση, που αντικατάστησε την ορθόδοξη οικονομική θεωρία από το τέλος του 19ου αιώνα. Καθώς λοιπόν ο Ευρωπαϊκός χώρος κατακλυζόταν από τη γρήγορη εκβιομηχάνιση και την αστικοποίηση που

συμβάδισε μαζί της, η έμφαση περιστράφηκε γύρω από τη βιομηχανική μονάδα, με αποτέλεσμα, όπως επισημαίνει ο McLoughlin⁵, η θεωρία χωροθέτησης να παραμείνει για αρκετές δεκαετίες κυρίως στη μελέτη της κατεύθυνσής της στο χώρο, θεωρώντας ότι αυτή προσδιορίζεται από τη «λογική» συμπεριφορά του επιχειρηματία, που με τη σειρά του ανταποκρίνεται σε «δυνάμεις» έλξης από τη μαζική ύπαρξη πρωτογενών υλών, το ελάχιστο κόστος απόστασης⁶, τη ζήτηση της αγοράς⁷ και τη μεγιστοποίηση του κέρδους⁸.

Άλλοι ερευνητές, όπως ο Christaller⁹, έστρεψαν την προσοχή τους στην κεντρική περιοχή της πόλης και στη διαμόρφωση ενός χωρικού συστήματος «κεντρικών τόπων». Η θεωρία των κεντρικών τόπων, όπως εξελίχθηκε τα τελευταία χρόνια, περιστρέφεται κυρίως γύρω από θέματα σχετικά με την κατανομή των οικονομικών και άλλων δραστηριοτήτων στο χώρο. Οι δραστηριότητες αυτές περιλαμβάνουν εκείνες που συμβάλλουν στη διεύρυνση της οικονομίας της πόλης και στη διαμόρφωση της δομής της. Μπορεί να είναι βιομηχανικές, αλλά και υπηρεσίες, που αναπτύσσονται σε συνάρτηση με εμπορικές ανταλλαγές, ή και άλλες δραστηριότητες. Η θεωρητική όμως αυτή θέση, που αποτελεί και την κύρια ιδέα της γνωστής θεωρίας οικονομικής βάσης (economic base theory), δεν αντικαθρεπτίζει την πραγματικότητα και δεν μπορεί να αποτελέσει την υποδομή για την ανάλυση της οικονομικής δομής της περιφέρειας και για τον προγραμματισμό της¹⁰. Όπως επισημαίνει ο Glasson¹¹, έχει αφήσει στο περιθώριο των συζητήσεων σημαντικούς παράγοντες, που καθορίζουν την αναπτυξιακή διαδικασία, όπως τη συνεχή συγκέντρωση των δραστηριοτήτων σε ορισμένες περιοχές, αποφασιστικούς όμως για τη κατεύθυνση της αναπτυξιακής διαδικασίας στο χώρο.

Μέχρι και το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου ένας μεγάλος αριθμός μελετών μοιράζονταν δύο κοινές, σημαντικές υποθέσεις:¹² Την ιδέα της συνθήκης εξισορρόπησης, όπου οποιαδήποτε αλλαγή προκαλείται από εξωτερικούς παράγοντες, που απο-ισορροπούν το σύστημα μεχρισότου βρεθεί πάλι μια νέα ισορροπία στο χώρο, και την υπόθεση ότι οι αποφάσεις σχετικά με τη χωροθέτηση των μονάδων (από αγρότες, διευθυντές επιχειρήσεων ή αρχηγούς νοικοκυριών) χαρακτηρίζονταν από μια λογική, που επιλέγει τον «αδεώδη» χώρο για την υπό εξέταση δραστηριότητα. Οι θεωρητικές αυτές όμως θέσεις μπορεί να ανάπτυξαν μια πολύπλοκη τεχνική, αλλά απομακρύνθηκαν από την πραγματικότητα, όπου η ασύμμετρη κατεύθυνση της αναπτυξιακής διαδικασίας στο χώρο δημιουργούσε καθυστερημένες περιφέρειες και περιοχές, για τις οποίες η θεωρία δεν είχε προβλέψει. Οι παράμετροι

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΩΣ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

στους οποίους έδωσαν έμφαση, δηλαδή η βιομηχανική μονάδα, οι επικοινωνίες, το εργατικό δυναμικό, η αγορά, είναι ασφαλώς σημαντικοί και στην πραγματικότητα. Αλλά είναι ακριβώς η πραγματικότητα, που υποδεικνύει ότι υπάρχουν και άλλοι κοινωνικο-οικονομικοί και θεσμικοί παράγοντες, που οι αλληλοεξαρτήσεις τους είναι δύσκολο να συμπεριληφθούν σ' ένα απλό μοντέλο¹³. Οι θεωρητικές αυτές θέσεις διατηρώντας την υπόθεση της τελικής εξισορρόπησης, δεν μπόρεσαν να αποτελέσουν ένα ικανοποιητικό εργαλείο για την ανάλυση της διαδρομής της αναπτυξιακής διαδικασίας στο χώρο. Όπως τονίζει ο Holland¹⁴, οι θέσεις αυτές, κάνοντας την τεχνική αυτοσκοπό, κατάληξαν να δυσκολέψουν τελικά την ίδια την ανάλυση και τη θεωρία, με αποτέλεσμα να διαμορφώσουν «κυκλικές» προσεγγίσεις, που δεν οδηγούν πουθενά. Με τις θεωρητικές αναζητήσεις, που αντλούν υποθέσεις από την πραγματικότητα και τονίζουν την ασυμμετρία που εμφανίζεται στο χώρο, θα ασχοληθούμε παρακάτω.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΒΑΣΕΙΣ ΣΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ «ΑΣΥΜΜΕΤΡΗΣ» ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

ΠΟΛΟΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ (FRANÇOIS PERROUX)

Στις αρχές του αιώνα και από πολύ διαφορετική φιλοσοφική σκοπιά, ο Hobson¹⁵, η Rosa Luxemburg¹⁶ και ο Schumpeter¹⁷ έκαναν τις πρώτες διαπιστώσεις σχετικά με τις ανισότητες, που συνδέουν τους ανθρώπους και το χώρο στη διαδικασία της ανάπτυξης. Οι αναζητήσεις τους, όπως επισημαίνει ο Brookfield¹⁸, δεν περιστρέφονται γύρω από τη χωρική διάσταση του προβλήματος, θίγουν όμως θέματα σχετικά με τη διάρθρωση του χώρου¹⁹. Η ίδια η Μαρξιστική ανάλυση από την άλλη πλευρά, διερευνώντας την ασυμμετρία του καπιταλιστικού συστήματος, έμμεσα διαπίστωσε τη σχέση των διαρθρωτικών προβλημάτων με τις περιφερειακές ανισότητες θέτοντας ερωτήματα, που αργότερα εμφανίζονται στις θεωρίες του Myrdal και του Perroux²⁰.

Ήταν πάντως η ειδική συνεισφορά στο πεδίο αυτό του Perroux που έθεσε τα θέματα αυτά, και η αρχική τους διατύπωση είδε το χώρο σαν μια οικονομική ενότητα, όπου η κίνηση του κεφαλαίου και του εργατικού δυναμικού δεν περιορίζεται από τα σύνορα μιας χώρας ή περιφέρειας. Όταν μιλάμε για μια εθνική οικονομία, μιλάμε για έναν οικονομικό χώρο που δεν είναι αυτόνομος ούτε μπορεί να «αυτοδιαχειρίζεται» ανεξάρτητα. «Μια κοινή άποψη», λέει ο Perroux²¹, «της χωροθέτησης δημιουργεί την απατηλή εντύπωση της σύμπτωσης του πολιτικού χώρου με τον οικονομικό και ανθρώπινο χώρο... Νομίζουμε ότι οι σχέσεις μεταξύ κρατών» (ή περιφερειών μέσα σ' ένα κράτος, προσθέτουμε), «αποτελείται αποκλειστικά από ανθρώπους και πράγματα σε ένα χώρο, σαν να ήταν υλικά που περιέχονται σ' ένα δοχείο». Ο Perroux²² συζητάει για έναν «αφηρημένο χώρο» σε σχέση με την οικονομική λογική και δείχνει ότι μπορεί να υπάρξουν τόσοι «χώροι», όσοι αντιστοιχούν

στις αλληλοεξαρτήσεις των οικονομικών σχέσεων. Παραδείγματος χάρη, μια βιομηχανική μονάδα έχει για χώρο της (banal space) το γεωγραφικό τόπο όπου είναι εγκατεστημένα η «ύλη» και το εργατικό δυναμικό της, αλλά ο οικονομικός της χώρος μπορεί να είναι πολύ μεγαλύτερος και γεωγραφικά ασυνεχής. Σε επόμενο όμως στάδιο ο Perroux διεύρυνε τη συζήτηση και προσανατολίστηκε στο θέμα της μεταβίβασης της ανάπτυξης μέσα στο γεωγραφικό χώρο, με τη διαφορά ότι ο χώρος αυτός διαπερνούσε τα πολιτικά όρια, δεν περιείχε δηλαδή μόνο τις εθνικές ενότητες. Αναπτύσσοντας την ιδέα ότι ο «χώρος είναι ένα πεδίο δυνάμεων», παρατήρησε ότι η οικονομική διεύρυνση δεν εμφανίζεται παντού την ίδια χρονική περίοδο, αλλά κατευθύνεται σε μερικά σημεία (πόλους) ανάπτυξης με διάφορη ένταση και διαχέεται με διάφορα κανάλια και με διαφορετικά αποτελέσματα για την οικονομία στο σύνολό της. Η διάχυση²³ αυτή έχει τη μορφή ενός βιομηχανικού πλέγματος και εκπορεύεται από το νευραλγικό κέντρο με «κινητήριες» βιομηχανίες προς άλλα κέντρα, που προκαλούνται από τη δημιουργία βιομηχανικών κλάδων, με έργο την επεξεργασία των προϊόντων που παράγει το αναπτυγμένο κέντρο. Παραδείγματος χάρη, η ανάπτυξη χαλυβουργίας στο νευραλγικό κέντρο προκαλεί συμπληρωματικές βιομηχανίες για την επεξεργασία των τελικών προϊόντων της σιδηροβιομηχανίας.

Πολλά προβλήματα και περιορισμοί υπάρχουν στη διαμόρφωση της θεωρίας των πόλων και πολύ περισσότερο στις προσπάθειες εφαρμογής της. Ο ίδιος ο Perroux ευθύνεται γι' αυτό, με την έμφαση που έδωσε στη στροφή από τον «οικονομικό χώρο», προς το «γεωγραφικό χώρο», χρησιμοποιώντας, όπως περιγράφει ο Lasuén²⁴, τα εργαλεία και τις υποθέσεις του Schumpeter σχετικά με το τομεακό/χρονικό πλαίσιο, για να τα εφαρμόσει σε μια τομεακή/χρονική/γεωγραφική ενότητα. Η αρχική ιδέα του οικονομικού χώρου, διαφορετικού από τον κοινότοπο χώρο (banal space), ατόνησε από την έμφαση στη γεωγραφική συγκέντρωση, και αυτό υπήρξε η αρχή μεγάλων παρανοήσεων.

Η θεωρία του Perroux επηρέασε βαθύτατα τη θεωρία περιφερειακής ανάπτυξης στην Ευρώπη και έγινε η αρχή ενός μεγάλου όγκου δουλειάς²⁵, αλλά η εφαρμογή της παράμεινε απογοητευτική. Σάν κύριο θέμα για κυβερνητική πολιτική συμπεραίνεται ότι είναι η ενίσχυση των σχετικά καθυστερημένων περιοχών με «αντί»-πόλους, αντίδοτο σ' αυτούς που έχουν ήδη δημιουργηθεί σε περιοχές τις οποίες έχουν αναπτύξει γρηγορότερα οι δυνάμεις της αγοράς, και αυτό με την ελπίδα ότι η «ισορροπία» θα αποκατασταθεί μακροχρόνια και σε όφελος των λιγότε-

ρο αναπτυγμένων περιοχών. Στην πράξη όμως η υπόθεση αυτή δεν επαληθεύτηκε. Παράδειγμα ο ορισμός πόλων στη νότια Ιταλία, που είχε σαν σκοπό να λειτουργήσει σαν κίνητρο ανάπτυξης για το Νότο, αλλά που τελικά δεν κατάληξε στη διαμόρφωση μιας συνεχούς παραγωγικής διαδικασίας, με δυνατότητες αυτοενίσχυσης, στη νότια περιφέρεια. Κυριότερος λόγος είναι ότι η δημιουργία ενός πόλου δεν είναι αρκετή για να φέρει το μέγεθος των κοινωνικο-οικονομικών αλλαγών, που χρειάζεται για να αναμορφωθούν μέσα στο χώρο επιρροής του οι παραγωγικές και οι άλλες σχέσεις, έτσι ώστε η συσσωρευτική ανισότητα που παρατηρείται μεταξύ περιοχών, να αντιστραφεί, γεγονός το οποίο αγνόησε η θεωρία. Έτσι, στην πράξη, ο πόλος ανάπτυξης ταυτίστηκε με μια μεγάλη βιομηχανική επένδυση, με ένα σύνολο βιομηχανιών που επεκτείνονται, με ένα αστικό κέντρο/πόλο ανάπτυξης που περιέχει αυτές τις βιομηχανίες, ή τέλος με ένα απλό αναπτυσσόμενο κέντρο²⁶.

ΔΙΑΣΤΑΛΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΣΥΣΤΑΛΤΙΚΕΣ ΔΙΑΣΥΝΔΕΣΕΙΣ ΜΕΤΑΞΥ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ ΤΟΥ

Σημαντική ήταν η συμβολή του Hirschman²⁷, ο οποίος διεύρυνε την παραπάνω συζήτηση και έδωσε έμφαση στη διατομεακή και διαπεριφερειακή διάχυση της οικονομικής ανάπτυξης, τονίζοντας ότι αυτή εμφανίζεται σαν μια αλυσίδα δραστηριοτήτων χωρίς συνοχή (chain of disequilibria). Υποστήριξε λοιπόν και αυτός ότι η αναπτυξιακή διαδικασία μπορεί να είναι συνάρτηση της σκόπιμης «απο-ισορρόπησης»²⁸ της οικονομίας και στράφηκε για ενίσχυση της συλλογιστικής του στους πόλους του Perroux. Διαπιστώθηκε ότι η εξάπλωση μιας βιομηχανίας Α θα δημιουργήσει εξωτερικές οικονομίες κλίμακας για τη βιομηχανία Β, αν οι δύο βιομηχανίες βρίσκονται σε κάποια σχέση αλληλοσυμπλήρωσης. Νέες επενδύσεις θα προωθηθούν, σαν αποτέλεσμα των αυξήσεων της παραγωγής των βιομηχανιών αυτών, έτσι ώστε, με τις διασυνδέσεις τους υψηλού βαθμού «προς τα μπρος» και «προς τα πίσω» με άλλους βιομηχανικούς κλάδους, θα λειτουργήσουν πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα. Η γεωγραφική διάσταση στην ανάλυσή του περιστρέφεται γύρω από το γεγονός ότι η διεύρυνση μιας οικονομίας είναι γεωγραφικά ασυνεχής, προκαλείται με τη βοήθεια βιομηχανιών-κλειδιά και κάπου εντοπίζεται. Νέες μονάδες σε συνέχεια έλκονται κοντά στην αρχική και έτσι σχηματίζεται ένα σημείο που διευρύνεται²⁹.

Δεν αποκλείει όμως ο Hirschman η ανάπτυξη του «Βορρά» (της περι-

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΩΣ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

φέρειας που είναι σχετικά πιο αναπτυγμένη) να γίνει παράλληλα με υποχώρηση της ανάπτυξης της λιγότερο αναπτυγμένης περιφέρειας του «Νότου». Η ανάπτυξη του «Βορρά» μπορεί να έχει και θετικά διασταλτικά αποτελέσματα (trickling down effects) στην οικονομία του «Νότου» και συσταλτικά (polarization effects). Τα διασταλτικά αποτελέσματα συντελούν στη διάχυση του δυναμισμού, που βοηθάει στη βελτίωση των δραστηριοτήτων στις περιοχές που επηρεάζονται κυρίως από τη διεύρυνση της αγοράς του «Βορρά» για τα προϊόντα του «Νότου», από τις επενδύσεις στο «Νότο» και από την απορρόφηση της υποαπασχόλησης του «Νότου» σε οικονομικές δραστηριότητες του «Βορρά», με αποτέλεσμα να αυξηθεί η παραγωγικότητα της εργασίας και η κατά κεφαλή κατανάλωση στο «Νότο». Τα συσταλτικά αποτελέσματα οδηγούν στην απόφραξη των δραστηριοτήτων του «Νότου», γιατί ο αναπτυγμένος «Βορράς» προσελκύει συνεχώς τους συντελεστές παραγωγής. Ιδιαίτερα το εργατικό δυναμικό μετακινείται συνεχώς προς το αναπτυγμένο κέντρο, με αποτέλεσμα να απογυμνώνει το «Νότο» από μεγάλο ποσοστό της εργατικής δύναμης, πέρα απ' αυτήν που υποαπασχολείται. Επιπλέον η ευρύτερη αγορά, που έχει δημιουργηθεί, και οι εξωτερικές οικονομίες ενθαρρύνουν συνεχώς τη συγκέντρωση νέων δραστηριοτήτων στο αναπτυγμένο κέντρο, ενώ ο συναγωνισμός και η σχετικά χαμηλότερη αποδοτικότητα της οικονομίας του «Νότου», τον καταδικάζουν σε μααρασμό. Ταυτόχρονα μάλιστα φθίνει και η παραγωγικότητα του στη γεωργία³⁰.

Η ΣΥΣΣΩΡΕΥΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑΣ (GUNNAR MYRDAL)

Οι τάσεις ανισότητας που εντοπίζονται παραπάνω συνδέονται, υποστηρίζει ο Myrdal³¹, με το γεγονός ότι η συγκέντρωση κεφαλαίου, εργατικού δυναμικού και εμπορίου στις ήδη αναπτυγμένες περιοχές συντελεί σε μειωμένο κόστος, με αποτέλεσμα η συγκέντρωση αυτή να εντείνεται και να ενισχύει την ακόμα μεγαλύτερη ανάπτυξη αυτών των περιοχών. Ο Myrdal περιγράφει τους παράγοντες αυτούς σαν το «μέσο» με το οποίο μια συσσωρευτική διαδικασία εξελίσσεται προς τα πάνω στις «τυχερές» περιφέρειες και προς τα κάτω στις «άτυχες». Γενικά, μπορεί να πει κανείς, υποστηρίζει ότι, αν η διαδικασία αυτή έχει θετικά διασταλτικά αποτελέσματα (spread effects) για τις πρώτες περιοχές, έχει οπωσδήποτε αρνητικά, συσταλτικά αποτελέσματα (backwash), για τις

δεύτερες. Σε συνέχεια διατυπώνει δύο σημαντικές δευτερεύουσες σχέσεις, που συνδέονται με την παραπάνω διαπίστωση³².

Διαπιστώνει λοιπόν ότι στη Δυτική Ευρώπη οι περιφερειακές ανισότητες είναι μεγαλύτερες στα φτωχότερα από ό,τι στα πλουσιότερα κράτη. Χρησιμοποιώντας, σαν μέτρο περιφερειακών ανισοτήτων, το ποσοστό του συνολικού πληθυσμού μιας χώρας που ζει σε περιφέρειες, όπου το μέσο εισόδημα είναι λιγότερο από τα δύο τρίτα του εθνικού εισοδήματος, βρίσκει ότι το τμήμα πληθυσμού αυτής της κατηγορίας είναι ένα μικρό ποσοστό του συνόλου στην Αγγλία και στην Ελβετία, περίπου 10% στη Νορβηγία και στη Γαλλία και περίπου ένα τρίτο στην Ιταλία, Τουρκία και Ισπανία. Αυτή η διαπίστωση υποστηρίζει την υπόθεση ότι η ελεύθερη δράση των δυνάμεων της αγοράς σε μια φτωχή χώρα δουλεύει ισχυρότερα στο να δημιουργεί περιφερειακές ανισότητες και να εντείνει αυτές που ήδη υπάρχουν. Έτσι, ένα χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης συνοδεύεται, κατά κανόνα, από μεγάλες οικονομικές ανισότητες, γεγονός το οποίο αποτελεί από μόνο του εμπόδιο για την ανάπτυξη, και κατά τον Myrdal, τροφοδοτεί εκείνες τις σχέσεις που αλληλοδεσμεύονται και με τις οποίες η συσσωρευτική διαδικασία της υποανάπτυξης αποκτά δικό της «σκοπό».

Η δεύτερη σημαντική σχέση, που υποστηρίζει ο Myrdal, είναι ότι οι περιφερειακές ανισότητες φαίνεται να μειώνονται σταδιακά στις πλουσιότερες χώρες της Δυτικής Ευρώπης — γεγονός όμως που δεν επαληθεύεται τα τελευταία χρόνια³³ — ενώ η αντίθετη τάση εμφανίζεται στις φτωχότερες. Το συμπέρασμα αυτό, που βασίζεται σε μελέτη της Γραμματείας της Οικονομικής Επιτροπής για την Ευρώπη των Ηνωμένων Εθνών³⁴, έρχεται σε αντίθεση με τη θέση του Rostow, θέση που συχνά υποστηρίζεται, ότι δηλαδή, κάθε οικονομική μονάδα περνά από ορισμένα στάδια ανάπτυξης, όπου στα πρώτα στάδια υπάρχει έντονη διαφοροποίηση ανάμεσα στις αναπτυγμένες και υποανάπτυκτες μονάδες, σε κάποιο στάδιο η σχέση αυτή σταθεροποιείται και τελικά, καθώς η οικονομία πλησιάζει επίπεδα «ωρίμανσης», οι εισοδηματικές ανισότητες αμβλύνονται³⁵.

Ωστόσο η θέση αυτή, που εκφράζει κατά πολύ την ιστορική εμπειρία των ήδη αναπτυγμένων χωρών, δεν μπορεί να θεωρηθεί, όπως επισημαίνει και ο Κανελλόπουλος³⁶, σαν «ιδεατοτυπική» μορφή κάθε ανάπτυξης, που έχει «νομοτελειακή αναγκαιότητα». Είναι φανερό ότι έχει συνδεθεί, τουλάχιστον μέχρι και τα τελευταία χρόνια, με τις αναπτυγμένες περιοχές, όπου, όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο της οικονομικής ανάπτυξης, τόσο ισχυρότερα φαίνεται να είναι τα διασταλτικά αποτελέσματα. Και αυτό είναι φυσικό, αν σκεφτεί κανείς ότι ένα υψηλό επίπεδο

ανάπτυξης συνήθως συνοδεύεται από προηγμένες συγκοινωνίες και επικοινωνίες, από προωθημένη εκπαίδευση και από δυναμικότερη διάχυση ιδεών και αξιών, ο συνδυασμός των οποίων τείνει να ενισχύει τις δυνάμεις αποκέντρωσης της οικονομικής ανάπτυξης και παρακάμπτει τα εμπόδια για τη λειτουργία της. Μπορεί λοιπόν με κάποια ασφάλεια να υποθέσει κανείς ότι, όταν μια χώρα έχει ήδη φτάσει σε υψηλό επίπεδο ανάπτυξης, τα διασταλτικά αποτελέσματα είναι ισχυρά. Αντίθετα, αμφισβητείται σήμερα ότι η διαδικασία ανάπτυξης των σημερινών υποανάπτυκτων οικονομιών (χωρών, περιφερειών) θα περάσει αναγκαστικά από ανάλογο σχήμα κατανομής. Η δομή της οικονομίας τους και τα διαρθρωτικά προβλήματα που παρουσιάζει αυτή (διάρθρωση του ακαθάριστου προϊόντος κατά τομέα, διάρθρωση της απασχόλησης, τεχνολογικός και περιφερειακός δυαδισμός, ιδιομορφίες βιομηχανίας, έλλειμμα ισοζυγίου πληρωμών κλπ.), σε συνδυασμό με την υιοθετημένη πολιτική, μπορεί βέβαια να συμβάλλουν στην αύξηση του εισοδήματος, αλλά δεν κατευθύνουν προς μια αυτοδύναμη ανάπτυξη, που θα είχε δυνατότητες διάχυσης³⁷.

ΟΙ ΑΣΣΥΜΕΤΡΙΚΕΣ ΑΛΛΗΛΟΕΞΑΡΤΗΣΕΙΣ ΚΕΝΤΡΟΥ — ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ

Οι παραπάνω προσεγγίσεις δίνουν έμφαση στην ασύμμετρη ανάπτυξη στο χώρο θεωρώντας το οικονομικό σύστημα σαν ένα λειτουργικό, όχι στατικό, σύνολο, που αποτελείται από τμήματα που αλληλοσυνδέονται και αλληλοεξαρτώνται· μέσα σ' αυτό το σύστημα αναζητούν τις αλλαγές εκείνες που θα βοηθήσουν στην άρση της υποανάπτυξης, ενώ θα το διατηρήσουν σαν ένα ολοκληρωμένο (integrated) και σταθερό σύνολο³⁸. Συνήθως η αντίληψη αυτή θεωρεί³⁹ ότι οι έννοιες «ανάπτυξη» και «υποανάπτυξη» αποτελούν μια διχοτομία και συνδέονται με τον εξελικτικό μετασχηματισμό από τη μια κατάσταση στην άλλη^α.

Άλλος βασικός τρόπος προσέγγισης του θέματος αναλύει τα προβλήματα και τις διαδικασίες της κοινωνικο-οικονομικής αλλαγής, μελετώντας το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συντελέστηκε η επέκταση του ευρωπαϊκού εμπορικού και βιομηχανικού καπιταλισμού και η αποικιοποίηση των χωρών αυτών από τις αναπτυγμένες χώρες, θεωρώντας ότι οι χώρες αυτές δημιούργησαν την υποανάπτυξη στο παρελθόν και την αναπαράγουν σήμερα. Μ' αυτήν την οπτική γωνία η αναπτυξιακή διαδικασία είναι ένα θέμα που έχει σχέση με τη δομή της

δύναμης σε διεθνή επίπεδα: οι υποανάπτυκτες χώρες κυριαρχούνται οικονομικά και πολιτικά από εξωτερικά κέντρα δύναμης, με τα οποία συνδέονται με μια σχέση εξάρτησης, που λειτουργεί με τη βοήθεια της αγοράς και της διεθνούς πολιτικής· ταυτόχρονα αναπαράγουν το ίδιο πρότυπο εσωτερικά, έτσι ώστε μέσα σε μια χώρα λειτουργεί ένας μηχανισμός εσωτερικής κυριαρχίας και έντονων ανισοτήτων μεταξύ τομέων της οικονομίας και της κοινωνικής δομής γενικότερα.

Με την οπτική της σχολής αυτής, που μπορεί να χαρακτηριστεί σαν μια «Νεο-Μαρξιστική» προσέγγιση στο θέμα — πολλές από τις ιδέες είναι «νέες» και όχι απλώς παράγωγες της Μαρξιστικής θεωρίας⁴⁰ — μπορεί να διαχωρίσει κανείς δύο κυρίαρχες τάσεις: Η μια, με κύριους εκπρόσωπους τον Amin⁴¹, Emmanuel⁴², Mandel⁴³, δίνει έμφαση στη φύση και τη λειτουργία της μονοπωλιακής δομής του καπιταλιστικού συστήματος, στις σχέσεις που διέπουν τη μεταφορά του πλεονάσματος από τις φτωχές στις πλούσιες χώρες. Η άλλη, με την ιστορική και σημερινή εμπειρία κυρίως των χωρών της Λατινικής Αμερικής, εξετάζει τις δομές της εξαρτημένης οικονομίας. Όπως τονίζει ο Frank⁴⁴, ένας από τους σημαντικότερους εκπρόσωπους αυτής της τάσης, το διεθνές και το εθνικό σύστημα χαρακτηρίζεται από τη δομή κέντρου-περιφέρειας, όπου η περιφέρεια παραμένει υποανάπτυκτη από αδυναμία να χρησιμοποιήσει το ίδιο της το πλεόνασμα, αποτέλεσμα των μονοπωλιακών δομών και εξαρτήσεων, που η μητρόπολη εισάγει και διατηρεί στην οικονομική δομή της. Η έμφαση στρέφεται τόσο στις εξωτερικές όσο και στις εσωτερικές δομές εξάρτησης, και υποστηρίζεται ότι η υποανάπτυξη δεν οφείλεται στην επιβίωση αρχαϊκών δομών — δεν είναι θέμα μιας δυαδικής οικονομίας, όπου ένα τμήμα της έχει προ-καπιταλιστική μορφή — ούτε στην έλλειψη επαρκούς κεφαλαίου σε περιφέρειες που έχουν μείνει απομονωμένες· είναι μία ειδική διαδικασία, που προκαλείται από τη διεύθυνση μοντέρνων καπιταλιστικών δομών σε αρχαϊκές δομές, χωρίς να οδηγεί σε ολικό μετασχηματισμό τους. Εμφανίζεται επομένως το φαινόμενο μιας οικονομίας, που έχει πετύχει ένα ικανοποιητικό βαθμό πολυπλοκότητας, με υψηλή συμμετοχή του βιομηχανικού τομέα στη διαμόρφωση του ακαθάριστου συνολικού προϊόντος, αλλά διατηρεί την προ-καπιταλιστική διάρθρωση της απασχόλησης και έχει ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού της αποκομμένο από τα αγαθά της ανάπτυξης. Ο Furtado⁴⁵, ένας από τους γνωστότερους μελετητές της παραπάνω σχολής, έχει κυρίως ασχοληθεί με τη δυναμική της διαδικασίας αλλαγής, όπως εκφράζεται εσωτερικά σε μια κοινωνία, σαν αποτέλεσμα της διεύθυνσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σε προ-καπιταλιστικές δομές, ενώ ο Frank δίνει λιγότερη σημασία στις

«οριζόντιες» αλληλοεξαρτήσεις, που διαιωνίζουν τις σχέσεις εξάρτησης, και κατευθύνει την έμφαση στις κάθετες σχέσεις (κέντρο-περιφέρεια)⁴⁶.

ΟΙ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΗ ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ Ο ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΑΝΙΣΟΤΗΤΩΝ

Πολλές από τις μεθόδους, που χρησιμοποιούν οι παραπάνω προσεγγίσεις⁴⁷, δε φαίνεται να προσφέρονται για την ανάλυση χαμηλότερων επιπέδων, δηλαδή εκείνων των ενδοκρατικών ασυμμετριών. Οι σχέσεις ανάμεσα στα κράτη δε μεταφράζονται με ευκολία στις μικρότερες κλίμακες των διαπεριφερειακών σχέσεων μέσα σ' ένα κράτος/περιφέρεια. Ακόμα και οι μελετητές εκείνοι, που ασχολήθηκαν περισσότερο με την ενδοκρατική διάχυση της ανάπτυξης, όπως ο Hirschman, κατάληξαν σε κάποια σχηματοποίηση των διαδικασιών, που δε διευκόλυνε την πλήρη κατανόηση της πραγματικότητας. Φαίνεται λοιπόν ότι η ανάλυση των περιφερειακών ανισοτήτων, τουλάχιστο σε επίπεδο κρατών, πρέπει να ξεκινάει από διαφορετική οπτική.

Είναι πρώτα απ' όλα γεγονός ότι πάντα υπήρχαν χωρικές/περιφερειακές ανισότητες. Μόνο στα μοντέλα, ξεκινάει κανείς με την υπόθεση μιας «καθαρής» υποδομής. Σύμφωνα με σύγχρονους ερμηνευτές, όπως η Massey⁴⁸, οι ανισότητες αυτές είναι ιστορικά φαινόμενα, που έχουν σχέση με τις αλληπάλλληλες αλλαγές των απαιτήσεων της παραγωγής. Επισημαίνεται ότι κάθε εξελικτική κατανομή των οικονομικών δραστηριοτήτων στο χώρο, που παράγει ένα νέο καταμερισμό εργασίας, επικαλύπτει την προηγούμενη χωρική «τάξη», όπως διαμορφώθηκε από προηγούμενες μορφές χωρικού καταμερισμού, ή και συνδυάζεται μ' αυτήν. Αυτός ο συνδυασμός διαδοχικών «στρωμάτων» παράγει διαφοροποιημένα αποτελέσματα στο χώρο, συμβάλλοντας σε μια νέα μορφή και νέα γεωγραφική κατανομή των ανισοτήτων, ως προς τις συνθήκες, που οι διάφορες περιοχές διασφαλίζουν για τις ανάγκες της παραγωγής, και αποτελεί βάση για την εξέλιξη. Μια χωρική λοιπόν κατανομή της εργασίας δεν είναι ταυτόσημη με μια δοσμένη «περιφερειοποίηση». Αντίθετα φαίνεται ότι η κοινωνικό-οικονομική δομή κάθε περιοχής είναι ένα σύνθετο αποτέλεσμα του συνδυασμού των διαδοχικών ρόλων αυτής της περιοχής μέσα στα πλαίσια του καταμερισμού εργασίας στο διεθνές και εθνικό χώρο.

Συνήθως τα ερωτήματα γύρω από τα περιφερειακά προβλήματα και τη διαμόρφωση πολιτικής ανάγονται σε προβλήματα που έχουν σχέση

αποκλειστικά με τη γεωγραφική κατανομή. Ωστόσο η βάση της ανάλυσης των περιφερειακών προβλημάτων πρέπει, υποστηρίζει η Massey⁴⁹, να βασίζεται στη μορφή και το επίπεδο της διαδικασίας της παραγωγής, και στη σχέση της με το υπαρκτό μοντέλο γεωγραφικής ανισότητας. Η συνηθισμένη έμφαση στη γεωγραφική κατανομή συνοδεύεται με τη συγκέντρωση της ανάλυσης στο φυσικό χώρο, στις διαφοροποιήσεις που εμφανίζει και στις αλλαγές που δέχεται. Στην πραγματικότητα, παρόλο που οι αλλαγές στο φυσικό χώρο είναι πολύ σημαντικές, δεν μπορεί να υποθέσει κανείς ότι ο υπόλοιπος κόσμος παραμένει ο ίδιος. Υποθέτουμε λοιπόν ότι οι αλλαγές στην παραγωγή αλλάζουν επίσης κάτω από την πίεση που ασκεί το διεθνές και εθνικό οικονομικό σύστημα, και επομένως αλλάζει και η σχέση τους με τις χωρικές διαφοροποιήσεις που υπάρχουν.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, βασική ερμηνεία για τις τάσεις ανισότητας που περιγράψαμε και που εντοπίστηκαν από ερευνητές, όπως ο Perroux, ο Hirschman και ο Myrdal, είναι οι συνεχείς αλλαγές στη δομή της παραγωγής, που συνεπάγονται έλεγχο των νεωτερισμών και της τεχνολογίας και οδηγούν στον κυρίαρχο ρόλο ορισμένων περιφερειών στο διεθνή χώρο. Διαφορετικοί τρόποι παραγωγής στη βιομηχανία παραδείγματος χάρη σημαίνει διαφορετικό καταμερισμό εργασίας μέσα στην ευρύτερη διαδικασία παραγωγής, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται διαφορετικές μορφές «περιφερειακών προβλημάτων». Το φαινόμενο αυτό, που ξεκινά από τις αλλαγές στην παραγωγή των αναπτυσσόμενων χωρών, επηρεάζει τις λιγότερο αναπτυσσόμενες περιφέρειές τους, καθώς και τις αναπτυσσόμενες χώρες. Αλλαγές στις απαιτήσεις της παραγωγής σ' ένα αναπτυσσόμενο κράτος, μπορεί να φέρουν αντιμέτωπες περιφέρειές του με κράτη του τρίτου κόσμου, περιφέρειες που οι ανάγκες της παραγωγής τις τοποθετούν σε χαμηλό ιεραρχικό επίπεδο. Από την άλλη πλευρά, η κατεύθυνση των επενδύσεων στις χώρες αυτές, μπορεί να έχει σαν αποτέλεσμα, μια γρήγορη διεύρυνση του εισοδήματος και κάποια μείωση της υπάρχουσας διάστασης ανάμεσα στο εισόδημα της περιφέρειας, που κατευθύνεται και στο εισόδημα των πιο αναπτυσσόμενων περιφερειών μέσα στη χώρα αυτή, αλλά δε σημαίνει καθόλου το τέλος των περιφερειακών ανισοτήτων. Ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιεί η βιομηχανία τις υπάρχουσες χωρικές ασυμμετρίες μπορεί να μεταβάλλει τη μορφή αυτών των ανισοτήτων, αλλά το είδος των επενδύσεων που επιλέγει τις περιφέρειες αυτές — συνήθως στάδια παραγωγής που ανεξαρτοποιούνται από τα κέντρα κατεύθυνσης της παραγωγής — δεν έχει κατανόηση την ικανότητα να δημιουργήσει πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα και δε μεταβάλλει τα χαρακτηριστικά «υποανάπτυξης» των περι-

φερειών αυτών. Η συσσωρευτική διαδικασία ανισότητας που περιέγραψε ο Myrdal εμφανίζεται όλο και πιο πολύπλοκη και ασφαλώς δεν μπορεί να «μετρηθεί» παρά από ένα πλήθος κοινωνικο-οικονομικών κριτηρίων.

Που καταλήγουν επομένως όλα αυτά; Η θεωρία της «αποισορρόπησης» επισημαίνει ο Holland⁵⁰, εμπνέεται αφαιρετικά από την πραγματικότητα των καπιταλιστικών οικονομιών. Αναγνωρίζει τη σημασία των εσωτερικών και εξωτερικών οικονομιών κλίμακας^β και την ασυμμετρία/ανισότητα στη διαπεριφερειακή κίνηση του κεφαλαίου και του εργατικού δυναμικού. Η δύναμη της βρίσκεται στο ότι θεωρεί τα περιφερειακά προβλήματα χωρική διάσταση της ανισότητας στο γενικό πλαίσιο της καπιταλιστικής αγοράς. Μπορούν όμως να τεθούν όρια στη «άνιση» διαδικασία και να ενισχυθεί η ανάπτυξη των λιγότερο αναπτυγμένων περιφερειών; Ο Holland⁵¹ υποθέτει ότι η τάση της περιφερειακής ασυμμετρίας που παρατηρείται είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με το καπιταλιστικό σύστημα, αλλά κατά κάποιο τρόπο μέχρι σήμερα συγκρατείται ή ακόμη και ανατρέπεται από το κράτος. Η παρουσία όμως των πολυεθνικών έχει ασθενήσει τη δυνατότητα του κράτους να επεμβαίνει, μια και οι μονάδες αυτές μπορούν να δημιουργήσουν συναγωνισμό ανάμεσα σε κράτη, και να εγκατασταθούν σε αναπτυσσόμενες χώρες, αγνοώντας τις περιφέρειες των μητροπολιτικών κρατών. Επομένως, η τάση για περιφερειακές ανισότητες στις ήδη αναπτυγμένες χώρες έχει ξαναεμφανιστεί⁵², αλλά και ο ρόλος του κράτους στο να αντισταθμίζει «αντι-ισορροπητικές» τάσεις στη χωρική κατανομή των πλουτοπαραγωγικών πηγών ή τις μονοπωλιακές τάσεις στο συναγωνισμό οικονομικών μονάδων εξακολουθεί να είναι σημαντικός. Ο Myrdal⁵³ και ο Perroux⁵⁴ οραματίστηκαν και αυτοί το κράτος-μεσολαβητή με εργαλείο την αναπτυξιακή πολιτική, για να αντισταθμίσει τη συσσωρευτική διαδικασία ανισότητας, που περιέγραψε ο πρώτος, ή τα προβλήματα που θα δημιουργούσε στην πράξη η θεωρία των πόλων, που ανέπτυξε ο δεύτερος.

Η ανάλυση της εξέλιξης του χωρικού καταμερισμού εργασίας μέσα σε μια χώρα, από την άλλη μεριά, και ο συνδυασμός της με προηγούμενες μορφές μας δίνουν αναμφίβολα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε περιοχής και τις ενδοκρατικές διαφοροποιήσεις. Η εμβάθυνση στα περιφερειακά προβλήματα και στις αλλαγές των απαιτήσεων της παραγωγής, που περιγράφονται παραπάνω, είναι μια πρόσφατη θεωρητική ερμηνεία που δε μεταφράζεται με ευκολία σε επεμβάσεις πολιτικής, επιβεβαιώνει όμως την άποψη ότι το πρόβλημα δεν έχει τεχνικό χαρακτήρα ούτε λύνεται με μεθοδολογία τεχνικής, όπως συχνά πιστεύεται, όπου ο

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΩΣ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

προγραμματισμός της περιφερειακής ανάπτυξης γίνεται έργο κατά πολύ ανεύθυνο και αναλύει τα περιφερειακά προβλήματα σαν να ήταν προβλήματα αποκλειστικά γεωγραφικής κατανομής. Η παρατήρηση αυτή δε σημαίνει ότι η πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης δεν έχει αποτέλεσμα ή και ότι δεν έχει νόημα να υπάρχει. Θεωρώντας ότι η εξέλιξη της χωρικής κατανομής δεν είναι αυτόνομη διαδικασία τονίζει ότι η πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης είναι απαραίτητο να λάβει υπόψη τις αλλαγές, στο βαθμό που μπορεί, αλλαγές που συντελούνται στο γενικότερο οικονομικό σύστημα και ιδιαίτερα στο βιομηχανικό τομέα.

ΠΡΟΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ

Προηγουμένως δώσαμε έμφαση σε θεωρητικές προσεγγίσεις, που αναλύουν τις διαμορφώσεις των ανισομερειών στο χώρο, και σε προσεγγίσεις, που έμμεσα έχουν επηρεάσει τη χάραξη πολιτικής (Perroux, Hirschman). Εδώ θα στραφούμε ιδιαίτερα στα θέματα σχέσεων των δύο βασικών τομέων της οικονομίας, που αποτελούν τη σπονδυλική στήλη αυτών των συζητήσεων, και θα επεκταθούμε και σε άλλες συγγενικές θεωρητικές θέσεις, που διερευνούν την «πρακτική» αναζήτηση τρόπων για το ξεκίνημα της οικονομικής ανάπτυξης. Συνήθως, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι αναζητήσεις αυτές θεωρούν ότι οι έννοιες «ανάπτυξη» και «υποανάπτυξη» αποτελούν μια διχοτομία και συνδέονται με τον εξελικτικό μετασχηματισμό από τη μια κατάσταση στην άλλη. Για την ανάλυση του θέματος έχουν διατυπωθεί και άλλες βοηθητικές έννοιες (διχοτομίες): δυαδική οικονομία, αγροτικός και βιομηχανικός τομέας, παράδοση και εκσυγχρονισμός, όλες τόσο συνδεδεμένες μεταξύ τους, ώστε η συζήτηση για κάθε μια απ' αυτές να οδηγεί στην άλλη⁵⁵. Μ' αυτήν την οπτική η ανάλυση για την αντιμετώπιση της «υποανάπτυξης» στρέφεται στα «συνδετικά κανάλια» της με το προηγμένο μέρος της οικονομίας και στα στρατηγικά μέτρα, που πρέπει να υιοθετηθούν.

Η έννοια της «δυαδικής» οικονομίας και κοινωνίας ξεκίνησε με το Boeke⁵⁶, ο οποίος μελέτησε τον κοινωνικό «δυαδισμό» και επισήμανε το γεγονός ότι δεν είναι απαραίτητο μια κοινωνία να είναι «ομοιογενής», δηλαδή να «κυριαρχείται αποκλειστικά από ένα κοινωνικό σύστημα». Αντίθετα, υποστήριξε, συχνά εμφανίζονται ταυτόχρονα δύο ή περισσότερα κοινωνικά συστήματα, φανερά διαφορετικά το ένα από το άλλο. Σύμφωνα με τις υποθέσεις του Boeke, σε μια τέτοια δυαδική κοινωνία, ένα από τα δύο κυρίαρχα συστήματα, στην πραγματικότητα το πιο αναπτυγμένο, έχει έντοντες καταβολές από εξωτερικές επιδράσεις, και έχει κερδίσει την ύπαρξή του στο νέο περιβάλλον, χωρίς να είναι σε θέση

να εκτοπίσει ή να αφομοιώσει το ενδογενές κοινωνικό σύστημα, με αποτέλεσμα κανένα από τα δύο να μην κυριαρχεί χαρακτηρίζοντας την κοινωνία γενικά. Κοινωνικός δυαδισμός είναι λοιπόν, σύμφωνα με τον Boeke, η συνύπαρξη ενός «εισαγόμενου» κοινωνικού συστήματος με ένα «ενδογενές» διαφορετικού τύπου. Αντίθετα, επισημαίνει, αν η διαδικασία αλλαγής οφειλόταν σε μια εσωτερική προοδευτική κίνηση, θα διαπερνούσε όλα τα στρώματα της κοινωνίας και η ομοιογένεια θα κυριαρχούσε στο σύστημα. Ο Boeke δέχεται το φαινόμενο του «δυαδισμού» σαν ένα μόνιμο χαρακτηριστικό ενός μεγάλου αριθμού χωρών και επισημαίνει ότι μια ενιαία μορφή αναπτυξιακής πολιτικής, που κατευθύνεται σε μια τέτοια οικονομία, δεν είναι δυνατή, γιατί η στρατηγική, που ωφελεί ένα τμήμα της κοινωνίας αυτής, μπορεί να έχει αρνητικά αποτελέσματα για κάποιο άλλο.

Η αντίθεση, που περιέγραψε ο Boeke, σε συνάρτηση με τις κοινωνίες των αποικιών, είναι μια εμπειρική παρατήρηση, που εντοπίστηκε από πολλούς ερευνητές, συχνά όμως από διαφορετική οπτική γωνία, και έγινε αντικείμενο κριτικής. Παραδείγματος χάρη ο Higgins⁵⁷, αν και παραδέχεται ότι υπάρχει το φαινόμενο του δυαδισμού, αποκηρύσσει την ακρίβεια των παρατηρήσεων του Boeke — που δίνουν έμφαση στον κοινωνικό δυαδισμό — και αναζητά τις αιτίες του δυαδισμού σε τεχνολογικές διαφορές μεταξύ του «μοντέρνου» και «παραδοσιακού» τομέα της οικονομίας. Τονίζει ότι ο Boeke διερεύνησε το δυαδισμό σε λάθος χώρο, θεωρώντας τον σαν ένα πρόβλημα, που έχει σχέση με τη φύση της κοινωνίας και, πιθανόν, και με τους ίδιους τους ανθρώπους. Άλλοι ερευνητές, όπως ο Myint⁵⁸, συμπληρώνουν ότι πρέπει επίσης να λάβει κανείς υπόψη του τη σημασία της καπιταλιστικής αγοράς στη διαμόρφωση των δυαδικών οικονομιών· περιγράφουν την ευκολία, με την οποία το κεφάλαιο κατευθύνεται στους εκσυγχρονισμένους εξαγωγικούς τομείς του εμπορικού, βιομηχανικού και αγροτικού τομέα, σε αντίθεση με τους παραδοσιακούς τομείς της οικονομίας, έτσι ώστε να υιοθετείται τεχνολογία έντασης κεφαλαίου και υψηλότερων επιπέδων παραγωγικότητας εργασίας σ' ένα μόνο τμήμα της οικονομίας· τονίζουν, επίσης, τη συμβολή του εξωτερικού εμπορίου στη διαμόρφωση και διατήρηση των διχοτομιών, ένα θέμα στο οποίο θα επανέλθουμε.

Ο εντοπισμός των «δυαδικών» οικονομιών οδήγησε σε μια δυναμική προσέγγιση του προβλήματος, η ουσία της οποίας είναι η προσπάθεια να δημιουργήσει ένα θεωρητικό πλαίσιο αναφοράς που να ανταποκρίνεται τόσο σε μια αναπτυγμένη όσο και σε μια υποανάπτυκτη οικονομία, όπου η διαδικασία μετασχηματισμού οδηγεί από τον ένα οικονομικό τύπο στον άλλο. Ο «αναπτυγμένος» τύπος θεωρείται τύπος έντασης κε-

φαλαίου και είναι κυρίως βιομηχανικός, ενώ ο «υποανάπτυκτος» είναι τύπος έντασης εργασίας και είναι κυρίως αγροτικός. Αυτή όμως η μετάβαση από την «υποανάπτυξη» στην «ανάπτυξη» και από την αγροτική στην αστική/βιομηχανική οικονομία οδηγεί σε μια θεώρηση πολύπλοκη. Η θεώρηση αυτή, όπως περιγράφεται από τον Moore⁵⁹, εξετάζει το μετασχηματισμό μιας παραδοσιακής κοινωνίας σε μορφές τεχνολογίας και τη σχετική κοινωνική οργάνωση, που χαρακτηρίζει τα προηγμένα οικονομικά και πολιτικά σταθερά κράτη του Δυτικού κόσμου. Ο εκσυγχρονισμός αναφέρεται στο γεγονός ότι οι τεχνικές και οικονομικές αλλαγές διαπερνούν ολόκληρη την κοινωνική και πολιτιστική δομή. Επομένως ο οικονομικός μετασχηματισμός αυτού του είδους συζητείται στο ευρύτερο πλαίσιο αναπροσαρμογών μιας κοινωνίας και θεσμικών αλλαγών που ιδιάζουν σε νέες λειτουργίες. Σε ιστορική θεώρηση οι θεσμοί, που περνούν από αυτήν την διαδικασία, μπορεί να θεωρηθούν σαν οι παραδοσιακοί θεσμοί των κοινωνιών.

«Παραδοσιακός» και «μοντέρνος» είναι λοιπόν όροι σχετικοί, που χρησιμοποιούνται εδώ με ειδική έννοια: σήμερα το πρότυπο ανάπτυξης των αναπτυσσόμενων χωρών δέχεται έναν ομοιόμορφο ορισμό για το τι είναι «εκσυγχρονισμός», που πηγάζει από ένα πρότυπο ιστορικού μετασχηματισμού των σημερινών αναπτυγμένων βιομηχανοποιημένων χωρών, με ορισμένα χαρακτηριστικά, που πιστεύεται ότι μπορούν να συσχετιστούν με όλες τις κοινωνίες. Αυτή η ιδέα του «εκσυγχρονισμού», αν τη σκεφτεί κανείς σαν μοντέλο, μπορεί να χρησιμοποιηθεί σαν ένα μέτρο για κοινωνικό, οικονομικό και πολιτιστικό μετασχηματισμό σε εθνικά, περιφερειακά και διεθνή επίπεδα⁶⁰.

Πρέπει να τονίσουμε όμως εδώ ότι για τις κοινωνίες της Ευρώπης η πρόκληση του εκσυγχρονισμού ήταν, κυρίως, εσωτερική και η διαδικασία κράτησε μεγάλο χρονικό διάστημα. Φυσικά διαφοροποιήσεις υπήρξαν, αλλά όπως τονίζει ο Gerschenkron⁶¹, ο κοινός παράγοντας ήταν ότι κάθε περίπτωση αποτελούσε ένα συνδυασμό από διαμορφωμένους στο χρόνο θεσμούς, που προσαρμόστηκαν στις απαιτήσεις του εκσυγχρονισμού, δίνοντας σε κάθε κοινωνία το δικό της χαρακτήρα. Στις χώρες που εκσυγχρονίζονται τώρα το ερέθισμα είναι κυρίως εξωτερικό και απότομο. Επιπλέον, ενώ έχει αναγνωριστεί το γεγονός ότι οι ιδιορρυθμίες των παραδοσιακών δομών μπορούν στην πραγματικότητα να δώσουν άλλο σχήμα στο αποτέλεσμα, στην πράξη οι περισσότερες από τις θεωρίες εκσυγχρονισμού φαίνεται να παραγνωρίζουν αυτόν το σημαντικό παράγοντα και να δίνουν έμφαση στις ομοιομορφίες της διαδικασίας αλλαγής. Δε θα εξαντλήσουμε εδώ το πολύ σημαντικό αυτό θέμα· θα τονίσουμε όμως ότι οι σημαντικές διαχωρικές διαφορές στη διαδικασία

της Ευρωπαϊκής εκβιομηχάνισης, που συσχετίζονται με το διαφορετικό βαθμό οικονομικής ανάπτυξης των διάφορων χωρών στις παραμονές της βιομηχανικής εξέλιξης, δείχνουν ότι η αναπτυξιακή πολιτική δεν μπορεί να αγνοεί τις ιδιομορφίες κάθε χώρας και να περιέχει προκατασκευασμένα προγράμματα δράσης, μια και καμιά παλιά εμπειρία, όσο πολύπλευρη και να είναι δεν μπορεί να αφαιρέσει από μια σημερινή οικονομία τη δυνατότητα να διαπιστώνει τα προβλήματα και να χαράζει κατευθύνσεις.

Θεωρητικές σχηματοποιήσεις, σχετικές με τον κοινωνικο-οικονομικό μετασχηματισμό, συνήθως αναγνωρίζουν την απλούστερη ή βασική διχοτομία, αυτή δηλαδή, που υπάρχει ακόμα στον αγροτικό και στο βιομηχανικό τομέα. Η θεώρηση αυτή βέβαια, όπως είπαμε, διαγράφεται έμμεσα και στις προσεγγίσεις του Hirschman και του Perroux. Είναι λοιπόν διεθνώς αποδεκτό ότι, όταν μια χώρα βρίσκεται στην κατάσταση όπου η οικονομία της κυριαρχείται από ένα μεγάλο αντιπαραγωγικό αγροτικό τομέα, χρειάζεται ένα δυναμικό τρόπο, για να προκαλέσει συσσωρευτική οικονομική διεύρυνση. Οι αναζητήσεις για τη μορφή αυτής της «εκκίνησης», κατά πόσο δηλαδή πρέπει να επιδιώκει «ισορρόπηση» ή «απο-ισορρόπηση» του οικονομικού συστήματος και ποια είναι η αλληλοεξάρτηση των δύο τομέων, είναι πολλές, και χαρακτηριστικά παραδείγματα αναφέρονται παρακάτω.

ΜΟΝΤΕΛΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΙΕΥΡΥΝΣΗΣ ΚΑΙ Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ

Το κύριο λοιπόν πρόβλημα της οικονομικής διεύρυνσης είναι η γρήγορη συσσώρευση κεφαλαίου, μαζί με τη γνώση και την εξειδίκευση σε σχέση με το κεφάλαιο. Η εμπειρία των ήδη βιομηχανοποιημένων χωρών συνηγορεί στην υπόθεση ότι η συσσώρευση δεν μπορεί παρά να καρποφορήσει στο βιομηχανικό τομέα, και είναι φυσικό η επαναεπένδυση των κερδών, που παράγει ο τομέας αυτός, να συντελεί στην εξάπλωσή του. Τα περισσότερα από τα μοντέλα που ασχολούνται με την οικονομική ανάπτυξη από τη σκοπιά των σχέσεων των δύο τομέων (αγροτικού—βιομηχανικού) υποστηρίζουν ότι η κατανομή των εισοδημάτων πρέπει να γίνει σε όφελος του βιομηχανικού τομέα, που είναι σε θέση να αποταμιεύει και να επενδύει παραγωγικά. Επομένως θεωρούν τις ανισότητες στο εισόδημα (προς όφελος του βιομηχανικού τομέα) σαν μια αναγκαία συνθήκη της οικονομικής διεύρυνσης⁶².

Δύσκολα μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι τα μοντέλα αυτά δίνουν μια σαφή υποδομή για το σχηματισμό κρατικής πολιτικής. Ωστόσο αναλύουν αρκετές απόψεις των αλληλοεπιδράσεων των δύο τομέων, ένα πεδίο όπου συγκεντρώνονται πολλά ερωτήματα και όπου αποδίδονται οι γενεσιουργές αιτίες των διαρθρωτικών προβλημάτων των αναπτυσσόμενων χωρών⁶³. Παρακάτω αναλύονται αντιπροσωπευτικά μοντέλα, που στοχεύουν σε ρυθμούς οικονομικής διεύρυνσης, και εντοπίζονται τα βασικά προβλήματα τόσο στο θεωρητικό προσανατολισμό τους όσο και στην πραγματοποίηση των στόχων, που υιοθετούν.

Η συζήτηση κατευθύνεται στη διερεύνηση των συνθηκών εκείνων, που διευκολύνουν το ξεκίνημα της οικονομικής ανάπτυξης, και προσανατολίζεται κυρίως στην ανάκαμψη της αγροτικής καθυστέρησης. Όπως έχει ήδη αναφερθεί⁶, είναι γενικά διεθνώς παραδεκτό ότι ο δείκτης του βαθμού υποανάπτυξης είναι ο αριθμός των ανθρώπων που απασχολούνται στον αγροτικό τομέα: Όσο περισσότεροι άνθρωποι απασχολούνται στον αγροτικό τομέα, τόσο περισσότερο υποανάπτυκτη η χώρα. Αυτή η διαπίστωση πηγάζει από την ιστορική εμπειρία της Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής και από το πρότυπο ανάπτυξης της Σοβιετικής Ένωσης. Σε συνέχεια, όπως είπαμε, αναζητούνται οι διασυνδέσεις ανάμεσα στον πρωτογενή τομέα και στο «προηγμένο» τμήμα της οικονομίας, καθώς και τα μέτρα που πρέπει να υιοθετηθούν.

Η θεμελιακή μηχανή για την οικονομική διεύρυνση είναι οι επενδύσεις και έχουν σαν αντικείμενο την αύξηση της παραγωγικότητας. Το πρόβλημα γίνεται ιδιαίτερα πολύπλοκο, όταν πρόκειται για χώρες υποανάπτυκτες, που πρέπει να «ξεκινήσουν» τη διεύρυνση κυρίως από τις δικές τους πλουτοπαραγωγικές πηγές. Γύρω από αυτό το θέμα υπήρξαν πολλές συζητήσεις τη δεκαετία του 1950. Οι οικονομολόγοι της εποχής εκείνης μιλούν για μία «δυνατή ώθηση», που θα κατάφερνε να αναστείλει το φαύλο κύκλο της χαμηλής παραγωγικότητας (μεγάλος αντιπαραγωγικός αγροτικός τομέας, μικρή αγορά, λίγες αποταμιεύσεις, λίγο κεφάλαιο, χαμηλή παραγωγικότητα και λοιπά). Οι εξωτερικές οικονομίες της βιομηχανίας, η σημασία δημιουργίας διαβιομηχανικών συνδέσμων, η συσσωρευτική ικανότητα του κεφαλαίου στο βιομηχανικό τομέα, η ανάγκη να δημιουργηθεί μια πληθώρα νέων ευκαιριών απασχόλησης, καθώς και αγαθών για πώληση, σε συνδυασμό με άλλες συναρτήσεις, έχουν συνδέσει τα ερωτήματα της οικονομικής διεύρυνσης με την εκβιομηχάνιση⁶⁴.

Διάφορες απόψεις επικράτησαν γύρω από τη μορφή της συσσωρευτικής διαδικασίας ανάπτυξης. Υπάρχουν βασικά, όπως ήδη έχει αναφερθεί, δύο προσεγγίσεις στο πρόβλημα: Η μια υπεστήριζε τη δημιουργία

μιας διαδικασίας, που βασίζεται σ' ένα μηχανισμό συμπληρωματικότητας και «ισορροπίας» ανάμεσα στους δύο βασικούς τομείς της οικονομίας και προτείνει μέτρα που ευνοούν μεγάλης κλίμακας επεμβάσεις τόσο για ταχεία εκβιομηχάνιση όσο και για προγράμματα στον αγροτικό τομέα. Η άλλη δανείζεται από την πραγματικότητα, αναγνωρίζει ότι οι λειτουργικές σχέσεις της ανάπτυξης είναι ασυνεχείς και θεωρεί αναγκαιότητα τη σκόπιμη «απο-ισορρόπηση» της οικονομίας, που συνεπάγεται ενδοτομεακές και διατομεακές ανισότητες, αναγκαία συνθήκη κίνησης μιας οικονομίας από το στάδιο της στασιμότητας σε υψηλότερα επίπεδα, παραγωγικότητας και εισοδήματος. Πρέπει να προσθέσει κανείς εδώ ότι η προγραμματιζόμενη *a priori* «απο-ισορρόπηση» έχει σαν σκοπό μια *a posteriori* «ισορρόπηση», σε υψηλότερα επίπεδα εισοδήματος⁶⁵.

Ο Nurske⁶⁶, ένας από τους υποστηρικτές της «ισόρροπης» ανάπτυξης, επιμένει στο συγχρονισμό των επενδύσεων σ' ένα μεγάλο πεδίο οικονομικών δραστηριοτήτων και στην ενίσχυση του μεγέθους και των δυνατοτήτων της αγοράς. Ο Lewis⁶⁷ είχε μια διαφορετική αλλά σχετική προσέγγιση στο θέμα: Επεξεργάστηκε ένα μοντέλο ανάπτυξης κατάλληλο για τα προβλήματα των χωρών που έχουν δυσανάλογο με την κλίμακα της οικονομίας τους απόθεμα εργατικού δυναμικού, μια προσπάθεια που συνεχίστηκε φιλόδοξα από τους Fei και Ranis⁶⁸. Τα μοντέλα αυτά προσπαθούν να παρουσιάσουν μια θεωρία ανάπτυξης σχετική με την τυπική υποανάπτυκτη οικονομία με πλεόνασμα εργατικού δυναμικού, και να υποδείξουν ένα πρότυπο παραγωγής, όπου ο βιομηχανικός τομέας με την υψηλή παραγωγικότητα ενισχύεται από την αναδιοργάνωση του αγροτικού (που γίνεται κυρίως με την έξοδο εργατικού δυναμικού).

Σύμφωνα λοιπόν με αυτό το σκεπτικό, η οικονομική ανάπτυξη απαιτείται να στρέψει την οικονομική ευρωστία από τον αγροτικό στο βιομηχανικό τομέα, θεωρώντας την εργατική δύναμη του αγροτικού τομέα σαν ένα εφεδρικό στρατό υπο-απασχολούμενων και άνεργων, με οριακή παραγωγικότητα μηδέν, που μπορούν να μεταφερθούν ολοκληρωτικά, μόνιμα και με πλήρη απασχόληση στο βιομηχανικό τομέα χωρίς επενδύσεις και χωρίς πτώση του αγροτικού προϊόντος. Το μοντέλο υποστηρίζει, ότι υπάρχει μια μεταβλητή και όχι ορισμένη αναλογία συντελεστών στο βιομηχανικό τομέα, όπου εμφανίζονται και οι τεχνολογικοί νεωτερισμοί· έτσι η οικονομική ανάπτυξη μπορεί να επιτευχθεί από συσσώρευση είτε κεφαλαίου είτε εργατικού δυναμικού είτε και από τα δύο. Απαιτείται λοιπόν η στροφή της παραγωγικής ικανότητας από τον αγροτικό στο βιομηχανικό τομέα με ρυθμό ταχύτερο από αυτόν της

διεύρυνσης της οικονομίας στο σύνολό της. Πέρα από τις αλληλοεξαρτήσεις μεταξύ των δύο τομέων με κριτήριο το εργατικό δυναμικό, η προσέγγιση αυτή εξετάζει την κατανάλωση αγαθών, που παράγεται σε κάθε τομέα για τον πληθυσμό του άλλου.

Μερικοί όμως παρατηρητές, ανάμεσα στους οποίους και ο Higgins⁶⁹, έχουν τονίσει ότι η αισιοδοξία σχετικά με την ανάπτυξη, σε συνδυασμό με την αφανή ανεργία στον αγροτικό τομέα, δε δικαιώνεται. Δεν είναι δυνατό να μεταφερθεί μεγάλος αριθμός εργατών μόνιμα και με πλήρη απασχόληση από τον αγροτικό τομέα στη βιομηχανία χωρίς πτώση του αγροτικού προϊόντος, γιατί στις εποχές αιχμής ολόκληρο το εργατικό δυναμικό είναι απαραίτητο. Επιπλέον δεν είναι δυνατόν ο βιομηχανικός τομέας να απορροφά εργατικό δυναμικό χωρίς αντίστοιχη αύξηση του κεφαλαίου.

Εδώ ίσως βρίσκεται και ο φαύλος κύκλος της υποανάπτυξης⁷⁰. Το εργατικό δυναμικό δεν κατευθύνεται στο βιομηχανικό τομέα, γιατί η προσφορά κεφαλαίου σ' αυτόν τον τομέα είναι περιορισμένη — κάθε επένδυση στις υποανάπτυκτες χώρες συναγωνίζεται με επενδύσεις στη διεθνή αγορά κεφαλαίου — και οι τεχνικοί συντελεστές είναι σταθεροί ή θεωρούνται έτσι. Η παροχή κεφαλαίου (εγχώριου) στον αγροτικό τομέα είναι επίσης περιορισμένη· δεν κατευθύνεται στη βελτίωση των τεχνικών παραγωγής, που ήδη υπάρχουν, γιατί η ελαστικότητα αντικατάστασης της εργασίας ως προς το κεφάλαιο είναι υψηλή, ενώ η ελαστικότητα αντικατάστασης του κεφαλαίου ως προς τη γη είναι χαμηλή. Σχετικά μικρά ποσά επενδύσεων σε μηχανήματα, ύδρευση, συλλογή καρπών και λιπάσματα μπορεί να φέρουν την παραγωγικότητα κεφαλαίου στο μηδέν, με βάση τη σχέση εργατικού δυναμικού ως προς τη γη. Είναι δυνατό σε μερικές χώρες η οριακή παραγωγικότητα τόσο της εργασίας όσο και του κεφαλαίου να πλησιάζει το μηδέν. Ο μόνος τρόπος για να παρακάμψει κανείς το πλεόνασμα εργατικού δυναμικού είναι να αυξήσει την παροχή του παράγοντα που σπανίζει. Αλλά ο άμεσος παράγοντας είναι η γη. Ο μόνος τρόπος να αυξηθεί η οριακή παραγωγικότητα κεφαλαίου είναι να αυξηθεί σημαντικά ο λόγος της γης ως προς το εργατικό δυναμικό. Αλλά η παραγωγική σχέση είναι εξαιρετικά ασυνεχής από την άποψη αυτή. Με το να αυξηθεί το μέγεθος της τυπικής αγροτικής εκμετάλλευσης από 2 στρέμματα σε 3, δε σημαίνει ότι θα αυξηθεί η οριακή παραγωγικότητα του κεφαλαίου πάρα πολύ. Τό μέγεθος μπορεί ίσως να χρειάζεται να αυξηθεί πολύ περισσότερο, ώστε η μηχανοποίηση να είναι συμφέρουσα. Εάν η πυκνότητα του πληθυσμού είναι μεγάλη, τέτοια αύξηση στο μέγεθος των ιδιοκτησιών μπορεί να γίνει μόνο με την απελευθέρωση εργατικού δυναμικού από τον αγροτικό τομέα και

την κατεύθυνση του προς το βιομηχανικό. Γι' αυτό το είδος του προγράμματος το κεφάλαιο γίνεται πάλι ο παράγοντας που σπανίζει: Απαιτούνται εκτεταμένες επενδύσεις τόσο στο βιομηχανικό όσο και στον αγροτικό τομέα. Ούτε οι αγροτικές βελτιώσεις με την υπάρχουσα κατάσταση ιδιοκτησιών ούτε η εκβιομηχάνιση μπορούν μόνες τους να σπάσουν το φαύλο κύκλο. Η τελευταία, χωρίς αγροτική μεταρρύθμιση, έχει φέρει τις υποανάπτυκτες χώρες εκεί που είναι σήμερα.

Τα μοντέλα του Lewis και των Fei-Ranis περιέχουν βασικές αλήθειες και έχουν συντελέσει στην ανάλυση των προβλημάτων της υποανάπτυξης. Η διαπίστωση της σημασίας του ρυθμού των διαρθρωτικών αλλαγών και της σχετικής ανάπτυξης της βιομηχανικής ως προς την αγροτική απασχόληση, είναι γεγονός ότι είναι θεμελιώδης συνθήκη της αναπτυξιακής διαδικασίας. Είναι επίσης αλήθεια ότι ο ρυθμός αυτής της αλλαγής περιορίζεται από το βαθμό με τον οποίο αυξάνεται το αγροτικό προϊόν. Επίσης είναι αναμφισβήτητο ότι ο ρυθμός της συσσώρευσης κεφαλαίου στους τομείς της οικονομίας, καθώς και ο ρυθμός και το είδος της τεχνολογικής προόδου, είναι σημαντικοί παράγοντες. Αλλά όμως η διαδικασία εκκίνησης, διάχυσης και διατήρησης της οικονομικής ανάπτυξης σε χώρες με μεγάλο αριθμό εργαζομένων και με χαμηλή παραγωγικότητα είναι πολύ περισσότερο πολύπλοκη από ό,τι το μοντέλο αυτό υποθέτει⁷¹.

Με παραμυθηρή έμφαση στη δυαδική διάρθρωση της οικονομίας, τις αλληλοεξαρτήσεις μεταξύ των δύο τομέων και τη διατομεακή κίνηση του εργατικού δυναμικού, ένας αριθμός ερευνητών υποστήριξε την υπόθεση ότι οι διατομεακές ανισότητες είναι μια σημαντική πηγή δημιουργίας διασυνδέσεων και μεταβίβασης τεχνικής προόδου στο λιγότερο αναπτυγμένο τομέα: Η ταχεία οικονομική ανάπτυξη του ενός τομέα (βιομηχανικού κυρίως) προκαλεί μια διαδικασία αναδιοργάνωσης του άλλου. Οι αντιπροσωπευτικότεροι ερευνητές της θεωρητικής αυτής τάσης, ο Perroux και ο Hirschman⁷², συνέδεσαν την αναπτυξιακή διαδικασία με τη χωρική της διάσταση, διαπιστώνοντας ότι οι διαπεριφερειακές αλλά και οι διατομεακές ανισότητες είναι μια αναπόφευκτη συνθήκη διεύρυνσης. Βασισμένοι στην παραδοχή αυτή, υποστηρίζουν την ενίσχυση ορισμένων δυναμικών τομέων, ιδιαίτερα του βιομηχανικού, ο οποίος έχει συγκριτικά μεγαλύτερη δυνατότητα να προκαλέσει μια συνέχεια από αλυσιδωτές αντιδράσεις, που στοχεύουν στην αυξημένη ζήτηση μιας σειράς νέων παραγωγικών δραστηριοτήτων. Σ' αυτήν την περίπτωση η συμπληρωματικότητα μεταξύ των τομέων σημαίνει ότι αύξηση της παραγωγής ορισμένων προϊόντων δημιουργεί πίεση για την αύξηση της προσφοράς άλλων.

Υπάρχουν όμως μεθοδολογικές δυσκολίες στο μοντέλο του Hirschman, που διατυπώνονται με σαφήνεια από τον Holland⁷³. Αυτός τονίζει ανάμεσα σ' άλλα ότι οι διατομεακές διασυνδέσεις, που περιγράφει ο Hirschman, συγκαλύπτουν τη σημασία ειδικών παραγόντων στη διαδικασία της διεύρυνσης, που κάλλιστα μπορεί να μην έχουν διατομεακό χαρακτήρα, αλλά να έχουν σχέση με ενδοτομεακές συνθήκες. Ένας συγκεκριμένος κρίσιμος νεωτερισμός λ.χ. σε μια οικονομική μονάδα μπορεί να είναι κατά πολύ ενδοτομεακός στη φύση του, και επομένως η σημασία του να μη διαφαίνεται στη συζήτηση για διατομεακές αλληλοεξαρτήσεις. Επιπλέον οι διασυνδέσεις, σαν ένας σημαντικός παράγοντας καθορισμού ηγετικού τομέα, δεν αποκαλύπτουν άλλους παράγοντες κρίσιμους στη διαμόρφωση πολιτικής, όπως η αύξηση του ρυθμού απασχόλησης. Και το σπουδαιότερο, η *a posteriori* ανάλυση της συνέχειας των διατομεακών διασυνδέσεων σε συγκεκριμένες χώρες δε σημαίνει υποχρεωτικά ότι οι γενεσιουργές αιτίες της διεύρυνσης που συντελέστηκε κάποτε μπορούν να επαναληφθούν σε μια άλλη χώρα, σε άλλη χρονική περίοδο, ακόμα και αν η προηγούμενη εμπειρία ήταν επιτυχημένη.

Συνοψίζοντας επισημαίνουμε ότι η οικονομική ανάπτυξη, σύμφωνα με τις παραπάνω προσεγγίσεις, είναι μια διαδικασία όπου «ηγετικοί» τομείς και περιφέρειες παρασύρουν τους λιγότερο δυναμικούς και όχι μια διαδικασία διατομεακής διεύρυνσης, που προχωρεί με ενοποιημένο τρόπο. Η πραγματικότητα όμως έχει δείξει ότι η ανάπτυξη των τομέων και περιφερειών, που ηγούνται στην αναπτυξιακή διαδικασία, έχει όχι μόνο διασταλτικά, αλλά και συσταλτικά αποτελέσματα στις λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες: συχνά μάλιστα η οικονομική διεύρυνση των πρώτων συνοδεύεται με μαρασμό των οικονομιών των δεύτερων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- α. Για τα θέματα του εξελικτικού μετασχηματισμού μιας οικονομίας βλέπε επίσης παρακάτω στο ίδιο κεφάλαιο.
- β. Η διεύρυνση της αγοράς, ανεξάρτητα από τα αίτια που την προκαλούν, αποτελεί παράγοντα που επιταχύνει την οικονομική ανάπτυξη. Η κυριότερη συμβολή για τη μεγέθυνση της αγοράς είναι οι λεγόμενες εξωτερικές οικονομίες, οι οποίες μειώνουν το κόστος και βελτιώνουν την παραγωγικότητα των επιμέρους μονάδων της οικονομίας. Οι εσωτερικές οικονομίες συνδέονται με μείωση του κόστους σε σχέση

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΩΣ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

με την οργάνωση ή την αποτελεσματικότητα της διοίκησης της οικονομικής μονάδας. Οι εσωτερικές οικονομίες λοιπόν πραγματοποιούνται μέσα στην επιχείρηση και οφείλονται σε εσωτερικούς παράγοντες, ενώ οι εξωτερικές οφείλονται σε παράγοντες εκτός της επιχείρησης, προέρχονται από την ανάπτυξη του κλάδου και ωφελούν όλες τις επιχειρήσεις που σχετίζονται μ' αυτόν. Βλέπε Α. Κανελλόπουλου, Η οικονομική της Αναπτύξεως (Αθήνα: Καραμπελόπουλος) σελ. 362-363.

γ. Βλέπε επίσης, το κεφάλαιο ΙΙΙ.

δ. Βλέπε και το κεφάλαιο Ι.

III

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΙΕΥΡΥΝΣΗ ΚΑΙ ΤΑΣΕΙΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑΣ ΣΤΟ ΔΙΕΘΝΗ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΕ ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΠΕΔΟ

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΔΙΕΘΝΩΝ ΑΝΤΑΛΛΑΓΩΝ

Η οικονομική διεύρυνση έχει σχέση με τη συνεχή αύξηση του εθνικού εισοδήματος ή του εισοδήματος κατά κεφαλή^α και έχει συντελεστεί στη διάρκεια μιας αργής, συχνά κοινωνικά οδυνηρής, διαδικασίας οικονομικής αλλαγής, που χαρακτηρίζεται από άνιση κατανομή των ευεργετικών αποτελεσμάτων της ανάπτυξης ανάμεσα σε κράτη, περιφέρειες, τομείς και τμήματα πληθυσμού. Η απόλυτη και σχετική αποστέρηση δεν είναι φαινόμενα νέα. Εκείνο, που είναι σχετικά καινούριο, είναι η υποψία ότι η οικονομική ανάπτυξη, η ίδια, δεν είναι σε θέση να λύσει ή να ανακουφίσει το πρόβλημα σε λογικό χρονικό όριο. Αντίθετα μπορεί να υποστηριχθεί, όπως τονίζει και ο Ahluwalia¹, ότι οι μηχανισμοί, που προωθούν την οικονομική μεγέθυνση, ενισχύουν την οικονομική συγκέντρωση και χειροτερεύουν τη σχετική και, ίσως, ακόμα και την απόλυτη θέση των χαμηλότερων εισοδηματικών τμημάτων του πληθυσμού, σε διεθνές και εθνικό επίπεδο.

Μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και στη διάρκεια της προσπάθειας ανάπτυξης των υποανάπτυκτων χωρών, που σήμαινε και οικονομική δραστηριότητα των ήδη αναπτυγμένων χωρών στις χώρες αυτές, με τη μορφή οικονομικής βοήθειας και επενδύσεων κεφαλαίου, εξακολούθησε η διεθνής οικονομική συγκέντρωση. Οι ίδιες οι φτωχές χώρες από την άλλη πλευρά ε γνώρισαν μια μακριά περίοδο οικονομικής διεύρυνσης χωρίς προηγούμενο. Η αληθινή αξία του προϊόντος και του εισοδήματος, που αναλογεί κατά κεφαλή, έχει περίπου διπλασιαστεί μετά από μια μεγάλη χρονική περίοδο χωρίς τάσεις ανόδου. Όμως, αυτή η αύξηση του εισοδήματος κατά κεφαλή είναι διαβλητή, εφόσον το επιπλέον εισόδημα δεν κατανέμεται ίσα σε κάθε κάτοικο. Αντίθετα, όπως ο Lipton² υποστηρίζει, στη διάρκεια αυτής της πρωτοφανούς οικονομικής ανάπτυξης, οι συνθήκες των πραγματικά φτωχών δεν έχουν βελτιωθεί

ιδιαίτερα, με εξαίρεση, ίσως, τις σημαντικές περιοχές κοινωνικών παροχών, όπως η υγεία και η εκπαίδευση. Λεπτομερείς μελέτες σχετικές με τη φύση και το βαθμό της φτώχειας σε διάφορες χώρες δείχνουν ότι το πρόβλημα έχει γιγαντιαίες διαστάσεις. Μια διαχρονική ανάλυση, που έγινε από τον Chenery³, υποστηρίζει ότι, παρά το γεγονός ότι η ποσοστιαία κατανομή είναι διαφορετική για διαφορετικές χώρες, σε όλες τις περιπτώσεις τα φτωχότερα στρώματα εξακολουθούν να αντιστοιχούν στο 40%-50% του πληθυσμού. Περίπου δύο τρίτα αυτής της εισοδηματικής τάξης κερδίζουν τη ζωή τους από πρωτογενείς δραστηριότητες. Το υπόλοιπο τρίτο είναι στους άλλους οικονομικούς τομείς. Και ενώ ακόμα υπάρχουν υποστηρικτές της ιδέας ότι μόνο με την ανάπτυξη του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος μπορούν να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για οποιαδήποτε σημαντική ανακατανομή των εισοδημάτων, παρατηρήσεις σαν τις παραπάνω, έχουν οδηγήσει στην κριτική θεώρηση των στρατηγικών οικονομικής διεύρυνσης, σαν ένα κοινωνικο-οικονομικό στόχο για αναθεώρηση.

Μια βασική ερμηνεία για τις τάσεις αυτές που συνδέονται με τη συγκέντρωση του κεφαλαίου, του εργατικού δυναμικού και του εμπορίου, αναφέρεται στις αλλαγές στη βιομηχανική δομή: Κατά τη διάρκεια αυτού του αιώνα η έμφαση της βιομηχανίας των αναπτυγμένων κρατών από τις εξαγωγικές βιομηχανίες (ειδικότερα σίδηρο, ατσάλι, κάρβουνο) και τις μεταποιητικές βιομηχανίες πρώτων υλών (υφαντουργία) στράφηκε σε τεχνικά περισσότερο προηγμένους κλάδους μεταποίησης, όπως είναι η μεταλλουργία, οι ηλεκτρονικές και οι πετροχημικές βιομηχανίες. Η αλλαγή αυτή είχε σαν συνέπεια τη στροφή από «εκτατικές» σε «εντατικές» μορφές παραγωγής, από μια διαδικασία παραγωγής, που εξαρτιόταν από την προσφορά πρώτων υλών και εργατικού δυναμικού, σε άλλη, που βασίζεται στην αναπτυγμένη τεχνολογία και χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι τα στάδια εκβιομηχάνισης από τις πρώτες ύλες μέχρι το τελικό προϊόν γίνονται όλο και μεγαλύτερα, όλο και πιο πολύπλοκα⁴. Η παραγωγική αυτή διαδικασία εξαρτάται από εξαιρετικά ειδικευμένο εργατικό δυναμικό — τις περισσότερες φορές δεν μπορεί να αντικατασταθεί με πλήθος ανειδίκευτου — από πολύπλοκες βιομηχανικές εισροές, υπηρεσίες, ενέργεια, επικοινωνίες, συγκοινωνίες· και συνυπάρχουν μ' ένα σταθερό μέγεθος παραγωγής, που ξεπερνά κατά πολύ τη ζήτηση των αγορών των αναπτυσσόμενων χωρών⁵.

Αυτή η αλλαγή στη δομή της βιομηχανίας και η συγκέντρωση της τεχνικής εξειδίκευσης στις προηγμένες χώρες εξασφαλίζουν ευελιξία στις ανταλλαγές βιομηχανικών εισροών και υπεροχή των αναπτυγμένων χωρών, που δημιουργείται από αυτήν την ίδια τη συγκέντρωση

της έρευνας και της τεχνολογίας. Σε συνάρτηση με αυτό οι ανταλλαγές μεταξύ αναπτυγμένων και μη χωρών χάνουν την παραδοσιακή σημασία τους και τα ισοζύγια πληρωμών των τελευταίων εμφανίζονται ελλειμματικά. Η εποχή της τεράστιας οικονομικής διεύρυνσης στο διεθνές οικονομικό σύστημα και η τεχνική πρόοδος, ενδημική πια στα προηγμένα κέντρα, είχε σαν αποτέλεσμα να μειώνεται η συμμετοχή των πρωτογενών εισροών στην αξία των τελικών προϊόντων, και να καταρρέουν σταδιακά οι «όροι εμπορίου»⁶ σε βάρος των χωρών, που η οικονομία τους είχε έμφαση στον πρωτογενή τομέα· έτσι στην ανταλλαγή μεταξύ πρωτογενών και βιομηχανοποιημένων αγαθών, μια μονάδα βιομηχανοποιημένη στοιχίζει όλο και περισσότερες πρωτογενείς μονάδες. Η αναζήτηση γύρω από τους «όρους του εμπορίου» άρχισε με το υπόμνημα⁷ της πρώτης συνάντησης της επιτροπής για οικονομική ανάπτυξη των Ηνωμένων Εθνών με θέμα την εξέταση των οικονομικών θεμάτων και της απασχόλησης. Το υπόμνημα τόνιζε ότι ο δανεισμός στο εξωτερικό από τις αναπτυσσόμενες χώρες, για να χρηματοδοτήσουν την οικονομική τους ανάπτυξη, δε θα είχε αποτέλεσμα, αν οι δανείστριες χώρες δεν έπαιρναν μέτρα για να μειώσουν τις τιμές των κεφαλαιουχικών αγαθών για εξαγωγή. Το υπόμνημα κατάληγε ότι η αύξηση των τιμών των αγαθών αυτών έκανε αδύνατη τη διαδικασία οικονομικής ανάπτυξης στις φτωχές χώρες και συνιστούσε μια προσεκτική μελέτη των τιμών τους καθώς και των σχετικών τάσεων των τιμών ως προς τις τιμές των πρωτογενών αγαθών.

Οι διαπιστώσεις αυτές αμφισβητούν την παλιά υπόθεση ότι η διεθνής εξειδίκευση της παραγωγής και του εμπορίου είναι ένα μέσο ενσωμάτωσης όλων των οικονομιών στη διεθνή οικονομία και επισημαίνουν το γεγονός ότι η σημασία των φυσικών πόρων και των ειδών διατροφής στη βιομηχανική διαδικασία των αναπτυγμένων χωρών συνεχώς υποχωρεί. Ενώ είναι λοιπόν αναμφισβήτητο ότι η ύπαρξη ενός σημαντικού μεγέθους και μιας ποικιλίας φυσικής πλουτοπαραγωγικής βάσης είναι μεγάλο πλεονέκτημα σε μια χώρα, που ξεκινά τη διαδικασία της ταχείας οικονομικής ανάπτυξης, με καμιά έννοια οι φυσικές πλουτοπαραγωγικές πηγές δεν είναι ο καθοριστικός παράγοντας για την ανάπτυξη και την οικονομική διεύρυνση. Έχουν έμμεση χρησιμότητα και είναι συχνά μέρος μιας γενικότερης οικονομικής δυνατότητας για μια οικονομία. Ο ρόλος των φυσικών πόρων μπορεί να είναι σημαντικός στη συσσώρευση κεφαλαίου στα πρώτα στάδια της οικονομικής ανάπτυξης, η σημασία τους όμως μειώνεται όσο μια οικονομία αναπτύσσεται και κυριαρχούν η συγκέντρωση κεφαλαίου, το εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό και η προηγμένη τεχνολογία και επιχειρηματικότητα⁸. Φυσικά ο

ορυκτός πλούτος εξακολουθεί να έχει σχετικά σημαντική αξία, όπως επίσης είναι γεγονός ότι δημιουργούνται παροδικές εξαρτήσεις σε ορισμένα είδη πρώτων υλών, όπως το πετρέλαιο.

Οι τάσεις του διεθνούς εμπορίου επιβεβαιώνουν τα παραπάνω, όπου η συμμετοχή (σε αξία) των εξαγωγών των αναπτυσσόμενων χωρών μειώνεται συνεχώς, ενώ οι πλουσιότερες από αυτές τις χώρες έχουν ένα συνεχώς αυξανόμενο μερίδιο. Το ποσοστό των εξαγωγών από τις αναπτυσσόμενες χώρες σε διεθνή κλίμακα από 27% το 1953 μειώθηκε σε 19% το 1967, περιλαμβανομένων και των χωρών που παράγουν πετρέλαιο, γεγονός που συνοδεύεται με τη μείωση της κατανάλωσης πρώτων υλών από τις αναπτυγμένες χώρες⁹. Αυτή η συγκεντρωτική τάση στις εμπορικές ανταλλαγές ισχύει και για τις ίδιες τις αναπτυγμένες χώρες, όπου οι Ηνωμένες Πολιτείες, η Ιαπωνία και η Δυτική Γερμανία ελέγχουν το μεγαλύτερο τμήμα του εμπορίου των αναπτυγμένων χωρών και φυσικά του διεθνούς εμπορίου. Οι βιομηχανοποιημένες χώρες έχουν κατευθυνθεί και στην παραγωγή πρωτογενών αγαθών, ενώ μικρό μόνο βιομηχανοποιημένο ποσοστό εξάγεται από τις αναπτυσσόμενες χώρες, αν και αυξάνεται με ταχύ ρυθμό. Οι αναπτυγμένες χώρες εξάγουν περίπου τις διπλές σε αξία πρώτες ύλες και τρόφιμα, απ' ό,τι οι αναπτυσσόμενες χώρες¹⁰, γεγονός που οφείλεται στην πρωτοπορία τους σε τεχνολογικές μεθόδους. Είναι ευκολότερο, παραδείγματος χάρη, να παραχθεί σιτάρι στις Ηνωμένες Πολιτείες, εξαιτίας των προηγμένων εισροών, στις οποίες οδήγησε η βιομηχανική ανάπτυξη.

Η σταδιακή μείωση της σημασίας των πρωτογενών αγαθών στο διεθνές εμπόριο συνοδεύεται και από την άλλη πτυχή του προβλήματος: τα τεράστια скаμπανεβάσματα στις τιμές. Ένα καλό παράδειγμα είναι οι τιμές του κακάο μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, οι οποίες ανέβηκαν σταθερά, με αποτέλεσμα οι χώρες με έμφαση στην παραγωγή του προϊόντος αυτού να έχουν ευνοϊκά αποτελέσματα από τις εμπορικές ανταλλαγές τους. Αυτά τα «ευνοϊκά» αποτελέσματα όμως οφείλονται, κυρίως, σε ένα ιό (shollen shoot disease), που μετρίασε σημαντικά τον όγκο παραγωγής στην ακτή του Ελεφαντοστού, την κυρίως περιοχή παραγωγής, και συντέλεσε στη διαμόρφωση υψηλότερων τιμών¹¹. Αυτό όμως το γεγονός δεν μπορεί να θεωρηθεί σαν μια γενικότερη ευνοϊκή αλλαγή για τη συγκεκριμένη περιοχή, απλώς σημαίνει ότι λόγω ενός περιστασιακού γεγονότος, του ιού, η αύξηση της τιμής του προϊόντος έτεινε να αλλάξει, ίσως μόνο σε ελάχιστο βαθμό, τις συνθήκες υποανάπτυξης της περιοχής. Από την πλευρά του προγραμματισμού, όπως εύκολα καταλαβαίνει κανείς, μια χώρα, που βασίζει την οικονομία της στο εμπόριο πρωτογενών αγαθών, δεν μπορεί να υπολογί-

σει τι εισόδημα θα έχει τον επόμενο χρόνο, τι εισαγωγές χρειάζεται και ποιός τελικά θα είναι ο γενικότερος σφυγμός της οικονομίας της.

Εξάλλου δυσκολίες κατασταλτικές για τις πλουτοπαραγωγικές πηγές που συμβάλλουν στην οικονομική ανάπτυξη, είναι οι περιορισμένες συνήθως εξαγωγές των αναπτυσσόμενων χωρών με τη μικρή ποικιλία προϊόντων και η αστάθεια των αγορών για τα προϊόντα των χωρών αυτών, με δυσμενή επιρροή για τα αναπτυξιακά προγράμματα, από την αβεβαιότητα που χαρακτηρίζει το εισόδημα από τις εξαγωγές. Τέλος οι μακροχρόνιες τάσεις της κατανάλωσης οδηγούν κι αυτές σε αρνητικές προβλέψεις για τη σημασία των προϊόντων των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών στη διεθνή αγορά.

Η διαμόρφωση της ανταλλαγής μεταξύ αναπτυγμένων και μη κρατών και το εμπόριο μεταξύ των αναπτυγμένων, που αποτέλεσε την κινητήρια δύναμη στη διεθνή οικονομική διεύρυνση μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, κατάληξε σε εντατικοποίηση της συγκέντρωσης του κεφαλαίου στις πλουσιότερες χώρες. Έτσι οι εμπορικές ανταλλαγές μεταξύ βιομηχανοποιημένων-προηγμένων χωρών και καθυστερημένων - εξαγωγέων πρώτων υλών οδήγησε σταδιακά σε όλο και λιγότερη εξάρτηση των πρώτων από τις δεύτερες και δημιούργησε ένα μεγάλο αριθμό εξαρτημένων οικονομιών. Από αυτές οι στενότερα συνδεδεμένες με τη διεθνή αγορά γνώρισαν σχετικά μεγαλύτερους ρυθμούς διεύρυνσης αλλά, όπως έχουμε τονίσει, η διεύρυνση αυτή δεν είναι οπωσδήποτε ανάπτυξη και η αύξηση του εισοδήματος μπορεί κάλλιστα να συνοδεύεται από ανεργία, στασιμότητα ως προς την μετακίνηση εργατικού δυναμικού από τον πρωτογενή τομέα, στο δευτερογενή και άλλους τομείς της οικονομίας, από παρασιτική απασχόληση κλπ.

Τα προβλήματα εξωτερικού εμπορίου των αναπτυσσόμενων χωρών μένουν κατά πολύ άλυτα και, όπως τονίζει ο Higgins¹², φαίνεται να μπορούν να λυθούν μόνο από την ίδια την οικονομική ανάπτυξη — ένα συμπέρασμα βέβαια που μας οδηγεί σε φαύλο κύκλο —. Πριν αναλυθούν οι δυσκολίες, που αντιμετωπίζουν οι χώρες αυτές στο να κατευθύνουν την οικονομία τους από πρωτογενείς σε δευτερογενείς δραστηριότητες, στην προσπάθεια δημιουργίας μιας «αυτοδύναμης» αναπτυξιακής διαδικασίας, θα περιγράψουμε με συντομία την εξέλιξη των οικονομικών ανταλλαγών της χώρας μας με τον υπόλοιπο κόσμο.

Οι οικονομικές σχέσεις της Ελλάδας με τον υπόλοιπο κόσμο

Η οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας εξαρτήθηκε πάντα από το εξωτερικό, τόσο στις εξαγωγές, όσο και στον τουρισμό, στη ναυτιλία και

γενικότερα στις επενδύσεις. Το εξαγωγικό εμπόριο παραδοσιακά βασιζόταν στα πρωτογενή προϊόντα. Τα τελευταία όμως χρόνια μειώνεται σημαντικά η εξαγωγική σημασία των πρωτογενών προϊόντων με αποτέλεσμα η συμμετοχή των βιομηχανικών προϊόντων στο συνολικό εξαγωγικό εμπόριο της χώρας να έχει τώρα την πρώτη θέση: τα βιομηχανοποιημένα και ημιβιομηχανοποιημένα προϊόντα από 14% των συνολικών εξαγωγών το 1965 έφτασαν 40% το 1970. Η θεαματική αυτή άνοδος της συμμετοχής των βιομηχανοποιημένων προϊόντων συνοδεύεται και από υψηλότερο βαθμό διαφοροποίησης σε σύγκριση με τα προηγούμενα χρόνια¹³. Ταυτόχρονα όμως οι εισαγωγές καταναλωτικών, αλλά και κεφαλαιουχικών αγαθών αυξήθηκαν¹⁴. Από το 1966 ως το 1977 η αξία των εισαγομένων βιομηχανικών καταναλωτικών προϊόντων στην Ελλάδα αυξήθηκε 5,25 φορές, αν και ο συνολικός πληθυσμός παράμεινε σχεδόν αμετάβλητος. Οι εισαγωγές κεφαλαιουχικών αγαθών σε απόλυτους αριθμούς, όπως και σε ποσοστό μέσα στις συνολικές εισαγωγές από το 1966 ως το 1977, επίσης αυξάνονται: η αξία τους επταπλασιάστηκε στο διάστημα αυτής της περιόδου, ενώ για την ίδια περίοδο, η αύξηση του Α.Ε.Π., σε καθαρές τιμές 1970, ήταν μικρότερη από δυο φορές, γεγονός που σημαίνει ότι η φύση της οικονομικής διεύρυνσης δημιουργεί πολλαπλάσιες ανάγκες εισαγωγών κεφαλαιουχικών αγαθών.

Η πρόσφατη μελέτη της Νεγρεπόντη-Δελιβάνη¹⁵, εξετάζοντας την αποδοτικότητα ή ωφέλεια, που προκύπτει από τις εισαγωγές μας, με βάση την εξέλιξη των διάφορων δεικτών των όρων του εμπορίου για το 1960-1970 και 1970-1976, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τα τελευταία χρόνια η ωφέλεια αυτή είναι πολύ αμφίβολη, εξαιτίας κυρίως των μεταβολών που επήλθαν στις σχέσεις της αξίας εισαγωγών και εξαγωγών, το αποτέλεσμα των οποίων φαίνεται στο εμπορικό ισοζύγιο, που είναι συνεχώς ελλειμματικό. Το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου αυξάνει και σε απόλυτους αριθμούς και σαν ποσοστό του Α.Ε.Π. (πίνακας 1). Η κυριότερη πηγή κάλυψης αυτού του ελλείμματος είναι οι άδηλοι βόροι και η εισροή κεφαλαίων. Η εξέλιξη αυτή σημαίνει βέβαια μια συνεχή αύξηση δανείων από το εξωτερικό και ένα συνεχώς υψηλότερο ποσό για την εξυπηρέτηση αυτών των δανείων. Αλλά, αν ο λόγος εκροές προς εισροές επιταχυνθεί, είναι φυσικό ότι ο εξωτερικός δανεισμός δε θα μπορέσει να αποτελέσει μέσο για την κάλυψη των ελλειμματικών ισοζυγίων τρεχουσών συναλλαγών.

Η Ελλάδα βέβαια δεν μπορεί πια να καταταγεί στις χώρες που βασίζουν το εξωτερικό τους εμπόριο στα πρωτογενή προϊόντα. Παρόλα αυτά η εξέταση του ισοζυγίου λογαριασμών της καταλήγει στα εξής συμπεράσματα:¹⁶

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΙΕΥΡΥΝΣΗ ΚΑΙ ΤΑΣΕΙΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑΣ

Οι δύο βασικοί παραγωγικοί τομείς, δηλαδή ο πρωτογενής και ο δευτερογενής, εμφανίζονται παθητικοί στις εμπορικές δοσοληψίες τους με την αλλοδαπή. Η παθητικότητα αυτή οφείλεται βασικά στην έλλειψη ανταγωνιστικότητας στη διεθνή αγορά.

Ο τριτογενής τομέας εμφανίζεται ενεργητικός, αλλά παρουσιάζει και αυτός έντονα διαρθρωτικά προβλήματα.

Οι διαφορές ανάμεσα στην ελαστικότητα ζήτησης εισαγόμενων και εξαγόμενων προϊόντων διευρύνονται με αποτέλεσμα τη σταδιακή επι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

*Το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου της Ελλάδας
και ως ποσοστό του Α.Ε.Π.
(1960-1976)*

Έτη	Έλλειμμα εμπορικού ισοζυγίου	% του Α.Ε.Π.
1960	-14964	16,05
1961	-14722	14,03
1962	-13534	12,20
1963	-15426	12,49
1964	-17296	12,47
1965	-24179	15,30
1966	-24506	14,02
1967	-20732	11,00
1968	-27783	13,71
1969	-31216	13,63
1970	-39473	15,30
1971	-43068	14,98
1972	-44248	13,40
1973	-60167	14,05
1974	-71291	14,05
1975	-97600*	16,45
1976	-128009*	17,84

Σε εκατομμύρια δραχμές και τρέχουσες τιμές

n.b. Στοιχεία των Εθνικών Λογαριασμών της Ελλάδος 1958-75 και 1970-76.

* Στοιχεία που έχουν αναθεωρηθεί

Πηγή: Μαρία Νέγρεπόντη-Δελιβάνη, Ανάλυση της Ελληνικής Οικονομίας.
Αθήνα: Παπαζήσης, 1979.

δείνωση των όρων εμπορίου και τα αρνητικά αποτελέσματα από το εξωτερικό εμπόριο. Η πιθανή μελλοντική αύξηση της παραγωγικότητας στον πρωτογενή και στο δευτερογενή τομέα (σε απουσία κατάλληλης πολιτικής) υπολογίζεται ότι δε θα μπορέσει να επιφέρει και μείωση του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου εξαιτίας της φανεράς τάσης επιδείνωσης των όρων του εμπορίου.

Τα παραπάνω εκφράζουν, από την πλευρά του εμπορίου, το γεγονός ότι η Ελλάδα, αν και κατόρθωσε να αυξήσει σημαντικά το κατά κεφαλή εισόδημα, δεν κατάφερε ακόμα να δημιουργήσει δομές, που θα της εξασφάλιζαν μια διαδικασία αυτοδύναμης ανάπτυξης.

ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗΣ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Η προσπάθεια προοδευτικής υποκατάστασης των εισαγωγών οδήγησε σε πολλές χώρες μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο σε κλάδους βιομηχανίας, που υποτίθεται ότι θα συντελούσαν στην εξύψωση του βαθμού αυτότητας των οικονομιών τους, θα βοηθούσαν τη λύση των προβλημάτων απασχόλησης — αποτέλεσμα της συμπίεσης της εξαγωγικής βάσης — θα μείωναν το πρόβλημα ελλείμματος του ισοζυγίου πληρωμών, αντικαθιστώντας τις εισαγωγές, και θα προωθούσαν αγαθά στα οποία υπήρχαν περιορισμοί εισαγωγής¹⁷.

Η πολιτική αυτή συντέλεσε στην εντυπωσιακή οικονομική διεύρυνση και στην εντυπωσιακή άνοδο των βιομηχανικών κέντρων, όπως της Βραζιλίας και του Μεξικού. Αλλά, ενώ το San Paolo και η πόλη του Μεξικού έγιναν κέντρα βιομηχανίας και υπηρεσιών διεθνούς ακτινοβολίας και κυριάρχησαν στην οικονομική δομή της χώρας τους, η πολιτική εκβιομηχάνισης είχε απρόβλεπτα αποτελέσματα, που συνδέονται με τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει μια αναπτυσσόμενη χώρα σήμερα για την εκβιομηχάνισή της¹⁸. Μερικά από αυτά είναι η αύξηση της εισαγωγής ενδιάμεσων προϊόντων και ανταλλακτικών, τα οποία, σε συνδυασμό με το κόστος εγκατάστασης της βιομηχανικής μονάδας, αύξησαν τον όγκο των εισαγωγών πέρα από τον όγκο παραγωγής αντικατάστασης των εισαγωγών (import - substitution output). Το κόστος παραγωγής των προϊόντων αυτών κατάληξε να είναι συχνά ακριβότερο από ό,τι αν αγοράζονταν κατευθείαν από τις αναπτυγμένες χώρες, με αποτέλεσμα να επιδεινωθεί το ισοζύγιο πληρωμών¹⁹. Το μικρό μέγεθος των εγχώριων αγορών — οι αναπτυγμένες χώρες διατήρησαν δασμολο-

γικό έλεγχο στα εισαγόμενα βιομηχανικά προϊόντα από το εξωτερικό — η περιορισμένη εξαγωγική ικανότητα των μονάδων αυτών, εξαιτίας του υψηλού κόστους παραγωγής, και η χαμηλή αγοραστική δύναμη του εγχώριου πληθυσμού, δημιούργησαν και άλλα προβλήματα, με αποτέλεσμα η οικονομική δραστηριότητα να ξαναστραφεί στην εξαγωγή πρωτογενών προϊόντων²⁰.

Μετά το 1970 πραγματοποιείται μια αποφασιστική στροφή και η εφαρμογή των προγραμμάτων ανάπτυξης στρέφεται σε προσπάθειες εκβιομηχάνισης με σκοπό την αύξηση των εξαγωγών. Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε και στην Ελληνική οικονομία²¹, αν και όχι απόλυτα σαφής, προσαρμόζεται περισσότερο με τις απαιτήσεις αυτού του αναπτυξιακού υποδείγματος. Οι δυσκολίες με το πρίσμα αυτής της πολιτικής, για την πραγματοποίηση της ανταγωνιστικότητας των συναλλαγών μιας αναπτυσσόμενης οικονομίας, είναι πολλές και σημαντικές, γιατί προϋποθέτουν:²²

Τη δυνατότητα της αναπτυσσόμενης οικονομίας να προσφέρει στη διεθνή αγορά αγαθά νέα, χρήσιμα, και να είναι σε θέση να προσελκύει αυξανόμενο αριθμό αγοραστών.

Τη δυνατότητα να προσφέρει αγαθά γνωστά στη διεθνή αγορά σε τιμές ανταγωνιστικές.

Τη δυνατότητα να εξασφαλίσει σε άλλες χώρες προϊόντα συμπληρωματικά της δικής τους παραγωγής.

Στις παραπάνω δυσκολίες πρέπει να προστεθεί και η διστακτικότητα του ελληνικού κεφαλαίου για επενδύσεις στη μεταποίηση. Όπως θα αναλύσουμε στα επόμενα κεφάλαια, η Ελληνική οικονομία δεν ανέπτυξε τις βασικές διαρθρώσεις της. Το ποσοστό ακαθάριστων επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου στο δευτερογενή τομέα παραμένει σε χαμηλά επίπεδα, ενώ τα τελευταία 30 χρόνια η οικονομία έστρεψε το ενδιαφέρον της στον αντιπαραγωγικό κλάδο των κατοικιών.

Οι αντιφάσεις της οικονομίας μιας χώρας που προσπαθεί να απαυχθεί συχνά εντείνονται από τις ιδιομορφίες που προκαλούν οι επεμβάσεις ξένης βοήθειας και επενδύσεων. Όσον αφορά τη βοήθεια, η αποτελεσματικότητά της είναι πολυσυζητημένη. Η βοήθεια αυτή μπορεί να συνίσταται σε διαφόρων ειδών διευκολύνσεις στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες για να αποκτούν βιομηχανοποιημένα προϊόντα, συχνά όμως έχει διαπιστωθεί ότι ορισμένες απ' αυτές τις χώρες εισάγουν αγαθά περισσότερο ακριβά και λιγότερο κατάλληλα για τις ανάγκες τους. Η ξένη βοήθεια²³ στην Ελλάδα δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τους μεταπολεμικούς υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης. Η φύση όμως της βοήθειας αυτής είναι πολύ συζητήσιμη. Από οικονομική άποψη, η έμφαση στον

«εκσυγχρονισμό» της οικονομίας σε συνδυασμό με την έλλειψη ενός καλά οργανωμένου προγράμματος φαίνεται να έχει εντείνει τα διαρθρωτικά προβλήματα.

Οι ξένες επενδύσεις, από την άλλη πλευρά, είναι φυσικό να στρέφονται στις χώρες εκείνες, όπου μπορούν να εξασφαλίσουν τη μεγαλύτερη αποδοτικότητα, με αποτέλεσμα όσο πλουσιότερη είναι μια υποανάπτυκτη χώρα τόσο μεγαλύτερο όγκο ξένων επενδύσεων να προσελκύει. Και αυτό το γεγονός συνδέεται με τις αλλαγές στη δομή της βιομηχανίας, που σημαίνει ότι οι ξένες επενδύσεις σε βιομηχανία δεν έχουν για σκοπό τόσο την εκμετάλλευση πρωτογενών υλών, αλλά είναι μία μέθοδος εισαγωγής βιομηχανοποιημένων προϊόντων με προσανατολισμό μια μικρή εγχώρια αγορά υψηλού εισοδήματος. Συντελούν βέβαια σε υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης, σε διαφοροποίηση της παραγωγής, αλλά και διογκώνουν το πρόβλημα της ανισότητας, δημιουργούν διάσταση ανάμεσα στο ντόπιο παραγωγικό σύστημα και την εισαγόμενη τεχνολογία έντασης κεφαλαίου και συχνά αποπροσανατολίζουν τις πλουτοπαραγωγικές πηγές μιας χώρας από τις προτεραιότητες οικονομικής ανάπτυξης, τις κατάλληλες για τη δομή της. Επειδή πράγματι δε συνδυάζεται η τεχνολογία αυτή με την πλουτοπαραγωγική υποδομή των χωρών αυτών, συχνά παρουσιάζεται το φαινόμενο μεγάλης έλλειψης κεφαλαίου, παράλληλα με την υποχρησιμοποίηση του υπάρχοντος, γεγονός που οφείλεται στην ακαταλληλότητα της τεχνολογίας σε προβλήματα διαχείρισης, οργάνωσης κλπ^δ. Το θέμα των ξένων επενδύσεων στην Ελληνική οικονομία, η ενίσχυση που προκαλούν στο δυναμισμό της, καθώς και η έλλειψη συνοχής τους με την εγχώρια οικονομική δομή αναλύονται στο κεφάλαιο IV.

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΕ ΕΘΝΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ

Είναι γεγονός ότι μια χώρα μπορεί μέχρι ενός βαθμού να «προστατεύσει» τη διαδικασία ανάπτυξής της, χρησιμοποιώντας διάφορα μέσα, όπως λ.χ. δασμούς ή περιορισμούς εξαγωγής κεφαλαίου και εργατικού δυναμικού. Οι ανισότητες όμως αναπαράγονται εσωτερικά. Η έλλειψη μάλιστα «διαπεριφερειακών φραγμών», που θα εμπόδιζαν τη συγκέντρωση πληθυσμού και δραστηριοτήτων και την ενίσχυση ορισμένων περιοχών σε βάρος άλλων, δημιουργεί ακόμα περισσότερες δυσκολίες.

Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα είναι οι προσπάθειες ανάπτυξης της Νότιας Ιταλίας, οι οποίες επεκτάθηκαν σε μεγάλη κλίμακα τις τελευταίες δεκαετίες και, ενώ αύξησαν το εισόδημα εντυπωσιακά και άλλαξαν την κατανομή του εισοδήματος αυτού ως προς τους τρεις τομείς της οικονομίας, δε στάθηκαν ικανές να δημιουργήσουν μια αυτο-ενισχυόμενη υποδομή: Οι περισσότερες από τις βιομηχανικές εισροές προέρχονταν από την Βόρειο Ιταλία. Τώρα, στα χρόνια της διεθνούς οικονομικής συστολής, όπως επισημαίνει ο Harris²⁴, είναι συγκριτικά περισσότερο ευαίσθητη από την οικονομία της Βόρειας Ιταλίας. Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι αν η Νότια Ιταλία αποτελούσε ανεξάρτητη πολιτική ενότητα, αν υπήρχαν λ.χ. δασμολογικοί και άλλοι περιορισμοί, με την έκταση των επενδύσεων το αποτέλεσμα μπορούσε να είναι διαφορετικό. Ωστόσο βέβαια δε θα έπρεπε να υπερεκτιμήσει κανείς τη σημασία των «συνόρων» σαν μεσολαβητή στην ανάπτυξη· εδώ θα πρέπει να προσθέσουμε ότι είναι ένα ερώτημα το πόσο μεγάλη σημασία έχουν πράγματι η δασμολογική πολιτική και τα άλλα προστατευτικά μέτρα στην εκβιομηχάνιση μιας οικονομίας. Υπήρξαν περιπτώσεις, υποστηρίζει ο Gerschenkron²⁵, που άνοιξε το δρόμο για την εκβιομηχάνιση η εγκατάλειψη δασμολογικής πολιτικής και όχι η υιοθέτησή της. Ασφα-

λώς η επιτυχία αυτής της διαδικασίας εξαρτάται κατά πολύ από τα άλλα μέτρα που υιοθετεί μια κρατική πολιτική, για να ενισχύει τους σημαντικούς για την ανάπτυξη της τομείς.

Είναι γεγονός ότι η διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης υπήρξε πάντα μια διαδικασία ανισότητας, παράλληλα με τις θεωρητικές γραμμές που χάραξε ο Hirschman, ο οποίος τόνισε ότι η «διαπεριφερειακή» (ή διατομεακή) ανισότητα οικονομικής διεύρυνσης είναι μια αναπόφευκτη συνισταμένη και συνθήκη οικονομικής διεύρυνσης η ίδια²⁶. Η εμπειρία μας δείχνει ότι η «ανισόμερη» κατανομή των συντελεστών οικονομικής ανάπτυξης είναι φαινόμενο γενικό και σε διεθνές επίπεδο και όχι εντοπισμένο σε ορισμένες χώρες²⁷. Δεν είναι όμως μόνο οι τάσεις της οικονομικής διεύρυνσης συγκεντρωτικές, αλλά και ο ίδιος ο προγραμματισμός για εθνική και περιφερειακή ανάπτυξη αναγκαστικά θέτει κριτήρια συγκριτικών πλεονεκτημάτων για την εξασφάλιση ταχύτερων ρυθμών ανάπτυξης και δέχεται την επιβράδυνση ανάπτυξης άλλων περιοχών, που υστερούν σε πλεονεκτήματα. Αν λοιπόν η «απο-ισορρόπηση» μιας οικονομίας είναι μια συνθήκη *sine qua non* για την οικονομική ανάπτυξη, το ζωτικό ερώτημα, που παραμένει, είναι κατά πόσο η σχετικά ταχύτερη ανάπτυξη τομέων και περιοχών οδηγεί σε μια εξελικτική ανάπτυξη των λιγότερο δυναμικών οικονομιών και περιφερειών και στη σταδιακή εξισορρόπηση των εισοδηματικών ανισοτήτων. (Έχουμε ήδη επισημάνει τις έντονες αμφισβητήσεις που έχει προκαλέσει ως προς το θέμα αυτό η διεθνής εμπειρία από τη μεταπολεμική οικονομική διεύρυνση).

Παραπάνω αναφέρθηκαν οι δυσκολίες να δημιουργηθεί μια αυτοδύναμη βιομηχανική διαδικασία ανάπτυξης στη Νότια Ιταλία. Εδώ είναι ενδιαφέρον να εντοπιστούν οι διατομεακές σχέσεις της αγροτικής και αστικής οικονομίας και ιδιαίτερα να εξεταστεί ο παράγοντας «εργατικό δυναμικό» και η μετακίνησή του από τον αγροτικό στο δευτερογενή τομέα. Στις θεωρητικές προσεγγίσεις που εξετάστηκαν^ε και που ασχολούνται με τις σχέσεις των δύο τομέων η έξοδος του εργατικού δυναμικού από τον αγροτικό τομέα, από την ενδοχώρα, υποτίθεται ότι οδηγεί, όχι μόνο σε μια σταθερή απασχόληση στο βιομηχανικό τομέα στην πόλη, αλλά και σε μια διαδικασία αναπροσαρμογής της παραγωγικής δομής στον αγροτικό τομέα. Δηλαδή ισχυροποιείται έτσι ο λόγος γης και εργατικού δυναμικού και επομένως η παραγωγή ανά κεφαλή του εργατικού αυτού δυναμικού και δημιουργείται πλεόνασμα πέρα από τις καταναλωτικές ανάγκες και αποταμιεύσεις, οι οποίες μπορούν να επενδυθούν στην αγροτική υποδομή ή τη βιομηχανία και να προκαλέσουν πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα.

Ωστόσο μελέτες²⁸ των μεταπολεμικών κοινωνικο-οικονομικών εξελίξεων στη Νότια Ιταλία δε δείχνουν αυτές τις τάσεις αναπροσαρμογής· αντίθετα τονίζουν ότι «συσταλτικά» αποτελέσματα, ανάλογα με εκείνα που περιέγραψαν ο Hirschman και ο Myrdal, εμφανίστηκαν σε μεγάλη έκταση στις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές, οι οποίες, παρά το υψηλό ρυθμό εξόδου εργατικού δυναμικού, δεν κατάφεραν να ξεκινήσουν ένα κύκλο αναπροσαρμογής. Η αγροτική έξοδος υπήρξε εξαιρετικά επιλεκτική ανάμεσα στις κατηγορίες ηλικιών και επηρέασε αρνητικά τη δημογραφική πυραμίδα και επομένως τη σύσταση ηλικιών, που αποτελούν το εργατικό δυναμικό. Αυτή η μαζική έξοδος θα μπορούσε να είναι θετική, αν ελεγχόταν, αλλά, μια και απευθύνεται κυρίως στους νέους, είχε σαν αποτέλεσμα τη αποδυνάμωση του εργατικού δυναμικού, που, σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες, συνοδεύτηκε από κατάρρευση της παραγωγικής υποδομής, με αποτέλεσμα χαμηλότερη παραγωγικότητα και παρεμπόδιση της δημιουργίας πλεονάσματος για εξαγωγή και αποταμιεύσεις με κατεύθυνση επενδύσεις στον αγροτικό ή βιομηχανικό τομέα. Αυτοί οι παράγοντες μπορεί να είναι.²⁹

Η δομή της ιδιοκτησίας γης, εμπόδιο για μια αποτελεσματική μεταρρύθμιση της παραδοσιακής αγροτικής οικονομίας.

Η έλλειψη ελέγχου από την πλευρά των παραγωγών των χονδρικών πωλήσεων, που σημαίνει ότι ένα σημαντικό τμήμα του εισοδήματος κατευθύνεται σε ενδιάμεσους (τα υπερβολικά κέρδη των ενδιάμεσων είναι ένα από τα σοβαρότερα θέματα ανάπτυξης του αγροτικού τομέα στην Ελλάδα, καθώς και η δομή της ιδιοκτησίας της γης και ο εξαιρετικά εκτεταμένος πολυτεμαχισμός της).

Οι διαφορές στο είδος του αγροτικού προϊόντος, στις τιμές καθώς και στην ελαστικότητα ζήτησή τους.

Το γεγονός ότι πολλοί παραγωγοί μπορεί να βρίσκονται μακριά από αγορές με κατεύθυνση αστικά κέντρα.

Όλοι οι παράγοντες αυτοί μπορεί να εμποδίζουν τη συσσώρευση πλεονάσματος, που θα επέτρεπε επενδύσεις στον αγροτικό τομέα ή στη βιομηχανία.

Ως προς τη μετακίνηση εργατικού δυναμικού από την ενδοχώρα στις πόλεις, αυτή δε συμβαδίζει, όπως τονίσαμε προηγουμένως, με αύξηση της απασχόλησης στο δευτερογενή τομέα, γιατί, σύμφωνα με τις διεθνείς τάσεις, η αντικατάσταση της εργασίας με το κεφάλαιο έχει φτάσει σε τέτοιο σημείο, ώστε η παραγωγή να αυξάνει χωρίς σημαντική αύξηση της εργασίας. Οι δομικές αλλαγές, που συντελούνται σε ορισμένους βασικούς τομείς της βιομηχανίας, προκαλούν αλλαγή και στην παραδοσιακή σχέση πόλης-ενδοχώρας, μειώνοντας συνεχώς την εξάρ-

τηση της πρώτης από τη δεύτερη, ένα φαινόμενο που περιγράψαμε ήδη στη διεθνή του διάσταση. (Το θέμα επιλογής μεταξύ επενδύσεων σε βιομηχανικές μονάδες υψηλής παραγωγικότητας, έντασης κεφαλαίου και εκείνων που ενισχύουν την αύξηση της απασχόλησης, είναι ένα πρόβλημα, που έρχεται συχνά να αντιμετωπίσει η κρατική πολιτική στις αναπτυσσόμενες οικονομίες).

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ

Η οικονομική διεύρυνση στην Ελλάδα τη μεταπολεμική περίοδο χαρακτηρίζεται από υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης. Αλλά σαν μια διαδικασία διαρθρωτικών αλλαγών παρουσιάζει πολλά προβλήματα: Η εγχώρια βιομηχανική ανάπτυξη βασίζεται στην παραγωγή κυρίως καταναλωτικών αγαθών και δεν έχει κατευθυνθεί προς τους κλάδους, που θα έπρεπε να είναι ηγετικοί της προσπάθειας για οικονομική ανάπτυξη. Οι δυναμικοί τομείς στο βιομηχανικό κλάδο, αλλά και στον τριτογενή τομέα, ελέγχονται από ξένο κεφάλαιο σε ποσοστό 29,8% και 21,5% αντιστοίχως, και υπάρχει μακροχρόνιο έλλειμμα στο ισοζύγιο λογαριασμών, σε συνδυασμό με την εξάρτηση της χώρας από την εισαγωγή των βασικών αγαθών³⁰. Στα πλαίσια της ανεπάρκειας πολιτικής, εθνικής και περιφερειακής ανάπτυξης, η διαδικασία αυτή εμφανίζει έντονα συγκεντρωτικά χαρακτηριστικά και τάσεις ανισότητας ανάμεσα στους τομείς της οικονομίας και τις περιφέρειες της χώρας.

Στο επόμενο κεφάλαιο θα διατυπώσουμε ορισμένες υποθέσεις για το αν και κατά πόσο οι περιφερειακές ανισότητες υποχωρούν, θα εξετάσουμε πως εμφανίζεται το πρόβλημα συγκεντρώσης κεφαλαίου και εργατικού δυναμικού και ποια είναι η συσχέτιση του με τις ιδιομορφίες της εθνικής και αστικής ανάπτυξης. Εδώ θα επιχειρήσουμε μια σύντομη περιγραφή της ίδιας διαδικασίας από την πλευρά του αγροτικού τομέα, ο οποίος καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την ανάπτυξη των περιφερειών και παραμένει ο σημαντικότερος τομέας στις περισσότερες από τις περιφερειακές οικονομίες της χώρας.

Σύμφωνα με εκτιμήσεις³¹ των Εθνικών Λογαριασμών, το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν, κατά απασχολούμενο στον πρωτογενή τομέα, αντιπροσώπευε το 1961 και 1971, το ίδιο ποσοστό, μέσα στο άθροισμα του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος των δύο τομέων (21%), ενώ το 1975 αυξήθηκε (24%). Επομένως, όπως διαπιστώνει η Νεγρεπόντη-Δεληβάνη³², η σχέση παραγωγικότητας, κατά απασχολούμενο στο

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΙΕΥΡΥΝΣΗ ΚΑΙ ΤΑΣΕΙΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑΣ

γεωργικό και δευτερογενή τομέα απασχόλησης, παράμεινε αμετάβλητη το 1961 και 1971 και επιπλέον το 1975 η παραγωγικότητα, κατά απασχολούμενο στον πρωτογενή τομέα, αυξήθηκε σε σχέση με την αντίστοιχη στο δευτερογενή (πίνακας 2). Άρα, με βάση αυτό το κριτήριο, οι όροι εμπορίου ανάμεσα στους δύο αυτούς τομείς παραγωγής εμφανίζονται βελτιωμένοι για τον πρωτογενή τομέα. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει κανείς, αν συγκρίνει την εξέλιξη του δείκτη τιμών αγροτικών και βιομηχανικών προϊόντων για την περίοδο 1965-1975, όπου ο δείκτης τιμών των αγροτικών προϊόντων αυξήθηκε με ταχύτερο ρυθμό σε σύγκριση με το δείκτη τιμών των βιομηχανικών προϊόντων³³.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

*Ακαθάριστο εγχώριο προϊόν κατά απασχολούμενο
στον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα παραγωγής
(1961, 1971, 1975)*

	1961	%	1971	%	1975	%
Πρωτογενής	19.300	21	36.588	21	50.595	24
Δευτερογενής	70.303	79	134.735	79	159.452	76
Σύνολο	89.603	100	171.323	100	210.047	100

n.b. Στοιχεία των Εθνικών Λογαριασμών της Ελλάδος 1958-75 και 1970-76.

Πηγή: Μαρία Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, Ανάλυση της Ελληνικής Οικονομίας. Αθήνα: Παπαζήσης, 1979.

Με το γεγονός όμως ότι το κατά κεφαλή εισόδημα των αγροτών δεν εμφανίζει τάσεις βελτίωσης σε σχέση με το εισόδημα των απασχολούμενων στους δύο άλλους τομείς παραγωγής, η αντίφαση αυτή ως προς τη βελτίωση των «όρων εμπορίου» εξηγείται από την απορρόφηση της αύξησης των γεωργικών τιμών από τους «ενδιάμεσους», στους οποίους η υπάρχουσα δομή του εμπορίου επιτρέπει υψηλά κέρδη. Αποτέλεσμα: Η αύξηση των γεωργικών τιμών οδηγεί σε γενική αύξηση και σε πληθωριστικές τάσεις στην οικονομία γενικότερα, χωρίς να συμβάλλει σε σημαντική αύξηση της αγοραστικής δύναμης των αγροτών, που θα κατάρχη στον κύκλο ανάπτυξης που περιγράψαμε (υψηλότερο πλεόνα-

σμα, αποταμιεύσεις, επενδύσεις). Στην ανεπαρκή οργάνωση της κάθετης δομής της παραγωγής για υψηλότερο αγροτικό εισόδημα θα πρέπει να προστεθούν και τα διαρθρωτικά προβλήματα, που προκαλούνται από τον πολυτεμαχισμό της ιδιοκτησίας, τους τρόπους καλλιέργειας κλπ³⁴. Τα χαμηλά όμως εισοδήματα των αγροτών αποτελούν ανασχετικό παράγοντα για την ανάπτυξη της μεταποίησης³⁵. Αυτό συμβαίνει, όπως υποθέτουν και τα θεωρητικά μοντέλα, γιατί ο ρυθμός αύξησης στο δευτερογενή τομέα εξαρτάται από την ενεργό ζήτηση των προϊόντων του στον πρωτογενή.

Ως προς το θέμα πάλι της μετακίνησης εργατικού δυναμικού από τον αγροτικό στο βιομηχανικό τομέα, αυτό υπήρξε και εξακολουθεί να είναι βασικό θέμα της Ελληνικής οικονομίας. Η μαζική έξοδος αγροτικού πληθυσμού αντιμετωπίστηκε, από γνωστούς οικονομολόγους και από διεθνείς και Ελληνικούς οργανισμούς³⁶ τις δεκαετίες του '50 και '60, σαν ένα θετικό βήμα προς τη μετακίνηση εργατικού δυναμικού από χαμηλής σε υψηλής παραγωγικότητας τομείς. Ωστόσο, όπως θα δούμε στα επόμενα κεφάλαια, η μετακίνηση αυτή κατευθύνθηκε στον ιδιαίτερα διογκωμένο τριτογενή τομέα και στο εξωτερικό, ενώ οποιεσδήποτε αλλαγές έγιναν στη σύνθεση της απασχόλησης δεν άλλαξαν σημαντικά το υπερσυγκεντρωμένο πρότυπο της χωροθέτησής της. Σε αντίθεση με τη θεαματική ανάπτυξη της Αθήνας και ύστερα της Θεσσαλονίκης, τα άλλα περιφερειακά κέντρα της χώρας έχουν συγκριτικά πολύ μικρότερη εξέλιξη³⁷.

Η αγροτική έξοδος, από την άλλη πλευρά, οδήγησε γρήγορα σε ταχύτατη μείωση του αγροτικού πληθυσμού, με αποτέλεσμα την αποδυνάμωση της δημογραφικής πυραμίδας. Η «αναπροσαρμογή» μάλιστα της παραγωγικής βάσης εμφανίζεται να γίνεται γενικά με αργό ρυθμό, και αφορά τις αναπτυγμένες αγροτικές περιοχές, που μπόρεσαν να αναπροσαρμόσουν ευκολότερα την υποδομή τους σε υψηλότερους λόγους κεφαλαίου προς εργατικό δυναμικό ή γης προς κεφάλαιο ή και τα δύο, σχηματίζοντας έτσι έντονες ενδοτομεακές ανισότητες. Είναι λοιπόν αρκετά ασφαλές να υποθέσει κανείς ότι με την απουσία των διαρθρωτικών αλλαγών στους τρόπους παραγωγής και διανομής του εισοδήματος, η οικονομική διεύρυνση ευνόησε εκείνες τις περιοχές, όπου η παραδοσιακά καλύτερα οργανωμένη παραγωγή ανταποκρίθηκε αποδοτικότερα και όπου υπήρχαν αστικά κέντρα, που απορρόφησαν μέρος του εργατικού δυναμικού και στα οποία υπήρχε ζήτηση για αγροτικά προϊόντα.

Οι εξελίξεις στον αγροτικό τομέα και στην περιφερειακή ανάπτυξη ιδιαίτερα προκαλούν δημογραφική ατονία σημαντικών περιφερειών της

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΙΕΥΡΥΝΣΗ ΚΑΙ ΤΑΣΕΙΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑΣ

χώρας. Με το υψηλό ποσοστό ηλικιωμένων ατόμων και τον πολύ χαμηλό ρυθμό φυσικής αύξησης, οι περιφέρειες αυτές αγγίζουν τα όρια της δημογραφικής στασιμότητας³⁸. Σύμφωνα με τα παραπάνω λοιπόν, η όποια αύξηση του κατά κεφαλή εισοδήματος θα πρέπει να αποδοθεί λιγότερο στη θεωρητική «προσαρμογή» της αγροτικής δομής^{στ} και περισσότερο στη μεγαλύτερη ή μικρότερη δημογραφική αποδυνάμωση, ανάλογα με την περιφέρεια.³⁹

ΣΥΝΟΨΗ

Σκοπός των αναλύσεων των παραπάνω κεφαλαίων ήταν να εντοπιστούν ορισμένες θεμελιώδεις σχέσεις του οικονομικού μετασχηματισμού από την παραδοσιακή (αγροτική) στη μοντέρνα (βιομηχανική) οικονομία και να τεθούν οι περιορισμοί που αντιμετωπίζει μια χώρα στην προσπάθεια μετασχηματισμού της. Οι θεωρητικές προσεγγίσεις, που σχετίζονται με τη διαμόρφωση πολιτικής, και εξετάζονται παραπάνω, αντιλαμβάνονται την οικονομική ανάπτυξη σαν μια διαδικασία, που εξαρτάται από τη γρήγορη αύξηση της παραγωγής και τη χρήση προηγμένης τεχνολογίας, από την ανάπτυξη «ηγετικών» τομέων και περιφερειών, από την ταχεία εκβιομηχάνιση και από την αστικοποίηση.

Η πλειονότητα των μελετητών, όπως τονίσαμε, θεωρεί ως το σημαντικότερο μηχανισμό «εκκίνησης» της οικονομικής διεύρυνσης τη μεταφορά εργατικού δυναμικού από τον πρωτογενή στο δευτερογενή τομέα, ενώ η μείωση της πληθυσμιακής έντασης στον αγροτικό τομέα θα ακολουθήσει μια διαδικασία αυτο-προσαρμογής, που χαρακτηρίζεται από αύξηση του λόγου της γης ως προς το εργατικό δυναμικό, από μεγαλύτερη παραγωγικότητα, αύξηση του κατά κεφαλή εισοδήματος και προώθηση ενός αυτοενισχυόμενου δυναμικού κύκλου διεύρυνσης, που περιλαμβάνει υψηλότερο εισόδημα, αποταμιεύσεις και επενδύσεις σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο. Με προγραμματισμένη «απο-ισορρόπηση» του οικονομικού συστήματος ή χωρίς αυτή, ο οικονομικός μετασχηματισμός, που διερευνήθηκε, τοποθετείται στα πλαίσια ενός πρότυπου ανάπτυξης που επηρεάζεται από ό,τι πιστεύεται ότι αποτελεί ένα σύνολο χαρακτηριστικών των αναπτυγμένων κοινωνιών.

Υπάρχουν όμως πειστικές ενδείξεις σήμερα ότι η διαδικασία οικονομικής διεύρυνσης, μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, τόσο στην Ελλάδα όσο και σε άλλες χώρες, που έρχονται σε σχετικά αργοπορημένο

στάδιο να εκβιομηχανοποιηθούν, προκάλεσε αλλαγές μεγάλης κλίμακας, αλλά τις περισσότερες φορές δεν κατάφερε να προκαλέσει ένα κύκλο αυτοενισχυόμενης ανάπτυξης. Η πραγματικότητα συνθέτει μια εικόνα με απόκλιση από αυτήν που αναμένεται στη θεωρία, γεγονός που εξηγείται από το ότι οι θεωρητικές αυτές προσεγγίσεις απλουστεύουν τη δυναμική των συνισταμένων της ανάπτυξης σε σχέση με το διεθνές και εθνικό χώρο. Η αναπτυξιακή διαδικασία στις χώρες αυτές εμφανίστηκε πιο πολύπλοκη από αυτό που υποθέτουν οι θεωρητικές προσεγγίσεις και άφησε αναπάντητα ερωτήματα, όπως τα σχετικά με τις λειτουργικές αλληλοσυνδέσεις μεταξύ τομέων, τη σχετική ανάπτυξη και συνεισφορά τους στη διαμόρφωση του εθνικού προϊόντος, το μέγεθος και τις ειδικές ενδοτομεακές σχέσεις απασχόλησης, την ικανότητα της βιομηχανίας να απορροφά εργατικό δυναμικό, το συνδυασμό της τεχνολογίας με το παραγωγικό σύστημα, τη διαπεριφερειακή και ενδοπεριφερειακή διάχυση της οικονομικής διεύρυνσης.

Οι θεωρητικές όμως αυτές τοποθετήσεις έχουν σε κάποιο βαθμό επηρεάσει τη χάραξη των προσανατολισμών και τη διαμόρφωση στόχων της αναπτυξιακής/χωροταξικής πολιτικής στη χώρα μας, χωρίς βέβαια να μπορεί να υποστηρίξει κανείς, ότι έχουν μια σαφώς διαμορφωμένη συγγένεια. Οι θέσεις αυτές θεωρούν τις κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές σαν μια διαδικασία από συσχετιζόμενα στάδια, καθένα από τα οποία καθορίζει τις πιθανότητες επιτυχίας του επόμενου, σ' ένα σύστημα που δουλεύει με μια «λογική δική του», μια αρχή όμως που δε φαίνεται να επαληθεύεται στις χώρες που προσπαθούν να αναπτυχθούν σήμερα. Οι αναπτυγμένες οικονομίες διευρύνθηκαν από το ένα βήμα στο άλλο, γιατί το κάθε βήμα πράγματι καλλιεργήθηκε από το προηγούμενο. Αυτό σφείλεται κυρίως στο ότι δεν υπήρχαν περισσότερο αναπτυγμένες μονάδες στον περιβάλλοντα χώρο, που να θέτουν το επίπεδο εκσυγχρονισμού και να επιβάλλουν πρότυπα πιθανώς ακατάλληλα στη φυσιογνωμία των οικονομιών που προσπαθούν να αναπτυχθούν, πρότυπα προσαρμοσμένα σε διαφορετικές συνθήκες. Η υπεραπλούστευση όμως των διαδικασιών αυτών καταλήγει να διευκολύνει ένα μοντέλο απομίμησης, που σε συνδυασμό με τους άλλους ανασταλτικούς παράγοντες για μια αναπτυσσόμενη χώρα δημιουργεί εμπόδιο στη διαμόρφωση αυτοδύναμης παραγωγικής διαδικασίας. Η εμπειρία στον τομέα δείχνει ότι η μελέτη της υποανάπτυξης και ιδιαίτερα, όταν πρόκειται να χρησιμοποιηθεί σαν οδηγός της αναπτυξιακής πολιτικής, πρέπει να στοχεύει στις ειδικές συνθήκες που υπερισχύουν σ' ένα κοινωνικο-οικονομικό σύνολο, και όχι στους τρόπους με τους οποίους διαμορφώθηκε η αναπτυξιακή διαδικασία αλλού· αυτό βέβαια αποτελεί συνάρτηση των δυνατοτήτων

που διαμορφώνονται σε διεθνή κλίμακα. Οι εξελίξεις στην παραγωγική διαδικασία στις αναπτυγμένες οικονομίες, που επηρεάζουν τη δυναμική της ανάπτυξης στο διεθνή χώρο και καθορίζουν το αναπτυξιακό πρότυπο των λιγότερο αναπτυγμένων οικονομιών, έχει σαν αποτέλεσμα τόσο η διαδικασία εκκίνησης, όσο και αυτή της αποκέντρωσης και εξισορρόπησης στο χώρο της οικονομικής ανάπτυξης στις τελευταίες, να αποκλίνει από τις υποθέσεις που υιοθετούνται στις θεωρητικές αυτές αναζητήσεις.

Με βάση όσα έχουμε μέχρι τώρα αναφέρει, τα επόμενα κεφάλαια θα περιστραφούν γύρω από την ανάλυση των προβλημάτων του ελληνικού χώρου, όπως διαμορφώνονται από την οικονομική υποδομή και το πλαίσιο της αναπτυξιακής πολιτικής.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- α. Βλέπε επίσης το Κεφάλαιο Ι.
- β. Οι άδηλοι πόροι αποτελούνται από τα έσοδα από μεταφορές, κυρίως των ελληνικών πλοίων εκτός Ελλάδας, από τα μεταναστευτικά εμβάσματα, από το τουριστικό συνάλλαγμα, από τα ασφάλιστρα, από τόκους, μερίσματα και κέρδη, από υπηρεσίες του δημοσίου και τέλος από αμοιβή και μισθούς. Όπως χαρακτηρίζονται στα Στατιστικά Δελτία της Τράπεζας Ελλάδος και στις Στατιστικές Επετηρίδες.
- γ. Βλέπε επίσης το Κεφάλαιο Ι.
- δ. Ibid.
- ε. Βλέπε Κεφάλαιο ΙΙ.
- στ. Βλέπε Κεφάλαιο ΙΙ.

IV

Η ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΚΑΙ ΣΗΜΕΡΙΝΕΣ ΤΑΣΕΙΣ

Τα διαρθρωτικά προβλήματα που παρουσιάζονται σήμερα στον ελληνικό χώρο, και ειδικότερα οι τομεακές και περιφερειακές ανισότητες, είναι η συνισταμένη πολλών παραγόντων, όπως οι ιστορικές συνθήκες, η διεθνής συγκυρία, οι θεμελιακές επιλογές της κρατικής πολιτικής¹. Η γνώση της δυναμικής αυτών των παραγόντων αποτελεί ένα χρήσιμο οδηγό για την κατανόηση της ελληνικής οικονομίας και της δομής του ελληνικού χώρου, την εξέταση των περιορισμών και των δυνατοτήτων ανάπτυξης και τη χάραξη των κατευθύνσεων της αναπτυξιακής πολιτικής.

Η Ελλάδα ιστορικά χαρακτηρίζεται από ένα γεωγραφικό διαμελισμό που δυσχεραίνει την κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη.² Η κλιμακωτή απελευθέρωση από την τουρκική κατοχή συντέλεσε επίσης στην καθυστέρηση των περιφερειών και της χώρας γενικότερα και διευκόλυνε την ενίσχυση ενός συγκεντρωτικού πρότυπου κρατικής εξουσίας. Οι εξελίξεις στα Βαλκάνια το 19ο αιώνα, οι ξένες επιδράσεις και η «εκχρημάτιση» των γεωργικών οικονομιών της χερσονήσου συνέβαλαν στην ένταξη του Ελληνικού χώρου στο διεθνές ως εξαρτημένης περιφέρειας σε σχέση με τα αναπτυγμένα μητροπολιτικά κέντρα της Δύσης³. Η Μικρασιατική καταστροφή, οι παγκόσμιοι πόλεμοι και ο εμφύλιος εμπόδισαν την ανάπτυξη οποιασδήποτε προσπάθειας για αξιόλογη πολιτική και διοικητική αποκέντρωση στο επίπεδο κοινοτήτων και περιφερειών και, σε συνδυασμό με την κρατική πολιτική στους βασικούς τομείς της οικονομίας, έχουν επιδράσει στην οικονομική τους καθυστέρηση⁴.

Σ' αυτό βοήθησαν και οι θεμελιακές επιλογές⁵ μετά τον πόλεμο, και κυρίως η συμπίεση του γεωργικού τομέα έναντι του βιομηχανικού, που θεωρήθηκε συνθήκη αναγκαία για την οικονομική διεύρυνση. Ο συγκεντρωτικός ρόλος οικονομιών κλίμακας της βιομηχανίας, ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας της δόμησης του κράτους και η αλληλοεξάρτηση των κέντρων λήψης αποφάσεων ενίσχυσαν τη συγκέντρωση στην Αθή-

να. Στο εθνικό κέντρο εγκαταστάθηκαν τα επιτελικά όργανα του κράτους και των ιδιωτικών φορέων, ένα μεγάλο μέρος της τεχνικής, κοινωνικής και πολιτιστικής υποδομής, ένα ευρύ φάσμα υπηρεσιών εκπαίδευσης, ερευνών και μελετών και το μεγαλύτερο μέρος των κέντρων πληροφόρησης και προσωπικών επαφών. Έτσι η Αθήνα αποτέλεσε ένα δυναμικό πόλο συγκέντρωσης και ανάπτυξης σύγχρονων υπηρεσιών και παράλληλα έγινε εστία συνεχών ζυμώσεων, εξωτερικών επιδράσεων και αποφάσεων σχετικών με τις τεχνολογικές και οργανωτικές καινοτομίες, με χρηματοδοτήσεις παραγωγικών επενδύσεων, με μέτρα για την ανάπτυξη της βιομηχανίας κλπ⁶.

Ειδικότερα, η εποχή της ανασυγκρότησης (1946-1953) παρουσιάζει ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά αύξησης της παραγωγής και των εισοδημάτων, τάση εξισορροπητική, που έρχεται να εξουδετερώσει την επίδραση του πολέμου. Η Ελληνική οικονομία μετά τον πόλεμο παρουσιάζει μια εικόνα οπισθοδρόμησης σε μεγάλη έκταση, με τις περισσότερες από τις πλουτοπαραγωγικές πηγές καταστραμμένες. Η παραγωγή στους βασικούς τομείς της οικονομίας ήταν σε χαμηλότερα επίπεδα παρά ποτέ, με το ένα τρίτο του πληθυσμού λιγότερο ή περισσότερο εξαρτημένο από την κρατική βοήθεια. Η οικονομική αποδιοργάνωση και ο πληθωρισμός ήταν τα άμεσα προβλήματα της οικονομίας, η οποία ήδη πριν από τον πόλεμο έπασχε από διαρθρωτικές δυσχέρειες (μεγάλος, χαμηλής παραγωγικότητας αγροτικός τομέας, αδύνατη βιομηχανία, μεγάλη τάση εισαγωγών ειδικά για τροφές, ελλείψεις στην εκπαίδευση και τις κρατικές υπηρεσίες). Εκφράζονται ανάγλυφα στο γεγονός ότι το κατά κεφαλή εισόδημα ήταν ένα από τα χαμηλότερα στην Ευρώπη. Τα εμβάσματα των μεταναστών από το εξωτερικό ήταν ένας σοβαρός παράγοντας στήριξης της οικονομίας αυτής. Χρειάστηκε άλλωστε μαζική εξωτερική βοήθεια για να μπορέσει η οικονομία να ανασυγκροτηθεί. Το 1953, όταν αποκαταστάθηκαν τα συνολικά οικονομικά μεγέθη στα προπολεμικά τους επίπεδα, η γενική κατάσταση του πληθυσμού παράμεινε χειρότερη από ό,τι ήταν δεκατέσσερα χρόνια πριν⁷.

Η εποχή που ακολούθησε (1953-1960) χαρακτηρίζεται από την αποκατάσταση της νομισματικής σταθερότητας και το διπλασιασμό (σε σταθερές τιμές) του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος και εισοδήματος της περιόδου αυτής και συνοδεύεται από συγκεντρωση κεφαλαίου και, όπως εντοπίζει ο Μουζέλης⁸, από σχετικά στενότερο έλεγχο του κράτους στην οικονομία. Η ανάπτυξη των πλουτοπαραγωγικών πηγών, η μείωση της ανεργίας και η επίτευξη «υποφερτού» επιπέδου ζωής, που ήταν οι στόχοι του πρώτου μετά τον πόλεμο κυβερνητικού προγράμματος ανάπτυξης⁹, έχουν μόνο ως σ' ένα σημείο πραγματοποιηθεί¹⁰. Η

Η ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

παραγωγικότητα στους περισσότερους τομείς της οικονομίας ήταν χαμηλή και ο καταμερισμός του εισοδήματος έντονα διαφοροποιημένος ανάμεσα σε τομείς και τμήματα πληθυσμού, μια ένδειξη «διαμερισματοποίησης» της οικονομίας¹¹. Τα βασικά χαρακτηριστικά της υποανάπτυξης παράμειναν:¹² Μια φτωχή σε παραγωγικότητα αγροτική οικονομία, που εξακολουθούσε να συνεισφέρει μεγάλο ποσοστό στη διαμόρφωση του εθνικού προϊόντος, ένας ιδιαίτερα παρασιτικός τομέας υπηρεσιών και μια βιομηχανία αναιμική. Στο τέλος της δεκαετίας του '50 η συνεισφορά του βιομηχανικού τομέα στο ακαθάριστο εγχώριο προϊόν (πίνακας 1), ήταν μόνο 25%. Αυτό το τελευταίο νούμερο είναι ακόμα λιγό-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

*Ποσοστιαία εξέλιξη της διάρθρωσης του ακαθάριστου
εγχώριου προϊόντος και εθνικού εισοδήματος
κατά βασικούς τομείς οικονομικής δραστηριότητας
(1950, 1960, 1970, 1980)*

	1950	1960	1970	1980
Γεωργία ¹	27,7	22,7	17,9	14,0
Βιομηχανία ²	20,0	25,4	30,7	31,7
Μεταφορές-Επικοινωνίες	7,1	6,5	7,5	9,3
Εμπόριο-Τράπεζες-Ασφάλειες-Κτηματικά Επιχειρήσεις	12,1	12,7	14,1	14,5
Κατοικίες	10,6	9,3	8,0	8,9
Λοιπές υπηρεσίες	22,0	21,8	19,7	19,1
Ακαθάριστο εγχώριο προϊόν	99,5	98,4	97,9	97,5
Καθαρό εισόδημα από το Εξωτερικό	0,5	1,6	2,1	2,5
Ακαθάριστο εθνικό εισόδημα	100,0	100,0	100,0	100,0

n.b. Βάσει σταθερών τιμών 1970.

1. Γεωργία, κτηνοτροφία, δάση, αλιεία

2. Ορυχεία, μεταποίηση, επιχειρήσεις ηλεκτρισμού, φωταερίου, νερού, κατασκευές.

Πηγή: Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος, 1958-1975 και Προσωρινοί Λογαριασμοί 1980 και 1982.

Η ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

τερο εντυπωσιακό, αν σκεφτεί κανείς ότι οι επενδύσεις στη βιομηχανία έπεσαν από 20% του συνόλου των επενδύσεων (το 1950) σε 8% (το 1960). Στο τέλος της δεκαετίας του '50 περισσότερη από τη μισή εργατική δύναμη ήταν ακόμα απασχολημένη στον αγροτικό τομέα, με σοβαρά προβλήματα υποαπασχόλησης. Η εποχιακή αγροτική ανεργία, σε ετήσια βάση, υπολογίζεται το 1960, μεταξύ 10-25%, ανάλογα με την περιφέρεια. Η συμμετοχή της εκπαίδευσης στη διαμόρφωση του εθνικού προϊόντος όχι μόνο είναι χαμηλή, αλλά συνεχώς μειώνεται. Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, επισημαίνει ο Παπανδρέου¹³, δεδομένου ότι οι

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

*Μέσοι ετήσιοι ρυθμοί αύξησης του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος
και εθνικού εισοδήματος κατά βασικούς τομείς
οικονομικής δραστηριότητας
(1950-1980)*

	1950/75	1950/60	1960/70	1970/80
Γεωργία ¹	4,1	3,8	4,7	2,4
Βιομηχανία ²	8,2	8,4	9,3	5,0
Μεταφορές-Επικοινωνίες	7,0	4,9	8,8	6,8
Εμπόριο-Τράπεζες-Ασφάλειες-				
Κτηματικές Επιχειρήσεις	7,2	6,3	8,4	4,9
Κατοικίες	5,3	4,4	5,7	5,7
Λοιπές υπηρεσίες	5,7	5,7	6,1	4,5
Ακαθάριστο εγχώριο προϊόν	6,2	5,7	7,2	4,7
Καθαρό εισόδημα από το εξωτερικό	12,6	18,1	10,3	6,2
Ακαθάριστο εθνικό εισόδημα	6,3	5,8	7,2	4,8

n.b. Βάσει σταθερών τιμών 1970.

1. Γεωργία, κτηνοτροφία, δάση, αλιεία.

2. Ορυχεία, μεταποίηση, επιχειρήσεις ηλεκτρισμού, φωταερίου, νερού, κατασκευές.

Πηγή: Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος, 1958-1975 και Προσωρινοί Λογαριασμοί 1980 και 1982.

Η ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

επενδύσεις για άμυνα, σαν ποσοστό του εθνικού προϊόντος, ήταν περίπου 6% το 1960.

Η δεκαετία του 1960-1970 (πίνακας 2) σημείωσε τους υψηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης και υπήρξε ορόσημο μεγάλου κύματος μετανάστευσης στο εξωτερικό. Η οικονομία βρίσκεται στο κατώφλι αλλαγών. Η γεωργία έπαψε να κυριαρχεί στην οικονομική δομή, όσο αφορά τη συμμετοχή της στη διαμόρφωση του εγχώριου προϊόντος (πίνακας 1), ενώ εξακολουθεί να απασχολεί ένα υψηλό ποσοστό εργατικού δυναμικού, και αναπτύχθηκαν οι «δυναμικοί» τομείς της βιομηχανίας. Τα διαρθρωτικά προβλήματα όμως παράμειναν και εκφράζονται με έντονες διατομεακές, ενδοτομεακές και διαπεριφερειακές διαφοροποιήσεις, που δε φαίνεται να υποχωρούν και στην επόμενη δεκαετία.

Η Ελλάδα της δεκαετίας του '80 είναι μια χώρα αντιφάσεων, όπου οι υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης των περασμένων δεκαετιών δεν έχουν οργανικά συνδέσει τους τομείς της οικονομίας, ενώ έχουν προκαλέσει τομεακές και περιφερειακές ανισότητες στο εισόδημα και στην ποιότητα ζωής του πληθυσμού. Στα πλαίσια της διεθνούς ύφεσης και των δυσκολιών που αντιμετωπίζει μια χώρα για να αναπτυχθεί, η κρατική πολιτική αναζητά λύσεις που θα εξομαλύνουν τα διαρθρωτικά προβλήματα στον κοινωνικο-οικονομικό και φυσικό χώρο^α.

Παρακάτω θα εξετάσουμε τη φυσιογνωμία της μεταπολεμικής ανάπτυξης στην Ελλάδα και θα δώσουμε έμφαση στις διαρθρωτικές αλλαγές, που έχουν σχέση με τη σύνθεση των επενδύσεων και το σχηματισμό του εγχώριου προϊόντος, την κατανομή του προϊόντος αυτού, τις τομεακές και περιφερειακές ανισότητες, την κατανομή στο χώρο των δραστηριοτήτων και του πληθυσμού. Σε συνέχεια θα περιγράψουμε το πλαίσιο της κρατικής πολιτικής και, τέλος, θα καταλήξουμε σε συμπεράσματα για την εικόνα του Ελληνικού χώρου και τις κατευθύνσεις της αναπτυξιακής και χωροταξικής πολιτικής^β.

ΔΙΑΡΘΡΩΤΙΚΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ

*ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ ΠΑΓΙΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΚΑΙ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ
ΑΚΑΘΑΡΙΣΤΟΥ ΕΓΧΩΡΙΟΥ ΠΡΟΪΟΝΤΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΜΕΙΣ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ*

Όπως έχει ήδη τονιστεί, από το 1950 και μετά η οικονομία σημείωσε υψηλούς ρυθμούς αύξησης του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος σε όλους τους τομείς (πίνακας 2) — οι ρυθμοί αυτοί σταδιακά μειώνονται μετά το 1973 — που είναι συγκρίσιμοι και ίσως υψηλότεροι από αυτούς των σχετικά πιο αναπτυγμένων χωρών της Ευρώπης: ένα φαινόμενο που είναι φυσική συνέπεια του γεγονότος ότι αυτές οι χώρες έχουν ήδη περάσει τα στάδια της γρήγορης ανάπτυξης.

Οι ρυθμοί αυτοί εξαρτώνται από το μέγεθος των συνολικών επενδύσεων στην οικονομία σε μια χρονική περίοδο, αλλά και από το προϊόν το οποίο παράγεται από αυτές τις επενδύσεις, και που με τη σειρά του εξαρτάται από την κατανομή των επενδύσεων ανάμεσα στους διάφορους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας, την τεχνολογική πρόοδο, το χρόνο που χρειάζεται η επένδυση για να αποδώσει κλπ. Η παραγωγικότητα του κεφαλαίου μετριέται μ' ένα χοντρικό, αλλά χρήσιμο μέτρο: από τη μια με το μέσο λόγο του κεφαλαίου προς το παραγόμενο προϊόν (capital/output ratio), που είναι η αντίστροφη έννοια της παραγωγικότητας (όταν ο λόγος μεγαλώνει, η παραγωγικότητα της επένδυσης είναι χαμηλή, όταν ο λόγος μικραίνει η παραγωγικότητα είναι υψηλή)· και από την άλλη με τον οριακό λόγο κεφαλαίου προς το προϊόν (incremental capital/output ratio), που δείχνει το λόγο της αύξησης της επένδυσης ως προς την αύξηση του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος¹⁴ (κι εδώ η αύξηση του λόγου σημαίνει μείωση στην οριακή παραγωγικότητα του κεφαλαίου).

Η ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

Αν πάρουμε για παράδειγμα την περίοδο 1951-1975, ο οριακός λόγος κεφαλαίου προς το προϊόν ήταν 4,00 για όλη την οικονομία, 3,88 για τον αγροτικό τομέα, 2,36 για την μεταποίηση, 11,23 για την ενέργεια και 15,32 για την κατοικία¹⁵. Το τελευταίο νούμερο, σύμφωνα με τα παραπάνω, δείχνει πόσο χαμηλή είναι η παραγωγικότητα στον τομέα αυτό. Φυσικά χαμηλή είναι η παραγωγικότητα και στον τομέα ενέργεια, αλλά, εάν λάβουμε υπόψη τη σημασία του για την ανάπτυξη, τότε τα κριτήρια είναι διαφορετικά. Η παραγωγικότητα φαίνεται επίσης χαμηλή στον αγροτικό τομέα, ενώ, τουλάχιστον με το κριτήριο του λόγου, είναι υψηλή στο μεταποιητικό.

Από την άλλη πλευρά, οι ακαθάριστες επενδύσεις^γ αποτέλεσαν ένα υψηλό ποσοστό του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος και το ίδιο ισχύει και για τις ακαθάριστες επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου^δ. Η εξέταση όμως της δομής των επενδύσεων (πίνακας 3) — και παρά τις διαρθρωτικές αλλαγές στη σχετική συμμετοχή του αγροτικού και βιομηχα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

*Ποσοστιαία διάρθρωση των ακαθάριστων επενδύσεων
πάγιου κεφαλαίου κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας
(1951-1980)*

	1951/75	1951/60	1961/70	1971/80
Γεωργία ¹	11,3	12,3	12,2	9,0
Ορυχεία-Λατομεία	1,2	1,6	1,4	2,2
Μεταποίηση	14,1	14,0	12,7	15,4
Ενέργεια-Υδρεύσεις- Αποχετεύσεις	9,1	10,0	8,7	8,2
Μεταφορές-Επικοινωνίες	18,5	12,4	19,3	20,4
Κατοικίες	30,6	35,4	30,6	29,7
Δημόσια Διοίκηση	1,5	2,1	0,9	0,7
Λοιπές δραστηριότητες	13,7	12,2	14,2	14,4
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0

n.b. Βάσει σταθερών τιμών 1970

1. Γεωργία, κτηνοτροφία, δάση, αλιεία.

Πηγή: Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος 1958-1975 και Προσωρινοί λογαριασμοί 1980 και 1982.

νικού στο συνολικό προϊόν (πίνακας 1) — δείχνει ότι οι δυναμικοί τομείς, αυτοί που συντελούν στους υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης της οικονομίας, ήταν οι επικοινωνίες και οι μεταφορές (με τη βοήθεια κρατικών επενδύσεων) και οι κατοικίες, όπου κυρίως κατευθύνθηκε η ιδιωτική πρωτοβουλία και που απορρόφησαν περίπου το 50% των συνολικών επενδύσεων για τη μεταπολεμική περίοδο 1950-1970. Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω, η δυναμικότητα της οικονομίας στρέφεται σε τομείς σχετικά λιγότερο παραγωγικούς.

Υπάρχουν πολλοί λόγοι που δικαιολογούν την καθυστέρηση στις επενδύσεις στη βιομηχανία — ένας είναι η ιδιομορφία της κοινωνικής τάξης που ελέγχει το πλεόνασμα για επενδύσεις — που είχε σαν αποτέλεσμα να μην ακολουθήσει η χώρα την εξελικτική διαδικασία των αναπτυγμένων χωρών. Η παραγωγή προσανατολίστηκε σε καταναλωτικά αγαθά, περιορίστηκε στα αρχικά ή στα τελικά στάδια της παραγωγικής διαδικασίας και στηρίχθηκε στην εξαγωγή ελαφρά επεξεργασμένων ορυκτών, καθώς και γεωργικών προϊόντων, και στην εισαγωγή πρώτων υλών ή επεξεργασμένων ενδιάμεσων προϊόντων¹⁶. Οι διεθνείς πιέσεις, μετά τον πόλεμο, που αναλύονται από τον Τσουκαλά στη μελέτη του¹⁷, φαίνεται επίσης να εμπόδισαν τη θετικότερη εξέλιξη της ελληνικής εκβιομηχάνισης. Έτσι ήταν μόνο με τις επενδύσεις ξένου κεφαλαίου που ενισχύθηκαν τομείς «κλειδιά» της Ελληνικής βιομηχανίας και εμφανίστηκαν διαρθρωτικές αλλαγές από το 1960 και μετά. Η νομοθεσία προετοιμάστηκε γι' αυτόν το σκοπό στη δεκαετία του '50, αλλά ήταν στη δεκαετία του '60 που το ξένο κεφάλαιο, με τα προνόμια που του εξασφαλίστηκαν, εισέδωσε στην ελληνική οικονομία, με αποτέλεσμα, όπως τονίστηκε πριν, τη συνεχή αύξηση της συμμετοχής του βιομηχανικού προϊόντος στο εθνικό (πίνακας 1), αλλά και την αύξηση της συμμετοχής των «βασικών» και «μικτών» βιομηχανιών στο βιομηχανικό προϊόν¹⁸.

Παρά τον αναμφισβήτητο όμως δυναμισμό της οικονομίας και τις διαρθρωτικές μεταβολές στη βιομηχανική παραγωγή, τα προβλήματα παραμένουν. Οι ξένες επενδύσεις συντέλεσαν σ' αυτόν το δυναμισμό και ενίσχυσαν την ανάπτυξη, όπως και σε άλλες χώρες. Κατά τον Cairncross¹⁹, πρέπει κανείς να θεωρήσει τις επενδύσεις αυτές σαν συνοδευτικές της οικονομικής ανάπτυξης και σαν προπαρασκευαστικές γι' αυτή. Οι ξένες επενδύσεις, τονίζει, δεν πρέπει να παίρνουν μέρος στην αναπτυξιακή διαδικασία παρά μόνο σε προχωρημένα στάδια. Στην Ελλάδα η κατάσταση είναι αρκετά διαφορετική, μια και οι ξένες επενδύσεις αποτέλεσαν καθοριστικό οδηγό της οικονομικής διεύρυνσης, κυρίως τή δεκαετία του '60, δημιουργώντας έναν τύπο δυναμικής ανάπτυ-

ξης, που διατηρούσε όμως τα διαρθρωτικά προβλήματα της οικονομίας²⁰. Σ' αυτό βοήθησε τόσο το υψηλό ποσοστό συμμετοχής τους στη βιομηχανία και η αδυναμία των Ελληνικών κυβερνήσεων να επιβάλουν τη γνώμη τους για την βιομηχανική πολιτική και να επιλέξουν το είδος της επένδυσης, που θα έκανε την καταλληλότερη χρήση των εγχώριων πλουτοπαραγωγικών πηγών²¹, όσο και η διαρροή του πλεονάσματος των δραστηριοτήτων αυτών από τη χώρα.

Η εισβολή του ξένου κεφαλαίου σε συνδυασμό με την κρατική πολιτική, τα προβλήματα προσαρμογής συντελεστών παραγωγής και τεχνολογίας, και η αναιμική διάρθρωση της εγχώριας βιομηχανικής παραγωγής φαίνεται τελικά να ενίσχυσαν τη συγκέντρωση κεφαλαίου στην οικονομία. Το συγκριτικά εντυπωσιακό μέγεθος των ξένων βιομηχανιών έντασης κεφαλαίου συνυπάρχει με το μεγάλο αριθμό των μικρών εγχώριων μονάδων. Το φαινόμενο αυτό, στο οποίο έχουμε αναφερθεί^ε, έχει διεθνώς μελετηθεί από ερευνητές, που τόνισαν την έλλειψη συνοχής αυτών των τεχνολογικά αναπτυγμένων δραστηριοτήτων με την υπόλοιπη οικονομία. Ο Furtado²² τονίζει ότι πολλές απ' αυτές τις επενδύσεις γίνονται χωρίς να υπολογίζεται αν η μοντέρνα τεχνολογία χρησιμοποιείται σαν ένα ερέθισμα για την οικονομία γενικά ή στην πραγματικότητα εμποδίζει την παραγωγική διαδικασία· είναι γνωστό ότι η διάσταση μεταξύ των οικονομικών τομέων είναι μεγάλη με αποτέλεσμα να προκαλεί τελικά «ασυμμετρία» (disequilibrium) στην εξαρτημένη οικονομία, γιατί τα συστήματα παραγωγής και κατανομής των εισοδημάτων δεν έχουν μετασχηματιστεί.

Ο Βερνίκος²³ στη μελέτη του παρομοιάζει το φαινόμενο συνοχής μιας οικονομίας με μια αλυσίδα παραγωγικών δραστηριοτήτων. Οι «κρίκοι» συμπλέκουν με τις διασυνδέσεις τους την παραγωγή με τα στάδια επεξεργασίας και μεταφοράς και όλη η διαδικασία κατευθύνεται στην κατανάλωση. Αν η κάθετη αυτή ενσωμάτωση είναι πλήρης και καλύπτεται από τον εσωτερικό δυναμισμό μιας οικονομίας, η οικονομία αυτή μπορεί να συνεχίζει την παραγωγή εσωτερικά, μια ικανότητα που η ελληνική οικονομία δεν έχει αναπτύξει, με τις έντονες διατομεακές και ενδοτομεακές διαφοροποιήσεις της.

Η ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΟΥ ΕΓΧΩΡΙΟΥ ΠΡΟΪΟΝΤΟΣ

Τομεακές ανισότητες

Οι αυξήσεις στο εγχώριο προϊόν βοήθησαν να υποχωρήσει σημαντικά, για την μεταπολεμική περίοδο, σε απόλυτους αριθμούς ο βαθμός της φτώχειας· το ποσοστό όσων είχαν χαμηλό εισόδημα μειώθηκε σ' όλους τους τομείς της οικονομίας²⁴. Αλλά παρά τη γενική βελτίωση στο επίπεδο ζωής από την αύξηση στο ακαθάριστο εγχώριο προϊόν οι ανισότητες παρέμειναν.

Ειδικότερα ο αγροτικός τομέας είχε λιγότερο εισόδημα από αυτό των άλλων τομέων της οικονομίας· αυτή η διαφορά στο επίπεδο ζωής δε δείχνει σημεία υποχώρησης. Αντίθετα, ενώ φαίνεται να αυξήθηκε σημαντικά ανάμεσα στη δεκαετία 1951-1961, έμεινε αισθητά στάσιμη μεταξύ 1961-1971, και ασφαλώς συνέβαλε στο ρυθμό και την έκταση της μετανάστευσης²⁵. Το 1971 το εισόδημα των εργαζόμενων στον πρωτογενή τομέα ήταν το ένα τρίτο από το ανάλογο εισόδημα των εργαζόμενων στο δευτερογενή και περίπου το ένα τέταρτο σε σχέση με τους εργαζόμενους στον τριτογενή. Γενικά, σ' όλη τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου ήταν οι εργαζόμενοι στον τριτογενή τομέα αυτοί που απόχτησαν το υψηλότερο επίπεδο ζωής, συγκριτικά με τους άλλους πα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

*Ποσοστιαία κατανομή του εισοδήματος κατά κεφαλή
και κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας
(1951, 1961, 1971)*

Τομέας	1951	1961	1971
Πρωτογενής	19,6	13,9	13,9
Δευτερογενής	31,0	37,0	39,2
Τριτογενής	49,4	49,1	46,9
Σύνολο	100,0	100,0	100,0

n.b. Βάσει σταθερών τιμών 1970.

Πηγή: D. Germidis, M. Negreponti-Delivanis, *Industrialisation, Employment and Income Distribution in Greece: a Case Study*. Paris: OECD, 1975.

Η ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

ραγωγικούς τομείς (πίνακες 4,5). Αυτή η κατανομή του εισοδήματος συνοψίζεται από τον Καράγιωργα²⁶ ως εξής: 40% του πληθυσμού, που αποτελούν τις χαμηλότερες εισοδηματικές τάξεις, παίρνουν 9,5% από το εθνικό εισόδημα, ενώ 17% στις υψηλά εισοδηματικές τάξεις παίρνουν

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

*Δείκτες εισοδήματος κατά κεφαλή εργατικού δυναμικού
και κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας
(1951, 1961, 1971)*

Τομέας	1951	1961	1971
Πρωτογενής	62,3	49,9	44,0
Δευτερογενής	98,3	132,8	124,2
Τριτογενής	156,7	176,5	148,7
Εθνική Οικονομία	100,0	100,0	100,0

n.b. Βάσει σταθερών τιμών 1970.

Πηγή: D. Germidis, M. Negreponti-Delivanis, *Industrialisation, Employment and Income Distribution in Greece: a Case Study*. Paris: OECD, 1975.

58%. Επίσης πρέπει να προσθέσει κανείς ότι οι εισοδηματικές ανισότητες δεν είναι μόνο διατομεακές, αλλά και ενδοτομεακές.

Περιφερειακές ανισότητες

Η κατανομή του εγχώριου προϊόντος και εισοδήματος, κατά περιφέρεια και κατά κεφαλή στις περιφέρειες (1974, 1979) δείχνει, έντονη απόκλιση, με την Αττική στο υψηλότερο επίπεδο (πίνακες 6, 7). Αυτή η εικόνα είναι συνδεδεμένη με τη χαμηλή παραγωγικότητα της αγροτικής οικονομίας, που εξακολουθεί να είναι ο σημαντικότερος τομέας απασχόλησης και να συνεισφέρει μεγάλο μέρος του εισοδήματος, που παράγεται στις περιφέρειες²⁷, όπως φαίνεται από την ποσοστιαία σύνθεση της απασχόλησης (πίνακας 8), την ποσοστιαία διάρθρωση του περιφερειακού προϊόντος (πίνακες 6, 7 και 8) και από το εξαιρετικά συγκεντρωμένο πρότυπο ανάπτυξης της βιομηχανίας (σχέδιο 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Ακαθάριστο εγχώριο προϊόν κατά τομείς σε περιφερειακό επίπεδο ΥΠΑ** (1974)

Υπηρεσίες Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΥΠΑ)	Σύνολο	Γεωργία Δάση Αλιεία	Βιομηχανία	Υπηρεσίες	Σύνολο	Διάρθρωση (%) κατά ΥΠΑ			Συμμετοχή (%) στο σύνολο Χώρας		
						Γεωργία Δάση Αλιεία	Βιομηχανία	Υπηρεσίες	Γεωργία Δάση Αλιεία	Βιομηχανία	Υπηρεσίες
1η ΥΠΑ Ανατολικής Στερεάς και Νήσων	236.963	14.206	82.504	140.253	100,0	6,0	34,8	59,2	14,2	53,2	55,7
1.1. Αττικής	(200.816)	(3.825)	(65.890)	(131.101)	(100,0)	(1,9)	(32,8)	(65,3)	(3,8)	(42,5)	(52,1)
1.2. Υπόλοιπο Ανατ. Στερεάς και Νήσων	(36.147)	10.381	(16.614)	(9.152)	(100,0)	(28,7)	(46,0)	(25,3)	(10,4)	(10,7)	(3,6)
2η ΥΠΑ Κεντρ. και Δυτ. Μακεδονίας	84.506	19.928	30.540	34.038	100,0	23,6	36,1	40,3	19,9	19,7	13,5
2.1. Θεσσαλονίκης	(46.359)	(4.831)	(17.939)	(23.589)	(100,0)	(10,4)	(38,7)	(50,9)	(4,8)	(11,6)	(9,4)
2.2. Υπολ. Κεντρ. και Δυτ. Μακεδονίας	(38.147)	(15.097)	(12.601)	(10.449)	(100,0)	(39,6)	(33,0)	(27,4)	(15,1)	(8,1)	(4,1)
3η ΥΠΑ Πελοποννήσου και Δυτ. Στερεάς Ελλάδας	60.806	23.634	15.587	21.585	100,0	38,9	25,6	35,5	23,5	10,0	8,6
4η ΥΠΑ Θεσσαλίας	30.228	11.665	8.037	10.526	100,0	38,6	26,6	34,8	11,6	5,2	4,2
5η ΥΠΑ Ανατ. Μακεδονίας	17.943	7.779	4.130	6.034	100,0	43,4	23,0	33,6	3,5	2,6	2,4
6η ΥΠΑ Κρήτης	21.200	8.679	4.059	8.462	100,0	40,9	19,1	40,0	4,2	2,6	3,4
7η ΥΠΑ Ηπείρου	16.348	5.701	3.834	6.813	100,0	34,9	23,5	41,6	3,2	2,5	2,7
8η ΥΠΑ Θράκης	11.777	5.942	2.271	3.564	100,0	50,5	19,3	30,2	2,3	1,5	1,4
9η ΥΠΑ Νήσων Ανατολικού Αιγαίου	12.497	2.831	3.183	6.483	100,0	22,7	25,4	51,9	2,5	2,0	2,6
Σύνολο ΥΠΑ	492.268	100.365	154.145	237.758	100,0	20,4	31,3	48,3	100,0	99,3	94,5
Μή καταμετρήσιμα*	15.060	—	1.042	14.018	100,0	—	6,9	93,1	—	0,7	5,5
Σύνολο χώρας	507.328	100.363	155.187	251.776	100,0	19,8	30,6	49,6	100,0	100,0	100,0

n.b. Σε τιμές συντελεστών παραγωγής. Σε εκατομμύρια δραχμές. Σε τρέχουσες τιμές.

* Περιλαμβάνεται ένα μέρος από τις κατασκευές και τη δημόσια διοίκηση και ασφάλεια.

** Περιφερειοποίηση Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας.

Πηγή: Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7
Ακαθάριστο εγχώριο προϊόν κατά τομείς σε περιφερειακό επίπεδο ΥΠΑ**
(1979)

Υπηρεσίες Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΥΠΑ)	Διάρθρωση (%) κατά ΥΠΑ						Συμμετοχή (%) στο σύνολο Χώρας	
	Σύνολο	Γεωργ. Δάση Αλιεία	Βιομη-χανία	Υπηρε-σίες	Σύνολο	Γεωργ. Δάση Αλιεία	Βιομη-χανία	Υπηρε-σίες
1η ΥΠΑ Ανατολικής Στε- ρεάς και Νήσων	603.103	28.034	205.888	369.181	100,0	4,7	34,1	61,2
1.1 Αττικής	(511.498,9)	(10.112)	(164.288)	(337.098,9)	(100,0)	(2,0)	(32,1)	(65,9)
1.2 Υπόλοιπο Ανατ.	(91.604,1)	(17.922)	(41.600)	(32.082,1)	(100,0)	(19,6)	(45,4)	(35,0)
2η ΥΠΑ Κεντρ. και Αδτ. Μακεδονίας	208.843,3	43.340	74.160	91.343,3	100,0	20,8	35,5	43,7
2.1 Θεσσαλονίκης	(106.756,8)	(9.330)	(39.640)	(57.786,8)	(100,0)	(8,8)	(37,1)	(54,1)
2.2 Υπόλ. Κεντρ. και Αδτ. Μακεδονίας	(102.086,5)	(34.010)	(34.520)	(33.556,5)	(100,0)	(33,3)	(33,8)	(32,9)
3η ΥΠΑ Πελοποννήσου και Αδτ. Στερεάς	149.185,2	46.424	42.996	59.765,2	100,0	31,1	28,8	40,1
4η ΥΠΑ Θεσσαλίας	77.805,4	24.185	24.361	29.259,4	100,0	31,1	31,3	37,6
5η ΥΠΑ Ανατ. Μακεδονίας	47.301,1	15.342	13.957	18.002,1	100,0	32,4	29,5	38,1
6η ΥΠΑ Κρήτης	52.134,2	14.427	11.698	26.009,2	100,0	27,7	22,4	49,9
7η ΥΠΑ Ηπείρου	42.438,5	10.347	10.992	21.009,5	100,0	24,4	25,9	49,7
8η ΥΠΑ Θράκης	30.385,8	11.209	8.148	11.028,8	100,0	36,9	26,8	36,3
9η ΥΠΑ Νήσων Ανατολικού Αιγαίου	33.643,5	4.858	8.726	20.059,5	100,0	14,4	26,0	59,6
Σύνολο ΥΠΑ	1.244.840	198.166	400.926	645.748	100,0	15,9	32,2	51,9
Μη κατανεμόμενα*	536	—	536	—	100,0	—	100,0	—
Σύνολο Χώρας	1.245.376	198.166	401.462	645.748	100,0	15,9	32,3	51,8
							2,7	2,5
							2,2	3,1
							100,0	99,9
							—	0,1
							100,0	100,0

π.β. Σε τιμές συντελεστών παραγωγής. Σε εκατομμύρια δραχμές. Σε τρέχουσες τιμές.

* Περιλαμβάνεται ένα μέρος από τις κατασκευές και τη δημόσια διοίκηση και ασφάλεια.

** Περιφερειοποίηση Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας.

Πηγή: Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος.

Περιφέρειες

Ανατολική Στερεά και Κυκλάδες

Μονάδες μέτρησης	Σύνολο Περιφέρειας	Περιφέρεια Πρωτεύουσας	Κεντρική και Δυτική Μακεδονία	Πελοπόν- νησος και Δυτική Στ. Ελλάδα	Θεσσαλία	Ανατολική Μακεδονία	Κρήτη	Ήπειρος	Θράκη	Νησιά Ανατολ. Αιγαίου	Σύνολο Χώρας
Ι. Δημογραφικά χαρακτηριστικά											
Πληθυσμός											
1961 χιλ.	2686(32.0)	1853(22.1)	1386(16.5)	1416(16.9)	690(8.2)	510(6.1)	483(5.8)	483(5.8)	357(4.2)	378(4.5)	8389
1971 »	3390(38.7)	2540(28.9)	1475(16.8)	1283(14.6)	660(7.5)	415(4.7)	457(5.2)	428(4.9)	330(3.8)	331(3.8)	8769
1981 »	3995(41.0)	3027(31.1)	1696(17.4)	1294(13.3)	696(7.1)	426(4.4)	502(5.1)	446(4.6)	340(3.6)	340(3.5)	9740
Μεταβολή πληθυσμού 1961-71	2.4	3.2	0.6	-1.0	-0.4	-2.1	-0.6	-1.2	-0.8	-1.3	0.4
1971-81	1.7	1.8	1.4	0.1	0.5	0.3	0.9	0.4	0.4	0.3	1.1
Ποσοστό αστικοποίησης	81.7	100.0	51.0	27.2	35.9	26.7	33.5	24.5	29.4	26.3	53.2
1981 »	82.9	100.0	56.3	31.3	42.2	32.9	38.0	25.8	35.4	36.0	58.1
ΙΙ. Εργατικό δυναμικό											
απασχόληση											
Εργατικό δυναμικό	1180(36.3)		542(16.7)	509(15.7)	240(7.7)	169(5.2)	186(5.7)	166(5.2)	128(3.9)	117(3.6)	3245
1971 »	1148(36.5)		521(16.6)	197(15.8)	236(7.5)	163(5.2)	182(5.8)	161(5.1)	122(3.9)	113(3.6)	3143
1981 »											
1971 %	11.7		42.6	61.8	57.6	64.4	62.7	60.2	71.3	46.9	40.0
Πρωτογενής τομέας	40.8		28.4	16.7	19.5	14.7	15.9	17.4	10.7	20.4	27.4
Δευτερογενής τομέας	47.5		29.0	21.5	22.9	20.9	21.4	22.4	18.0	32.7	32.6
Τριτογενής τομέας	100.0		100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Σύνολο											
Εργατικό δυναμικό*	—	—	—	502	262	166	193	168	133	109	—
1981 »	—	—	—	486	252	159	188	160	128	106	—
1981 »											
1981 %											
Πρωτογενής τομέας				51.2	47.8	49.6	50.7	44.6	58.6	31.7	
Δευτερογενής τομέας				20.6	24.1	23.9	17.7	22.2	18.0	22.9	
Τριτογενής τομέας				28.2	28.1	26.5	31.6	33.2	23.4	45.4	
Σύνολο				100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	
Μεταβολή στην απασχόληση 1971-81				0.2	0.7	-0.2	0.3	-0.06	0.5	-0.6	
Απασχολούμενοι στη μεταποίηση				52(8.6)	32(5.3)	15(2.5)	17(2.8)	14(2.3)	8(1.3)	12(2.0)	604
1973	348(57.6)	280(46.4)	106(17.6)	59(8.8)	37(5.5)	22(3.3)	18(2.7)	14(2.1)	12(1.8)	12(1.6)	671
1978	371(55.3)	282(42.0)	127(18.9)	59(8.8)	37(5.5)	22(3.3)	18(2.7)	14(2.1)	12(1.8)	12(1.6)	671
Μεταβολή 1973-78	1.3	0.1	3.7	2.6	3.0	7.9	0.6	0.0	8.5	-1.8	2.1
% ετήσια											
ΙΙΙ. Παραγωγή											
Ακαθάριστο Περιφερειακό											
Προϊόν (ΑΠΠ) σε τιμές 1970-1979	198202(48.4)		68634(16.8)	49027(12.0)	25570(6.3)	15545(3.8)	17132(4.2)	13946(3.4)	9986(2.4)	11057(2.7)	409099
1970-1979											
1970-1979	4.9		5.8	4.9	6.1	6.1	5.5	5.8	5.8	4.4	5.2
Σύνθεση ΑΠΠ σε τρέχ. τιμές 1979											
Πρωτογενής τομέας	4.7		20.8	31.1	31.1	32.4	27.7	24.4	36.9	14.4	15.9
Δευτερογενής τομέας	34.1		35.5	28.8	31.3	29.5	22.4	25.9	26.8	26.0	32.2
Τριτογενής τομέας	61.2		43.7	40.1	37.6	38.1	49.9	49.7	36.3	59.6	51.9
Σύνολο	100.0		100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
ΙV. Δείκτες ευημερίας											
Μεταβολή κατά κεφαλή											
ΑΠΠ σε τιμές 1970-1979	3.4		4.6	4.8	5.6	5.8	4.7	5.4	5.4	4.1	4.3
Νοσοκομειακές κλινικές ανά											
1000 κατοίκους 1977	8.0	9.5	6.5	3.6	4.0	5.8	6.0	4.2	2.8	10.0	6.4

* Αδμοστέρτα στοιχεία. Απογραφή 1981 ΕΣΥΕ. Δεν δόθηκαν ακόμα στοιχεία απασχόλησης για τους νομούς Αττικής και Θεσσαλονίκης.

η.β. Στοιχεία: ΕΣΥΕ, Απογραφές πληθυσμού 1961, 1971, 1981. Στατιστική Επιτερίδα 1981. ΕΣΥΕ.

Διεύθυνση Εθνικών Λογαριασμών. Εκτιμήσεις ΚΕΠΕ.

Πηγή: ΚΕΠΕ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Ακαθάριστο εγχώριο προϊόν, συνολικό και κατά κεφαλή σε περιφερειακό επίπεδο ΥΠΑ **

(1974, 1979)

Υπηρεσίες Περιφερειακής Αναπτύξεως (ΥΠΑ)	1974				1979			
	Συνολικός Πληθυσμός	Ακαθάριστο περιφερεια- κό προϊόν σε εκατ.δρχ.	Ακαθάριστο περιφερεια- κό προϊόν κατά κεφα- λή σε δρχ.	Σύνολο χώρας: 100	Συνολικός Πληθυσμός	Ακαθάριστο περιφερεια- κό προϊόν σε εκατ.δρχ.	Ακαθάριστο περιφερεια- κό προϊόν κατά κεφα- λή σε δρχ.	Σύνολο χώρας: 100
1η ΥΠΑ Ανατ. Στε- ρεάς και Νήσων	3.528.758 (2.932.336)	236.963 (200.816)	67.153 (68.483)	119 (121)	3.872.351 (3.252.265)	603.103,0 (511.498,9)	155.746 (157.275)	119 (121)
1.1. Αττικής								
1.2. Υπόλοιπο Ανατ. Στερ. και Νήσων	(596.422)	(36.147)	(60.606)	(107)	(620.086)	(91.604,1)	(147.728)	(113)
2η ΥΠΑ Κεντρ. και Δυτ. Μακεδονίας	1.523.700 (748.676)	84.506 (46.359)	55.461 (61.921)	98 (109)	1.651.297 (838.141)	208.843,3 (106.756,8)	126.472 (127.373)	97 (98)
2.1. Θεσσαλονίκης								
2.2. Υπόλ. Κεντρ. και Δυτ. Μακεδονίας	(775.024)	(38.147)	(49.220)	(87)	(813.156)	(102.086,5)	(125.544)	(96)
3η ΥΠΑ Πελοποννήσου και Δυτ. Στερεάς	1.273.887	60.806	47.733	84	1.293.074	149.185,2	115.373	88
Ελλάδας	664.213	30.228	45.509	80	689.322	77.805,4	112.872	87
4η ΥΠΑ Θεσσαλίας	414.856	17.943	43.251	76	424.701	47.301,1	111.375	85
5η ΥΠΑ Ανατ. Μακεδονίας	465.587	21.200	45.534	80	493.483	52.134,2	105.645	81
6η ΥΠΑ Κρήτης	429.253	16.348	38.085	67	442.910	42.438,5	95.817	73
7η ΥΠΑ Ηπείρου	331.231	11.777	35.555	63	342.622	30.385,8	88.686	68
8η ΥΠΑ Θράκης								
9η ΥΠΑ Νήσων Ανατολικού Αιγαίου	330.538	12.497	37.808	67	338.502	33.643,5	99.389	76
Σύνολο ΥΠΑ	492.268				1.244.840			
Μη καταναεόμενα*	15.060				536			
Σύνολο Χώρας	8.962.023	507.328	56.609	100	9.548.262	1.245.376	130.430	100

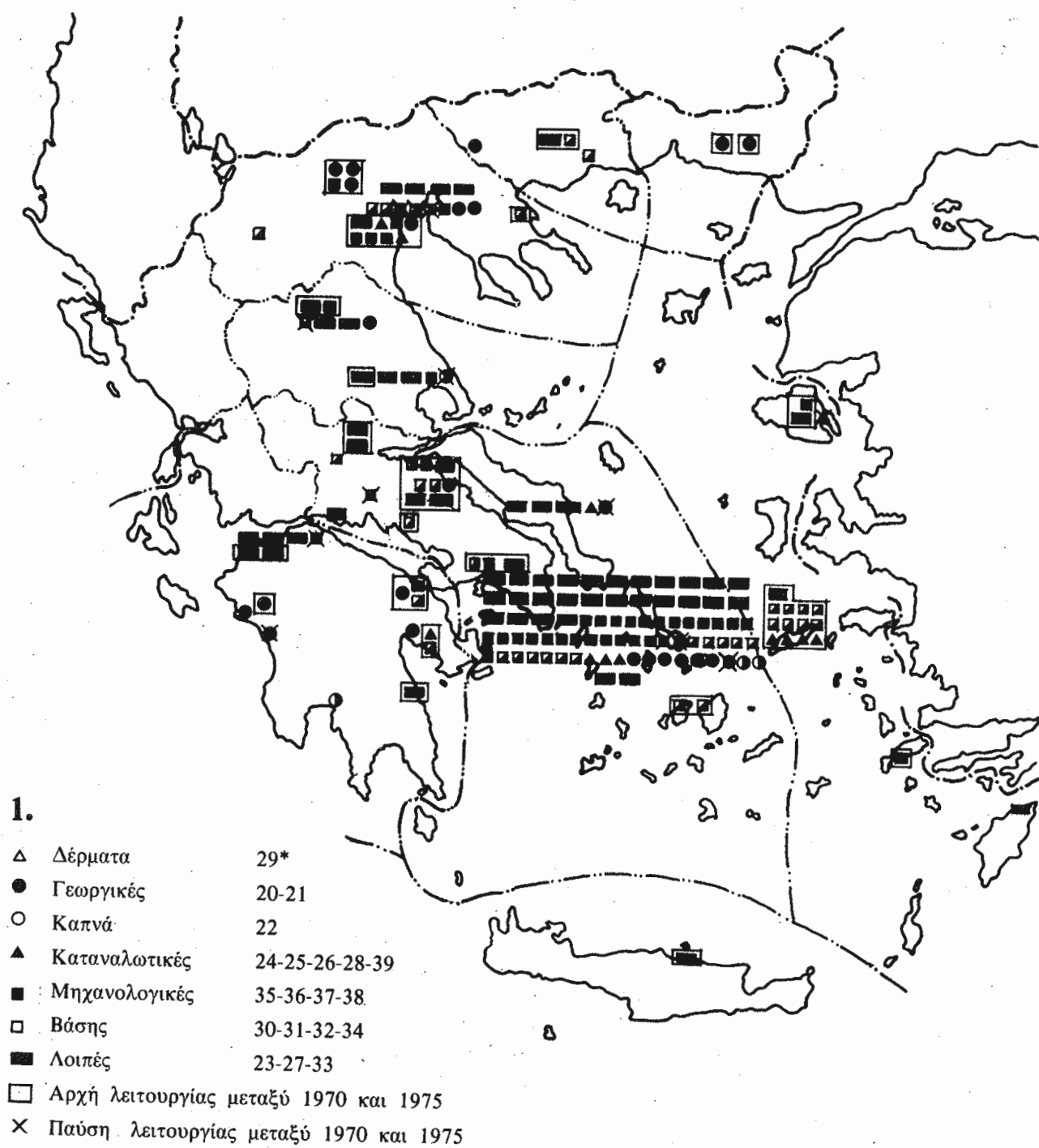
π.β. Σε τιμές συντελεστών παραγωγής. Σε εκατομμύρια δραχμές Σε τρέχουσες τιμές.

Επειδή δεν ήταν διαθέσιμα στοιχεία για το μόνιμο πληθυσμό κάθε περιφέρειας, ο υπολογισμός του κατά κεφαλή προϊόντος έγινε με βάση τον πραγματικό πληθυσμό δηλαδή τον πληθυσμό που έτυχε να βρίσκεται στην περιφέρεια εκείνη κατά την ημέρα της απογραφής.

* Περιλαμβάνεται ένα μέρος από τις κατασκευές και τη δημόσια διοίκηση και ασφάλεια.

** Περιφερειοποίηση Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας.

ΘΕΣΕΙΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΚΥΡΙΩΝ ΜΟΝΑΔΩΝ ΚΑΙ
ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΩΝ ΤΩΝ 107 ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΩΝ
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΩΝ
(1975)

* Κλάδοι όπως χαρακτηρίζονται από την ΕΣΥΕ.
Πηγή: ΚΕΠΕ.

Οι βιομηχανικές μονάδες είναι συγκεντρωμένες στην ευρύτερη περιοχή της Πρωτεύουσας, στην περιφέρεια της οποίας το συνολικό ακαθάριστο προϊόν το 1979 αποτελούσε το 48,4% του προϊόντος ολόκληρης της χώρας (πίνακας 7). Από αυτό 4,7% παράγεται στον πρωτογενή τομέα (και αποτελεί το 14,1% του συνολικού προϊόντος του πρωτογενή τομέα της χώρας), 34,1% στο δευτερογενή (και αποτελεί το 51,3% του συνολικού προϊόντος του τομέα αυτού στη χώρα) και 61,2% στον τριτογενή (και αποτελεί το 57,2% του συνολικού προϊόντος του).

Εκτιμήσεις του ΚΕΠΕ²⁸ υπολογίζουν ότι η εμφανιζόμενη απόκλιση μεταξύ της περιοχής της πρωτεύουσας και των λοιπών περιφερειών στο διαθέσιμο εισόδημα, δεν αποκλείεται να είναι μικρότερη απ' αυτήν που δείχνουν οι δείκτες του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος, ιδιαίτερα στις περιοχές εκείνες, οι οποίες συνήθως είναι και οι φτωχότερες, που εισρέουν πόροι από μεταβιβάσεις, κυρίως από εμβάσματα. Από την άλλη πλευρά επισημαίνεται ότι με τον τρόπο που υπολογίζεται το ακαθάριστο περιφερειακό προϊόν, καταγράφονται στο περιφερειακό εισόδημα κέρδη και πρόσδοδοι από οικονομικές μονάδες, που βρίσκονται στην περιφέρεια, αλλά ελέγχονται από οικονομικά συγκροτήματα που εδρεύουν στα μεγάλα κέντρα, ενώ στην πραγματικότητα εισρέουν στις έδρες των μητρικών επιχειρήσεων. Ωστόσο παρά το γεγονός αυτό που συνεπάγεται υπερεκτίμηση του περιφερειακού προϊόντος σε σύγκριση με το διαθέσιμο εισόδημα, οι μεταβιβάσεις προς την περιφέρεια εξακολουθούν να οδηγούν σε διαθέσιμο εισόδημα μεγαλύτερο από το περιφερειακό προϊόν. Επομένως μπορεί να υποθέσει κανείς, ότι σε ορισμένες περιφέρειες οι περιφερειακές ανισότητες, εκτιμώμενες με το κατά κεφαλή περιφερειακό προϊόν, παρουσιάζονται μεγαλύτερες από την αντίστοιχη εκτίμηση που δίνει το κατά κεφαλή διαθέσιμο περιφερειακό εισόδημα²⁹.

Το ΚΕΠΕ³⁰ δίνει μια αρκετά αισιόδοξη εικόνα για τις γενικές τάσεις ως προς τη μείωση των ανισοτήτων στο κατά κεφαλή ακαθάριστο εγχώριο προϊόν στις περιφέρειες, που για την περίοδο 1974-1979 φαίνονται στον πίνακα 9. Εκτιμήσεις για την μεταβολή στο ακαθάριστο προϊόν της περιοχής της πρωτεύουσας για την περίοδο 1971-1981 δεν υπάρχουν, ενώ υπολογίζεται ότι το προϊόν αυξήθηκε ετήσια για την περίοδο 1970-1979 4,9 στην Ανατολική Στερεά και Κυκλάδες, 5,8 στην Κεντρική και Δυτική Μακεδονία, 4,9 στην Πελοπόννησο και Δυτική Στερεά Ελλάδα, 6,1 στη Θεσσαλία και την Ανατολική Μακεδονία, 5,5 στην Κρήτη, 5,8 στην Ήπειρο και Θράκη και 4,4 στα νησιά Ανατολικού Αιγαίου (πίνακας 8). Παλαιότεροι υπολογισμοί του ΚΕΠΕ³¹ υπολόγιζαν την ετήσια αύξηση του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος στην πρωτεύουσα για την περίοδο 1971-1977 σε περίπου 5%.

Η όποια όμως αύξηση στο κατά κεφαλή ακαθάριστο εγχώριο προϊόν της περιφέρειας καλύπτει τομεακές και ενδοτομεακές διαφορές. Διαφορετική είναι η αύξηση του επιπέδου ζωής στα αστικά κέντρα των περιφερειών (όπου πάλι υπάρχει διαφοροποίηση κατά μέγεθος) και διαφορετική στις διάφορες αγροτικές περιοχές. Είναι λοιπόν λογικό να υποθέσει κανείς ότι, τουλάχιστον για το μεγαλύτερο μέρος του αγροτικού τομέα, όπου τα διαρθρωτικά προβλήματα παραμένουν (χαμηλή παραγωγικότητα, υποαπασχόληση κλπ.), η σχετική βελτίωση στο επίπεδο ζωής — όσο μας δείχνει το κατά κεφαλή εισόδημα και όσο μπορούμε να υποθέσουμε ότι αναλογεί στην γενικότερη βελτίωση του κατά κεφαλή περιφερειακού προϊόντος — είναι αποτέλεσμα όχι τόσο της ανάπτυξης της οικονομίας των αγροτικών περιοχών, όσο κυρίως της δημογραφικής αποδυνάμωσης, που πήρε λιγότερο ή περισσότερο έντονη έκταση ανάλογα με την περιφέρεια. Αν προσθέσει κανείς ότι η κοινωνική, πολιτιστική και πολιτική υποδομή της περιφέρειας, και ιδιαίτερα των αγροτικών περιοχών, παραμένει εξαιρετικά χαμηλού επιπέδου, μπορεί να συμπεράνει ότι, παρά την αύξηση στο εισόδημα, οι ανισότητες όχι μόνο δεν υποχωρούν, αλλά είναι δυνατόν, στα πλαίσια της σχετικότητας των συγκρίσεων, να ισχυροποιούνται³².

ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ

Πληθυσμός

Στην Ελλάδα ο πληθυσμός αυξήθηκε από 7.633.000 το 1951 σε 8.389.000 το 1961, 8.769.000 το 1971 και 9.740.000 το 1981 (πίνακας 10). Δηλαδή κατά 1,0% ετήσια αύξηση για την περίοδο 1951-1961 0,5% για την περίοδο 1961-1971 και 1,1% για την περίοδο 1971-1981 (πίνακας 10). Οι χαμηλοί ρυθμοί οφείλονται στη χαμηλή φυσική αύξηση του πληθυσμού, στη μείωση των παιδιών ανά οικογένεια και στη μετανάστευση, που ήταν εξαιρετικά έντονη τις προηγούμενες δεκαετίες.

Το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού αυτού συγκεντρώνεται στις πόλεις, με αποτέλεσμα τη δημογραφική ατονία σημαντικών τμημάτων της χώρας. Ο αστικός πληθυσμός, από 38,3% του συνολικού το 1951, έγινε 43,5% το 1961, 53,2% το 1971 και έφθασε το 1981 το 58,1% του συνολικού (πίνακας 10). Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης ήταν 2,2% στην περίοδο 1951-1961, 2,5% στην περίοδο 1961-1971 και 1,9% στην περίοδο 1971-1981 (πίνακας 10).

Η ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

Μετά το 1971 ο πληθυσμός των περιφερειών εξακολούθησε να κατευθύνεται προς τα αστικά κέντρα με μειωμένο όμως ρυθμό³³. Στην Πρωτεύουσα και τη Θεσσαλονίκη συγκεντρώνονται περίπου το 40%

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

*Συνολικός, αστικός πληθυσμός, βαθμός αστικοποίησης
και μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής
(1951, 1961, 1971, 1981)*

Πληθυσμός Χώρας	Απόλυτος (σε χιλιάδες)				Μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής (%)		
	1951	1961	1971	1981	1951/61	1961/71	1971/81
Συνολικός	7.633	8.389	8.769	9.740	1,0	0,5	1,1
Αστικός	2.923	3.646	4.668	5.659	2,2	2,5	1,9
Ποσοστό αστικού στο συνολικό (%)	38,3	43,5	53,2	58,1			

Πηγές: ΕΣΥΕ, Απογραφές 1951, 1961, 1971, 1981.
ΚΕΠΕ

του συνολικού πληθυσμού της χώρας και το 65% του συνολικού αστικού πληθυσμού³⁴. (Οι πληθυσμιακές εξελίξεις για τις δεκαετίες 1951-1961, 1961-1971 και 1971-1981 κατά νομό και αστικά κέντρα³⁵ φαίνονται στα σχέδια 2-7).

Η όποια αύξηση του εισοδήματος των περιφερειών δε φαίνεται να έχει συγκρατήσει τη δημογραφική αποδυνάμωση των φτωχότερων περιοχών της χώρας, αποτέλεσμα κυρίως της δεκαετίας 1961-1971³⁶. Το γήραςμα του πληθυσμού, σε συνδυασμό με την πολύ χαμηλή φυσική αύξηση, έχει δημιουργήσει ένα ασταθές και επισφαλές επίπεδο δημογραφικής ισορροπίας, που δεν παρέχει εικόνα οικονομικής και κοινωνικής δυναμικότητας (πίνακας 11). Ιδιαίτερα οι περιφέρειες των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου, της Ανατολικής Μακεδονίας και σε μικρότερη έκταση της Πελοποννήσου, της Δυτικής Στερεάς και της Ηπείρου, αγγίζουν τα όρια της δημογραφικής στασιμότητας³⁷. Σύμφωνα με την τελευταία απογραφή του '81 οι περιφέρειες παρουσιάζουν θετικές πληθυσμιακές μεταβολές (πίνακας 8 και σχέδια 6 και 7). Η διαφορά με τις

Η ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

προηγούμενες δεκαετίες φαίνεται να οφείλεται στο μεγαλύτερό της μέρος στην εξωτερική μετανάστευση, που ήταν ιδιαίτερα έντονη στην περίοδο 1961-1971, ενώ υπολογίζεται ότι για την περίοδο 1971-1981 υπήρξε σημαντική καθαρή παλιννόστηση³⁸.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

Δημογραφικά χαρακτηριστικά

Περιφέρεια	Ομάδες ηλικιών 1971			Φυσική αύξηση ‰	
	0-14	15-64	65 και πάνω	1961	1971
Ανατολική Στερεά Ελλάδα και Νησιά	21,2	67,1	11,7	8,6	7,8
(Περιφέρεια Πρωτεύουσας)	(20,2)	(68,9)	(10,9)	(2,1)	(8,8)
Κεντρική και Δυτική Μακεδονία	24,5	64,1	11,4	11,5	7,5
Πελοπόννησος και Δυτική Στερεά Ελλάδα	25,8	59,0	15,2	10,8	5,6
Θεσσαλία	25,3	62,5	12,2	11,1	7,0
Ανατολική Μακεδονία	25,9	60,6	13,5	11,5	2,7
Κρήτη	24,9	60,4	14,7	9,8	7,1
Ήπειρος	26,0	60,0	14,0	11,3	4,3
Θράκη	27,8	61,3	10,9	14,5	6,5
Νησιά Ανατολικού Αιγαίου	22,8	59,7	17,5	6,4	1,2
Σύνολο χώρας	23,5	63,8	12,7	10,4	6,5

n.b. Στοιχεία: ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, 1963.

ΕΣΥΕ, Απογραφή 1961.

ΚΕΠΕ, Έκθεση Επιτροπής Πληθυσμού, Μάιος 1978, και Εκτιμήσεις.

Πηγή: ΚΕΠΕ, Πρόγραμμα Περιφερειακής Αναπτύξεως, 1981-1985. Αθήνα 1980.

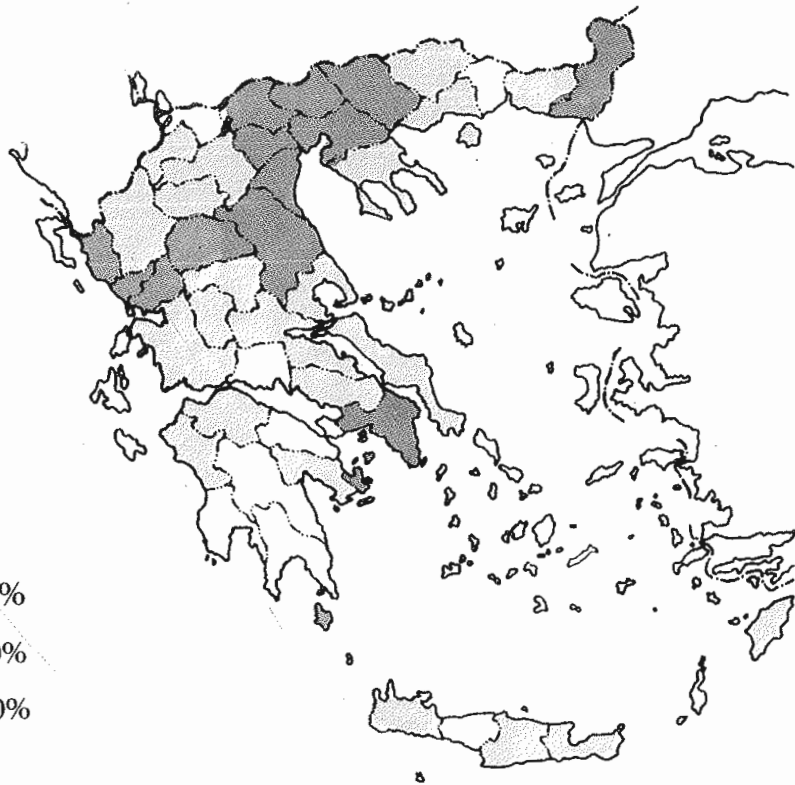
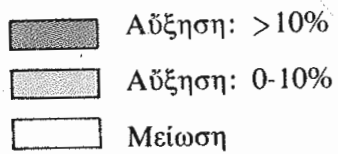
ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ

2.

ΝΟΜΟΙ

1951-1961

Σύνολο χώρας: +10%

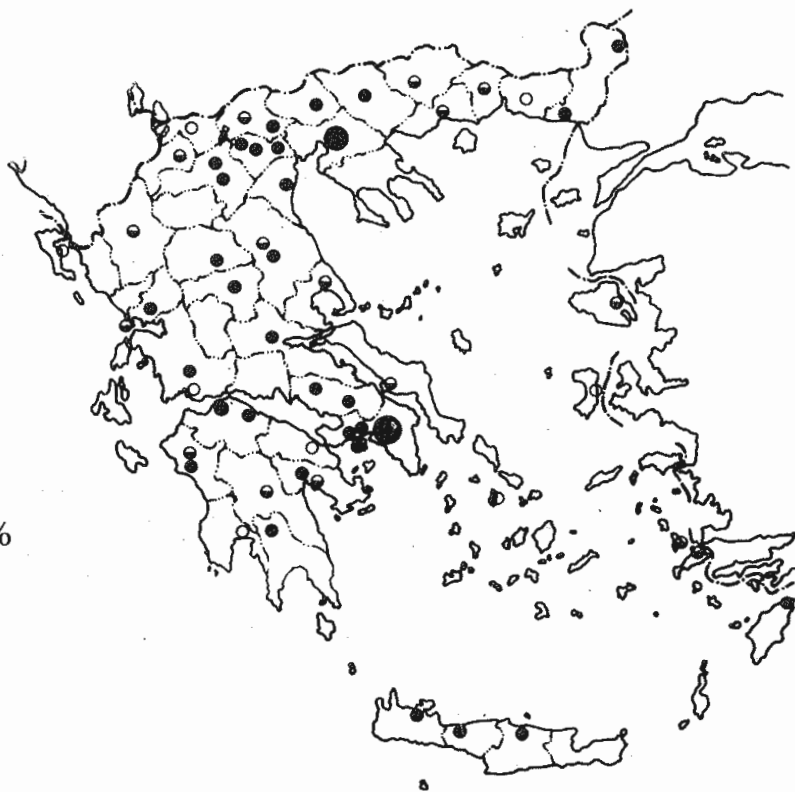
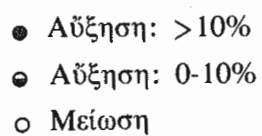

3.

ΑΣΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ

1951-1961

Σύνολο χώρας: +10%

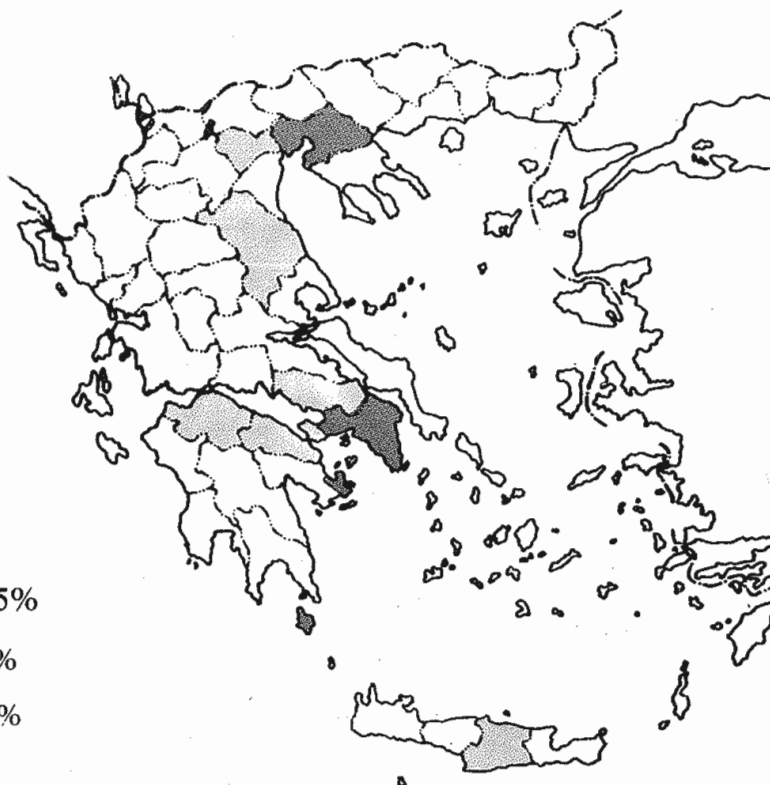

Πηγές: ΚΕΠΕ, ΕΣΥΕ

ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ

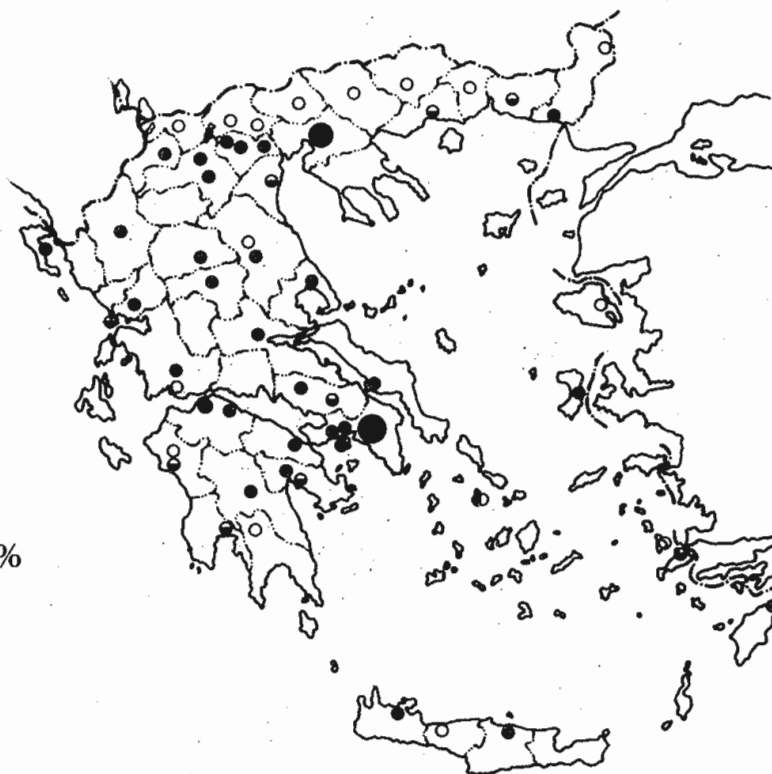
4.
ΝΟΜΟΙ
1961-1971
Σύνολο χώρας: + 4,5%

■ Αύξηση: >4,5%
■ Αύξηση: 0-4,5%
□ Μείωση

5.
ΑΣΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ
1961-1971
Σύνολο χώρας: + 4,5%

● Αύξηση > 4,5%
● Αύξηση: 0-4,5%
○ Μείωση

Πηγές: ΚΕΠΕ, ΕΣΥΕ

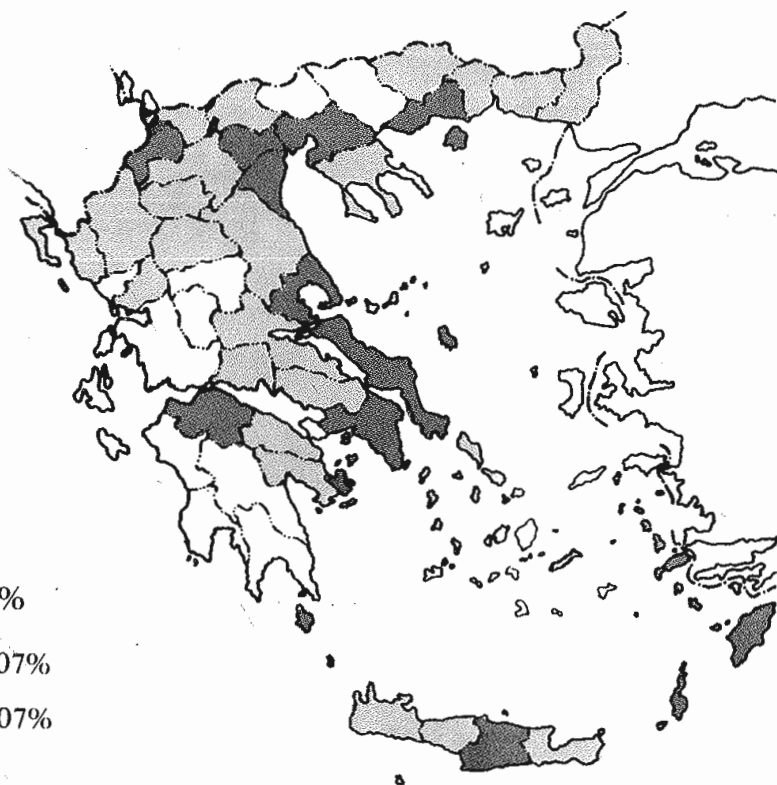
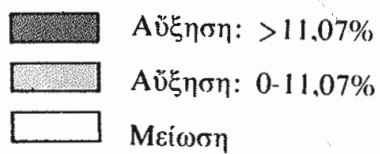
ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ

6.

NOMOI

1971-1981

Σύνολο χώρας: 11,07%

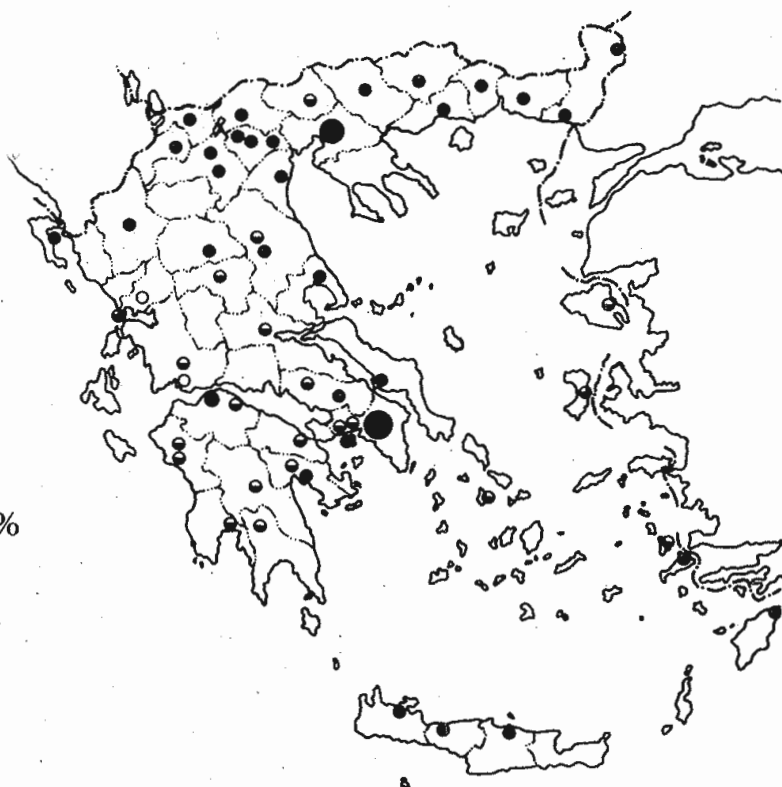
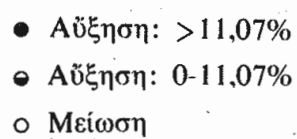

7.

ΑΣΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ

1971-1981

Σύνολο χώρας: 11,07%

Πηγές: ΕΣΥΕ, ΚΕΠΕ

Ο ενεργός πληθυσμός: κατανομή κατά τομέα οικονομικής δραστηριότητας

Μια από τις προϋποθέσεις του οικονομικού μετασχηματισμού είναι η μετακίνηση εργατικού δυναμικού από τους τομείς χαμηλής παραγωγικότητας σ' αυτούς της υψηλής παραγωγικότητας, από τον πρωτογενή στο δευτερογενή και τριτογενή τομέα. Παρακάτω θα εξετάσουμε κατά πόσο οι μετακινήσεις του πληθυσμού στον ελληνικό χώρο συνδέονται μ' αυτή τη διαδικασία.

Καθοριστικός παράγοντας της διαμόρφωσης του ενεργού πληθυσμού υπήρξε η μετανάστευση, που αποτέλεσε μια παραδοσιακή συνισταμένη της Ελληνικής οικονομίας. Ιδιαίτερα όμως από το 1960 άρχισε να παίρνει τεράστιες διαστάσεις, με αποτέλεσμα την περίοδο 1961-1971 το μεγαλύτερο μέρος³⁹ των μεταναστών να είναι ενεργά μέλη της εργατικής δύναμης, παράγοντας που, σε συνδυασμό με το φυσικό γέραςμα του πληθυσμού, εξηγεί γιατί το 1971 ο ενεργός πληθυσμός της Ελλάδας ήταν μικρότερος, σε απόλυτους αριθμούς, από το 1961. Η μετανάστευση απορρόφησε μεγάλο μέρος του αγροτικού πληθυσμού, κυρίως εργατικό δυναμικό. Όπως τονίζει ο Παπαγεωργίου⁴⁰, όλες οι περιφέρειες της χώρας ανταποκρίθηκαν, άλλες λιγότερο και άλλες περισσότερο, στη ζήτηση εργατικού δυναμικού κυρίως από τη Γερμανία.

Μετακινήσεις εργατικού δυναμικού από τον πρωτογενή στο δευτερογενή τομέα στην περίοδο 1951-1971 δεν έγιναν σε μεγάλη έκταση. Αυτό, σύμφωνα με τα προηγούμενα, μπορεί να εξηγηθεί σαν μια επίδραση της μετανάστευσης, που απορρόφησε μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού, αλλά και σαν «διαρθρωτικό πρόβλημα» της ίδιας της οικονομίας. Οι μη αγροτικοί τομείς στην πραγματικότητα δεν μπόρεσαν να απορροφήσουν παρά μόνο ένα μικρό μέρος αυτού του δυναμικού.

Ειδικότερα στην περίοδο 1951-1961, σύμφωνα με τη μελέτη Γερμίδη-Δελιβάνη⁴¹, δεν υπήρξαν ουσιαστικά τέτοιες μετακινήσεις που να σημαίνουν διαρθρωτικές αλλαγές, και ο λόγος του ενεργού πληθυσμού στην αγροτική οικονομία προς το σύνολο του ενεργού πληθυσμού ήταν μεγαλύτερος το 1961 από το 1951, ενώ για το δευτερογενή τομέα υπήρξε μια μικρή πτώση. Στην περίοδο όμως 1961-1971 η κατανομή του ενεργού πληθυσμού άλλαξε σημαντικά: Ενώ το 1961 ο ενεργός πληθυσμός στον αγροτικό τομέα ήταν 53,9% του συνόλου του ενεργού πληθυσμού, το 1971 ήταν 40,5% δηλαδή εμφάνισε πτώση κατά 13,4% για ολόκληρη την περίοδο. Επίσης αυτή η πτώση του εργατικού δυναμικού στον αγροτικό τομέα φαίνεται να μοιράστηκε ανάμεσα στους άλλους τομείς της οικονομίας. Ο ενεργός πληθυσμός στο δευτερογενή

τομέα αυξήθηκε από 19% (το 1961) σε 25,6% (το 1971), ενώ στον τριτογενή τομέα αυξήθηκε από 27,1% (το 1961) σε 33,9% (το 1971). Πάντως η ικανότητα του μη αγροτικού τομέα να απορροφήσει εργατικό δυναμικό δεν ήταν τόσο σπουδαία· στην πραγματικότητα ο συνολικός ενεργός πληθυσμός στην αγροτική οικονομία έπεσε κατά 630.400 στην περίοδο 1961-1971, ενώ οι μη αγροτικοί τομείς απορρόφησαν μόνο 277.600 για την ίδια περίοδο⁴².

Οι παρατηρήσεις αυτές είναι σημαντικές, γιατί, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, η πολιτική ανάπτυξης αστικών κέντρων στην περιφέρεια βασίστηκε στην υπόθεση σημαντικών μετακινήσεων αγροτικού δυναμικού από τον αγροτικό στον αστικό τομέα⁴³. Αυτό όμως είναι συνάρτηση της πολιτικής που θα υιοθετηθεί στα χρόνια που έρχονται, και δεν μπορεί να αποδοθεί στις σημερινές τάσεις της ελληνικής οικονομίας. Οι εκτιμήσεις των Γερμίδη-Δελιβάνη⁴⁴ πρόβλεπαν ότι, αν η πολιτική και οι περιορισμοί παράμεναν οι ίδιοι με τη δεκαετία του 1960-1970, η κατανομή της απασχόλησης στον πρωτογενή, δευτερογενή και τριτογενή τομέα για το 1975 θα ήταν 38,0, 27,0, 34,4 και για το 1980 32,7, 29,1 και 38,2 τοις εκατό κατά τομείς. Οι εκτιμήσεις αυτές προσεγγίζουν άλλες πρόσφατες για τα μέσα της δεκαετίας του '80 (1977) και που υπολογίζουν ως εξής τη διάρθρωση της απασχόλησης: 33% στον πρωτογενή, 30% στο δευτερογενή και 37% στον τριτογενή τομέα⁴⁵. Οι ίδιες εκτιμήσεις υπολογίζουν το επίπεδο της ανεργίας και υποαπασχόλησης σε 7% του ενεργού πληθυσμού.

Εφόσον μιλάμε για την εκβιομηχάνιση μιας οικονομίας, είναι σκόπιμο να δούμε λεπτομερέστερα κατά πόσο το μέγεθος της απασχόλησης στο δευτερογενή τομέα ανταποκρίνεται στο συνολικό ενεργό πληθυσμό της χώρας. Είναι λοιπόν λογικό να υποθέσει κανείς ότι η αύξηση των επενδύσεων στην Ελλάδα αντιστοιχεί σε αύξηση του επιπέδου της απασχόλησης. Παρακάτω θα προσεγγίσουμε το θέμα αυτό χρησιμοποιώντας δύο κριτήρια: το μέσο και τον οριακό λόγο του κεφαλαίου προς την εργασία στο δευτερογενή τομέα. Για να εξηγήσει όμως κανείς τη σχέση μεταξύ του ρυθμού των επενδύσεων και της αύξησης της απασχόλησης, πρέπει να λάβει υπόψη και ορισμένους άλλους παράγοντες. Αυτοί οι παράγοντες είναι σχετικοί με το χρόνο που μεσολαβεί ανάμεσα στο χρόνο των επενδύσεων και τη δημιουργία των ευκαιριών απασχόλησης, την τεχνική της παραγωγής, που καθορίζει το ρυθμό μεταβολής με τον οποίο το εργατικό δυναμικό αντικαθίσταται με το κεφάλαιο, την παραγωγικότητα του εργατικού δυναμικού, την κατανομή του εργατικού δυναμικού ανάμεσα στους διάφορους τομείς της οικονομίας και το επίπεδο εκπαίδευσης των εργατών⁴⁶.

Οι εκτιμήσεις των Γερμίδη-Δελιβάνη δείχνουν ότι ο λόγος της αύξησης των επενδύσεων προς την αύξηση της απασχόλησης είναι θετικός, μόλο που ο ρυθμός αύξησης των επενδύσεων αυξάνει γρηγορότερα από αυτόν της απασχόλησης. Αυτή η διαφορά φαίνεται περισσότερο για την περίοδο 1961-1971 παρά για την περίοδο 1951-1961, που σημαίνει ότι με ταχύ ρυθμό αντικαταστάθηκε η εργασία με το κεφάλαιο. Στην περίοδο λοιπόν 1961-1971 ο μέσος λόγος του κεφαλαίου προς την εργασία αυξήθηκε αρκετά με αποτέλεσμα το 1970 η αξία του κατά κεφαλή εργατικού δυναμικού πάγιου κεφαλαίου να είναι \$ 5.070 σε σύγκριση με το \$ 2.249 το 1961, εξέλιξη που κανονικά πρέπει να σημαίνει αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας⁴⁷. Όπως φαίνεται από την τάση του οριακού λόγου του κεφαλαίου προς την εργασία αυτή αυξάνεται από το 1964 και μετά, που σημαίνει επίσης ότι η ικανότητα των μεταποιητικών βιομηχανιών να απορροφήσουν εργατικό δυναμικό με κάθε συμπληρωματική μονάδα πάγιου κεφαλαίου μειώνεται σταθερά. Αυτό πρέπει να οφείλεται στο γεγονός, ότι οι μεγάλης έκτασης επενδύσεις, ξένου κυρίως κεφαλαίου, που έγιναν στην Ελλάδα μετά το 1965, χρησιμοποίησαν εργατικό δυναμικό στα πρώτα στάδια της εγκατάστασής τους, αλλά, όταν άρχισε η παραγωγή, επανήλθαν σε τεχνική παραγωγής έντασης κεφαλαίου⁴⁸.

Επομένως είναι λογικό να υποθέσει κανείς, δεδομένης της απόλυτης αύξησης του αριθμού των εργατών που απασχολήθηκαν στο δευτερογενή τομέα, ότι περισσότερες ευκαιρίες απασχόλησης δημιουργήθηκαν σαν αποτέλεσμα των επενδύσεων στον τομέα, αλλά ο ρυθμός αύξησης της απασχόλησης ήταν χαμηλός. Αυτό φαίνεται να οφείλεται στην τεχνική παραγωγή των ξένων επενδύσεων και στο ότι ένα σημαντικό τμήμα των εγχώριων επενδυτικών πηγών κατευθύνεται προς τους τομείς εκείνους στη δευτερογενή παραγωγή, όπου συγκριτικά οι επενδύσεις δημιουργούν λιγότερες ευκαιρίες απασχόλησης⁴⁹. Όπως έχουμε πει, ένα μεγάλο μέρος των επενδύσεων στην Ελλάδα κατευθύνεται στον τομέα κατοικία, που οπωσδήποτε, αν το απορροφούσε η βιομηχανία, θα συντελούσε σε υψηλότερους ρυθμούς απασχόλησης.

Η χωροθέτηση της απασχόλησης.

Η χωροθέτηση της απασχόλησης για το 1961 δείχνει ότι η Αθήνα παρέχει απασχόληση για 39,4% του συνολικού εργατικού δυναμικού της χώρας στο δευτερογενή και 42,5% στον τριτογενή τομέα⁵⁰. Εκτιμήσεις⁵¹ για το 1971 υπολογίζουν την απασχόληση, που συγκεντρώνει η περιφέρεια της πρωτεύουσας, σε 42,4% του συνολικού της χώρας στο

δευτερογενή τομέα και 46,5% στον τριτογενή. Έτσι οποιεσδήποτε αλλαγές έγιναν στη σύνθεση της απασχόλησης δεν άλλαξαν το «status quo» της χωροθέτησής της και δίνουν ακόμα μια ένδειξη ότι η εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα δεν κατάφερε να συνδεθεί οργανικά με την περιφερειακή ανάπτυξη και την αύξηση της απασχόλησης.

Η μετακίνηση εργατικού δυναμικού από τον αγροτικό τομέα στις πόλεις, και ιδιαίτερα στην Αθήνα, εν μέρει μόνο απορροφήθηκε από το βιομηχανικό τομέα — όπως δείξαμε ο τομέας αυτός δεν έχει πρωταρχικό ρόλο στην οικονομία — και κατευθύνθηκε στον ιδιαίτερα «διογκωμένο» τριτογενή και στο εξωτερικό (το τελευταίο έχει επηρεάσει και το σχετικά χαμηλό επίπεδο ανεργίας). Συχνά, όπως περιγράφει ο Φίλιας⁵², ο μετανάστης στην πόλη, παραμένει στην «περιφέρεια» των κοινωνικοοικονομικών διαδικασιών· η οικονομία δεν μπορεί να τον χρησιμοποιήσει παραγωγικά, με αποτέλεσμα να προσπαθεί να εξασφαλιστεί «ανεξάρτητα» με κάθε είδους πρόσκαιρη απασχόληση. Πέρα από τις δημογραφικές εντυπώσεις η Αθήνα είναι περισσότερο κέντρο κατανάλωσης παρά παραγωγής. Έντονα χαρακτηριστικά της οικονομίας της είναι η εξάρτηση από εμβάσματα μεταναστών, η διόγκωση της αγοραστικής αξίας, ακαθόριστης πηγής ενός αρκετά μεγάλου κύκλου ανθρώπων, που βρίσκονται έξω από την παραγωγική βάση, και η διοχέτευση αυτού του πλεονάσματος σε δραστηριότητες άλλες από τις παραγωγικές⁵³.

Στις περιφέρειες ο συνδυασμός της μείωσης του πληθυσμού και της σημαντικής αύξησης του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος οδήγησε στη γρήγορη μείωση της ανεργίας και γενικά στον περιορισμό των αποθεμάτων εργατικού δυναμικού. Αν και δεν υπάρχουν ικανοποιητικά στοιχεία για την ανεργία και την υποαπασχόληση, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του ΚΕΠΕ⁵⁴, η υποαπασχόληση είναι ακόμα αρκετά εκτεταμένη, λόγω κυρίως της μεγάλης συμμετοχής που έχει η γεωργία στην απασχόληση στις περισσότερες περιφέρειες. Η απασχόληση όμως στη γεωργία για ένα μεγάλο μέρος του γεωργικού πληθυσμού δεν είναι συνεχής, λόγω του μικρού κλήρου και γενικά της όλης οργάνωσης της παραγωγής. Από το άλλο μέρος είναι γεγονός ότι ένα μεγάλο ποσοστό από αυτούς που δεν έχουν πλήρη απασχόληση στη γεωργία απασχολούνται και σε άλλες δραστηριότητες.

Τέλος πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι το εργατικό πλεόνασμα, που θεωρητικά, με μια αύξηση της παραγωγικότητας στη γεωργία, μπορεί να απελευθερωθεί, για να επανδρώσει άλλους τομείς, αποτελείται, σε μεγάλη έκταση, από άτομα προχωρημένης συγκριτικά ηλικίας, για τα οποία η επιμόρφωση και η απασχόληση σε άλλους τομείς είναι προβληματική. Το ποσοστό των ανδρών στο εργατικό δυναμικό της γεωργίας από

Η ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

20 έως 35 ετών, σύμφωνα με την απογραφή του 1971, ανερχόταν ήδη στο 23% έναντι του 52% στις ηλικίες από 55 ως 65 ετών και του 25% από 65 ετών και πάνω⁵⁵.

ΟΙ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΕΣ ΕΠΙΛΟΓΕΣ

Σκοπός του προγραμματισμού είναι η κατανομή και η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων για την επίτευξη μιας εξελικτικής πορείας ανάπτυξης. Στον αναπτυξιακό προγραμματισμό το πρόβλημα κατανομής των επενδύσεων δημιουργεί ερωτήματα προτεραιοτήτων και στόχων — η αναλογία των επενδύσεων σε κάθε τομέα παραγωγικής δραστηριότητας, η τομεακή επιλογή διαφόρων προγραμμάτων, η επιλογή κατάλληλης τεχνολογίας γίνονται ακόμα πιο πολύπλοκα σε συνδυασμό με κοινωνικούς στόχους —. Δεν υπάρχουν απλά κριτήρια, για να ιεραρχήσει κανείς τις προτεραιότητες επένδυσης μιας οικονομίας. Αντίθετα η κατανομή και η αξιοποίηση του κεφαλαίου είναι κατά βάση θέμα πολιτικής βούλησης, μια και το «αδεώδες» εξαρτάται από το στόχο που θέλουμε να μεγιστοποιήσουμε και τη χρονική περίοδο. Ο στόχος μπορεί να είναι μέγιστο εθνικό εισόδημα, μέγιστο κατά κεφαλή εισόδημα, μέγιστη κατά κεφαλή κατανάλωση ή μέγιστος βαθμός απασχόλησης, εξομάλυνση των εισοδηματικών ανισοτήτων, βελτίωση των συνθηκών ζωής κλπ., και βέβαια καθένας απ' αυτούς τους στόχους μπορεί να είναι αντικείμενο περιορισμών. Το πρόβλημα επίσης γίνεται ακόμα πιο πολύπλοκο με τον παράγοντα του χρόνου: σε ποια περίοδο ο στόχος πρέπει να μεγιστοποιηθεί. Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι διαφορετικά επενδυτικά κριτήρια χρησιμοποιούνται για διαφορετικούς αναπτυξιακούς στόχους και για διάφορες χρονικές περιόδους⁵⁶. Είναι φυσικό σε μια χώρα, που προσπαθεί να αναπτυχθεί, οι επιλογές αυτές να γίνονται ακόμα πιο πολύπλοκες με την ύπαρξη των εγγενών διαρθρωτικών προβλημάτων, καθώς και της γενικότερης αστάθειας στους παράγοντες της οικονομίας.

Θέματα προγραμματισμού στην Ελλάδα αναλύονται στα κυβερνητικά προγράμματα ανάπτυξης. Το 1950 η κυβέρνηση δημοσίευσε το πρώτο τετραετές πρόγραμμα ανασυγκρότησης. Το 1959 εκδόθηκε ένα πενταετές πρόγραμμα, βασισμένο σε έρευνες της Επιτροπής για την οργάνωση του Οικονομικού Προγραμματισμού, που συστάθηκε το 1957. Η επιτροπή δημοσίευσε μια σειρά από εργασίες σχετικές με την αποδοτικότητα των τομέων της οικονομίας και την ανάγκη της ανάπτυξης. Οι σκοποί αυτοί μεταφράστηκαν σε συγκεκριμένους λεπτομερείς στόχους για τα πρώτα πέντε χρόνια και σε γενικότερους για τα επόμενα πέντε χρόνια. Από τότε το Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ) δημοσιεύει σε τακτά διαστήματα αναπτυξιακά προγράμματα, τα οποία αναγνωρίζουν την ύπαρξη διαρθρωτικών προβλημάτων και ανισοτήτων σε όλα τα επίπεδα της Ελληνικής Οικονομίας. Με περισσότερη ή λιγότερη σαφήνεια τα προγράμματα αυτά θεωρούν σαν κύριο στόχο της ανάπτυξης της χώρας τους υψηλούς ρυθμούς αύξησης του εθνικού εισοδήματος, την εκβιομηχάνιση και τη μετακίνηση εργατικού δυναμικού από τον αγροτικό στο βιομηχανικό τομέα και, τελευταία, την ανάπτυξη των περιφερειών, και προτείνουν μέτρα μεγάλης έκτασης για την κοινωνικο-οικονομική αναδιάρθρωση της χώρας. Τα κείμενα όμως αυτά έχουν περισσότερο θεωρητική παρά πρακτική αξία.

Στην πράξη, οι υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης έγιναν πραγματικότητα, αλλά, όπως τονίσαμε, τα διαρθρωτικά προβλήματα παράμειναν. Οι λόγοι πρέπει να αναζητηθούν σε διάφορες σφαίρες^{στ}, και είναι σχετικοί με τις αντιξοότητες που αντιμετωπίζει μία χώρα που επιχειρεί να αναπτυχθεί. Μέρος της ευθύνης έχει βέβαια και η μορφή της κρατικής πολιτικής. Σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο, όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Ψηλός⁵⁷, η Ελλάδα δεν είχε μια καλά διαμορφωμένη και συνεπή πολιτική οικονομικής ανάπτυξης για τη διαμόρφωση και επίτευξη ενός συνδυασμού αναπτυξιακών στόχων. Είναι σημαντικό το ότι μόνο σποραδικές προσπάθειες έχουν γίνει για τον καταμερισμό των πλουτοπαραγωγικών πηγών με τη μορφή ad hoc οικονομικών μέτρων. Είναι επίσης γεγονός ότι οι ανάγκες, που δημιούργησε η ανασυγκρότηση μετά τον πόλεμο, και η μορφή της ξένης βοήθειας συντέλεσαν ώστε να δοθεί έμφαση στους βοηθητικούς για την επίτευξη υψηλών ρυθμών ανάπτυξης τομείς, κυρίως σε έργα υποδομής, που δε συμβάλλουν ωστόσο στην αντιμετώπιση των διαρθρωτικών προβλημάτων και στην αξιοποίηση των πλουτοπαραγωγικών πηγών. Εδώ πρέπει να τονίσουμε πως δεν είναι τυχαίο ότι οι διεθνείς επιτροπές και οργανισμοί, που πήραν ενεργό μέρος στην ανασυγκρότηση της Ελληνικής οικονομίας, όπως η UNRRA⁵⁸ και ο FAO⁵⁹, διαπιστώνουν πως η Ελλάδα διαθέτει αρκετές πλου-

τοπαραγωγικές πηγές, που η αξιοποίησή τους μπορεί να οδηγήσει σε υψηλότερα επίπεδα ανάπτυξης. Μ' αυτήν τη θέση συμφωνεί και ο Πεπελάσης⁶⁰, ο οποίος διαφωνεί με τις γνωστές απόψεις για τη «φτώχεια» των πλουτοπαραγωγικών πηγών της χώρας και τονίζει τη σημασία που έχουν η έλλειψη συνεπούς πολιτικής και τα προβλήματα του διοικητικού μηχανισμού.

Ειδικότερα στο βιομηχανικό τομέα καθοριστικός παράγοντας είναι η απουσία «συνεπούς» βιομηχανικής πολιτικής με ειδικούς στόχους και προσεγγίσεις, η οποία οδήγησε το επενδύόμενο κεφάλαιο σε κανάλια μη παραγωγικά, κυρίως σε επενδύσεις στη γη, ακατάλληλες να προκαλέσουν πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα — έχει επισημανθεί ότι ο τομέας «κατοικία» απορροφά το μεγαλύτερο ποσοστό από τις συνολικές επενδύσεις σε σχέση με οποιοδήποτε άλλο τομέα —. Άλλοι παράγοντες είναι η έλλειψη σύνδεσης πιστωτικών οργανισμών και βιομηχανιών, η διατήρηση της παραδοσιακής δομής του μεγαλύτερου τμήματος της βιομηχανίας και οι μικρές αλλαγές στη δομή της απασχόλησης τόσο στα επίπεδα των βιομηχανικών μονάδων, όσο και στα επίπεδα των περιφερειών. Δεν υπήρξε ικανοποιητικός συγχρονισμός πολιτικής, που θα συνδύαζε την εκβιομηχάνιση με την αύξηση της απασχόλησης, με την αύξηση των εισοδημάτων και με τη μείωση της μετανάστευσης. Αυτοί οι λόγοι, μαζί με την ανυπαρξία μιας σαφώς διαμορφωμένης πολιτικής ελέγχου των εισαγωγών και εξαγωγών, οδήγησε σε έλλειμμα του ισοζυγίου πληρωμών. (Με το θέμα αυτό συνδέεται και το ερώτημα αν πρέπει η βιομηχανική παραγωγή να κατευθύνεται στην κάλυψη των αναγκών της εγχώριας αγοράς, και επομένως στην αντικατάσταση των εισαγωγών, ή αν πρέπει να προσαρμοστεί στη ζήτηση των ξένων αγορών⁶¹).

Επίσης η βιομηχανική πολιτική δεν έκαμε επιλογή βιομηχανιών και γεωγραφικών περιοχών, που σημαίνει ότι δεν είχε το κριτήριο της επιλεκτικότητας, πρωταρχικό για την περιφερειακή ανάπτυξη. Δεν εξέτασε το συνδυασμό των πλουτοπαραγωγικών πηγών κάθε πόλης και περιφέρειας, το στρατηγικό τους ρόλο στην οικονομία της χώρας και τις καταλληλότερες προσεγγίσεις για την αύξηση των εισοδημάτων των κατοίκων τους. Η πολιτική κινήτρων για τη χωροθέτηση της βιομηχανίας στην περιφέρεια περιορίστηκε κυρίως στη χρηματοδότηση με ευνοϊκούς όρους, με τραπεζικά όμως κριτήρια και, παρά τα κάποια αποτελέσματα, το σύστημα πάσχει από σοβαρές αδυναμίες, για να θεωρηθεί καθοριστικός παράγοντας για την περιφερειακή ανάπτυξη⁶¹.

Στον αγροτικό τομέα η έμφαση της αναπτυξιακής πολιτικής κατευθύνθηκε στα μεγάλα έργα υποδομής, που έχουν βέβαια επηρεάσει ευνοϊκά τη διεύρυνση του τομέα (πίνακας 2), ιδιαίτερα στις περιοχές ό-

που η υποδομή ήταν ευνοϊκή, αλλά αμέλησε τα διαρθρωτικά προβλήματα (αναδιάρθρωση της παραγωγής οριζόντια και κάθετα, δημιουργία συνεταιρισμών και κοινωνικής υποδομής κλπ.), με αποτέλεσμα χαμηλότερη από τη δυνατή παραγωγικότητα, κατασπατάληση των πλουτοπαραγωγικών πηγών⁶² και ανισότητες μεταξύ περιοχών. Στενά δεμένη με αυτό, και σε συνδυασμό με την οικονομική υστέρηση και την έξοδο πληθυσμού, είναι η διατάραξη της ισορροπίας και η εξαφάνιση των «μικρο-κοινωνιών», που οδήγησαν σε μια μη ανατρέψιμη διαδικασία υποβάθμισης των οικονομικών, κοινωνικών, πολιτιστικών και περιβαλλοντικών δομών στις περιοχές τους⁶³.

Τέλος γίνεται όλο και πιο φανερό ότι μια προσπάθεια πολιτικής με σκοπό τις διαρθρωτικές αλλαγές χρειάζεται διαφορετικά μέτρα επέμβασης και την κινητοποίηση περιφερειακών και τοπικών φορέων. Η πολιτική και κοινωνική πρακτική όμως σήμερα είναι τέτοια ώστε η Ελληνική κοινωνία σ' όλα τα επίπεδα να κρατηθεί μακριά από την επεξεργασία αναπτυξιακών επιλογών, τη λήψη αποφάσεων και την υλοποίηση σχεδίων. Σε όλη τη διάρκεια της περασμένης 30ετίας και σχεδόν της περασμένης 150ετίας, οι αποφάσεις για όλα τα θέματα, που έχουν κάποια σπουδαιότητα, παίρνονταν στο κέντρο, την Αθήνα, και αναπόφευκτα πολλές φορές οι αποφάσεις δεν ήταν ρεαλιστικές, παράμεναν μειωμένης αποτελεσματικότητας και γενικά ήταν αδιάφορες προς την κοινωνική και πολιτιστική δραστηριότητα της συγκεκριμένης περιφέρειας ή του τόπου⁶⁴.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- α. Το πως διατυπώνονται και αντιμετωπίζονται τα θέματα αυτά από την πλευρά της κρατικής πολιτικής διερευνάται σ' αυτό καθώς και στο επόμενο κεφάλαιο.
- β. Οι δείκτες που χρησιμοποιούνται παρακάτω δεν προσδιορίζονται για όλες τις δεκαετίες μετά τον πόλεμο. Ορισμένοι απ' αυτούς έχουν ιδιαίτερη σημασία για τις δεκαετίες 1951-1961 και 1961-1971, οι οποίες υπήρξαν καθοριστικές για τη διαμόρφωση του Ελληνικού χώρου, και αναφέρονται σε συνάρτηση με αυτήν την περίοδο.
- γ. Οι ακαθάριστες επενδύσεις περιλαμβάνουν τις ακαθάριστες επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου και τις μεταβολές των αποθεμάτων. Βλέπε Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος, 1958-1973.
- δ. Οι ακαθάριστες επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου αποτελούνται από την αξία υλικών αγαθών, που μπορούν να αναπαραχθούν και έχουν ζωή μεγαλύτερη από ένα χρό-

Η ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

νο, και τα οποία σε μια ορισμένη περίοδο προστίθενται στα προϋπάρχοντα για να χρησιμοποιηθούν οργανικά στην παραγωγική λειτουργία. Ibid.

- ε. Για τη διάσταση μεταξύ τομέων και περιφερειών βλέπε το κεφάλαιο I.
- στ. Σχετικά με τους παράγοντες ανάπτυξης σε διεθνές και εθνικό επίπεδο βλέπε το κεφάλαιο III.
- ζ. Τα θέματα που αφορούν τον προσανατολισμό της εκβιομηχάνισης περιλαμβάνονται στο Ibid.

V

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ:
ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΙΔΙΩΞΗ ΥΨΗΛΩΝ ΡΥΘΜΩΝ
ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΤΑΞΗ
ΠΟΙΟΤΙΚΩΝ ΑΝΑΚΑΤΑΤΑΞΕΩΝ

ΑΣΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ: ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η αναπτυξιακή πολιτική, που επιδιώκει την οικονομική διεύρυνση για το σύνολο της οικονομίας και ευνοεί τη συγκέντρωση των επενδύσεων, συχνά έρχεται σε αντίθεση με τους στόχους βελτίωσης του εισοδήματος και των συνθηκών ζωής του πληθυσμού στις περιφέρειες¹. Από την άλλη πλευρά, η πολιτική περιφερειακής «εξισορρόπησης», που αντιμετωπίζει αυτό το πρόβλημα, το μεταφέρει από το εθνικό στο περιφερειακό επίπεδο: Δίνει έμφαση στη σημασία των κύριων περιφερειακών κέντρων για την ανάπτυξη και προσπαθεί να εξισορροπήσει το εισόδημα μεταξύ περιφερειών, ενώ ταυτόχρονα αναγνωρίζει την αλληλοεξάρτηση μεταξύ αστικοποίησης και ανάπτυξης και βασίζεται στη στρατηγική, που έχει ονομαστεί «συγκεντρωμένη αποκέντρωση».

Η στρατηγική αυτή στηρίζεται στο γεγονός ότι η αναπτυξιακή διαδικασία όχι μόνο δεν εμφανίζεται ταυτόχρονα σ' όλα τα σημεία του γεωγραφικού χώρου σε μια ορισμένη χρονική περίοδο, αλλά, όταν «εμφανιστεί» σε κάποιο σημείο, η συνισταμένη διαφόρων δυνάμεων συντείνει στη γεωγραφική συγκέντρωση της οικονομικής ανάπτυξης γύρω από το αρχικό αυτό σημείο, που αναμένεται σε συνέχεια να προκαλέσει εξοπλωτικά αποτελέσματα στις περιφέρειες επιρροής του. Στη θεωρητική υποδομή της στρατηγικής αυτής, καθώς και στα προβλήματα που παρουσιάζει, έχουμε ήδη αναφερθεί^α. Παρακάτω θα εξετάσουμε τη διάμρφωση αναπτυξιακής πολιτικής στη χώρα μας για την ενίσχυση περιφερειακών αστικών κέντρων και τις δυνατότητες των τελευταίων να διασφαλίσουν τη διάχυση της οικονομικής ανάπτυξης στην περιφέρεια.

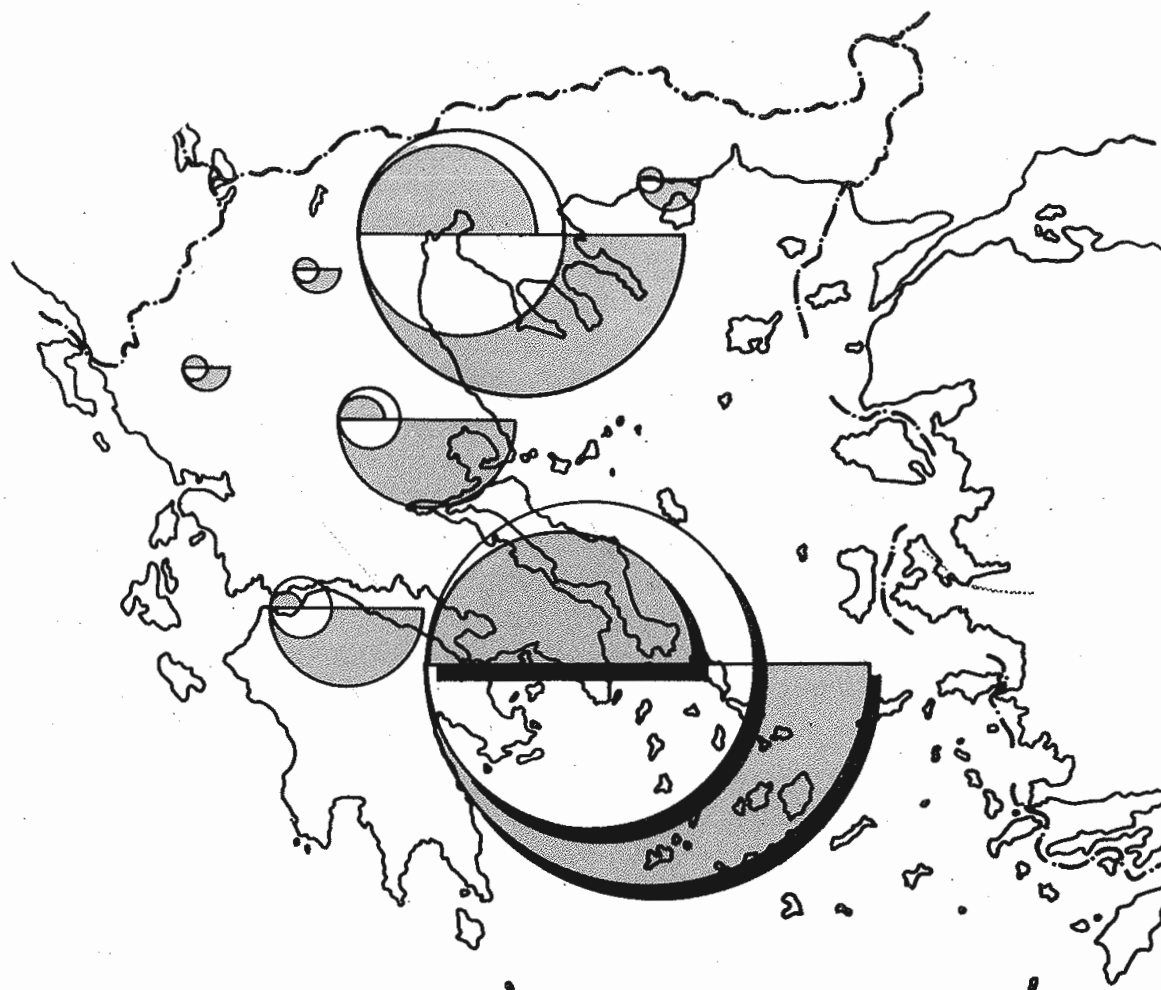
Σε σχετικά πρόσφατες κατευθύνσεις (1979) για τη χωροταξική πολιτική τονίζεται η ανάγκη για «οικονομική ανάπτυξη της περιφέρειας, σταδιακή εξύψωση του οικιστικού περιβάλλοντος, ανασχεση της πληθυσμιακής μεγέθυνσης της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, εξασφάλιση

ανεκτών συνθηκών διαβίωσης για τον πληθυσμό των δύο αυτών πόλεων και αποκέντρωση των διαδικασιών λήψης αποφάσεων»². Για να πραγματοποιηθούν οι παραπάνω επιδιώξεις, η πολιτική αυτή περιφερειακής ανάπτυξης σχεδιάζει τη δημιουργία «πολλών περιφερειακών κέντρων». Σε πρώτη φάση όμως περιορίζεται σε «περιφερειακά οικιστικά κέντρα» (ΚΕΠΑ), τα οποία, εξαιτίας του μεγέθους, της γεωγραφικής θέσης και του δυναμισμού τους, παρουσιάζουν δυνατότητες σημαντικής ανάπτυξης και μπορούν επομένως, με την εφαρμογή εντατικών προγραμμάτων, να εξελιχθούν γρήγορα σε ισχυρούς πόλους έλξης, τόσο για τον πλεονάζοντα πληθυσμό της υπαίθρου, που τώρα κατευθύνεται κυρίως προς τα δύο μεγάλα αστικά κέντρα, όσο και για τον πληθυσμό της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης³. Τα κέντρα (σχέδιο 1) στα οποία απευθύνονται τα εντατικά προγράμματα ανάπτυξης, με τα αντίστοιχα «προγραμματισμένα» πληθυσμιακά μεγέθη για το 2000, είναι τα εξής: Ιωάννινα: 150.000, Λάρισα-Βόλος: 550.000, Πάτρα-Αίγιο: 450.000, Ηράκλειο: 250.000, Καβάλα: 200.000, Κοζάνη-Πτολεμαΐδα: 150.000. Ένας άλλος ευρύτερος αριθμός μικρότερων κέντρων ή πόλεων κατατάσσεται στο σύστημα ΑΣΤΟΚ, ενώ μια δεύτερη ομάδα θα οργανωθεί σε συστήματα Αγροτικών ή Αγροτοβιομηχανικών Οικιστικών Κέντρων (ΑΓΡΟΚ).

Αντιμετωπίζεται λοιπόν το θέμα της οργάνωσης των οικιστικών συστημάτων, με σκοπό να επιτευχθεί υψηλότερο επίπεδο ανάπτυξης στη χώρα και στις περιφέρειες. Πρόκειται για σχετικά νέο θέμα, που κατευθύνει την έρευνα κυρίως στη μελέτη των μεταβλητών εκείνων που έχουν επίδραση στην ανάπτυξη^β ενός συστήματος οικιστικών κέντρων και σε συνέχεια στην επιρροή που εξασκεί στη γενική ανάπτυξη της οικονομίας⁴. Οι μεταβλητές αυτές μπορεί να είναι η κατανομή των πλουτοπαραγωγικών πηγών, η χωροθέτηση του συγκοινωνιακού πλέγματος, η οργάνωση των αγροτών, οι οικονομίες κλίμακας. Η οργάνωση της «ισχύος» στο χώρο είναι μια ακόμα μεταβλητή, που μπορεί να καθρεπτίζεται στην ανάπτυξη των αστικών συστημάτων και έχει διερευνηθεί από τον Friedmann⁵. Στην Ελληνική περίπτωση έχουν ασφαλώς επιδράσει στη διαμόρφωση του κοινωνικο-οικονομικού μετασχηματισμού και στο πλέγμα με το οποίο εμφανίζεται στο χώρο μεταβλητές, όπως αυτές που αναφέρθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο: η εξωτερική πολιτική εξάρτηση, η συγκέντρωση της διοίκησης, οι συνθήκες που διαμορφώθηκαν στα Βαλκάνια το 19ο αιώνα, οι παγκόσμιοι πόλεμοι, ο εμφύλιος, η επιρροή της ξένης βοήθειας και οι ιδιομορφίες της τάξης που ελέγχει το πλεόνασμα⁶.

Αυτή η διαδικασία της ανάπτυξης, όπως δείχνει η ανάλυση του θέ-

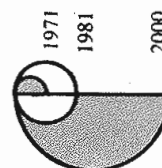
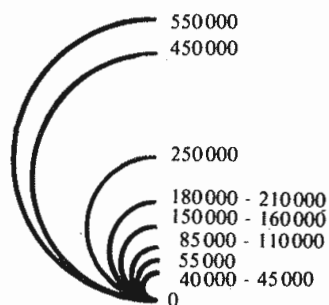
ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ ΑΣΤΙΚΩΝ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ
(2000)

1.

	1971	1981	2000
Αθήνα	2.540.241	3.027.331	4.300.000
Θεσσαλονίκη	557.360	706.180	1.100.000
Βόλος	88.096	107.407	550.000
Λάρισα	72.760	102.426	450.000
Πάτρα	120.847	154.596	250.000
Αίγιο	23.756	25.723	200.000
Ηράκλειο	84.710	110.958	150.000
Καβάλα	46.887	56.705	150.000
Ιωάννινα	40.130	44.829	150.000
Κοζάνη	24.020	31.533	150.000
Πτολεμαίδα	16.558	22.109	150.000
ΕΛΛΑΔΑ	8.768.641	9.740.417	11.500.000

Πηγές: Γενική Διεύθυνση Οικισμού, 1979
ΚΕΠΕ
ΕΣΥΕ: Απογραφή 1981

ματος από τόν Βασενχόβεν⁷, οδηγεί συνεχώς σε μετακινήσεις στο χώρο των συντελεστών παραγωγής και των δραστηριοτήτων, αποδυναμώνοντας περιοχές ή ενισχύοντας άλλες, δημιουργώντας κάθε φορά ένα σύστημα οικιστικό, που χαρακτηρίζεται από τη μια ή την άλλη κατανομή συντελεστών και δραστηριοτήτων. Αντίστροφα, είναι επόμενο κάθε αλλαγή στις κατανομές αυτές να επηρεάζει το επίπεδο ανάπτυξης, που είναι η έκφραση των δυνατών συνδυασμών των συντελεστών παραγωγής και της μερίδας εκείνης του εθνικού προϊόντος που περνά στα χέρια διαφόρων ομάδων του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. (Δε θα επεκταθούμε στο θέμα, αναφέρουμε όμως ότι η παραπάνω ανάλυση θεωρεί την οικονομική ανάπτυξη όχι μόνο σαν ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της χώρας και αύξηση του εισοδήματος, αλλά και σαν συνάρτηση της χρήσης που γίνεται του εισοδήματος αυτού, άρα και σαν συνάρτηση των καταναλωτικών ή των άλλων συνηθειών)⁸. Οι αλληλοεξαρτήσεις όμως μεταξύ της διαμόρφωσης του οικιστικού συστήματος μιας χώρας και της εθνικής ανάπτυξης δεν μπορούν να απομονωθούν και είναι, επισημαίνει ο Friedmann, ακόμα κατά πολύ άγνωστες⁹.

Οι θεωρητικές αυτές διερευνήσεις επιβεβαιώνουν την πεποίθηση ότι ο κοινωνικο-οικονομικός χώρος είναι ένα εξαιρετικά πολύπλοκο και αλληλοεξαρτημένο σύστημα, όπου η γεωγραφική κατανομή του πληθυσμού και των δραστηριοτήτων είναι μόνο μια άποψη. Συχνά μάλιστα όπως τονίζει ο Alonso¹⁰, απόπειρες πολιτικής, με σκοπό τη διαμόρφωση της γεωγραφικής διάταξης, είναι πολύ λίγο αποτελεσματικές, ακόμα και αντιπαραγωγικές, γιατί υποτιμούν τις αλληλοεξαρτήσεις των στοιχείων του συστήματος, που δρουν πέρα από το συγκεκριμένο γεωγραφικό πλαίσιο. Αντίθετα άλλες φορές μέτρα, που δεν έχουν έμφαση στη χωρική διάσταση, έχουν ωστόσο συχνά έντονες επιρροές στη γεωγραφική κατανομή. Καταρχήν λοιπόν η γεωγραφική κατανομή δεν μπορεί να είναι το πλαίσιο που συνδέει την εθνική πολιτική στους διάφορους τομείς. Και γιατί να υποθέσει κανείς ότι μια πολιτική, που επιδιώκει τη δημιουργία εναλλακτικών αστικών κέντρων «μεσαίου μεγέθους», είναι καλύτερη από μια πολιτική, που κατευθύνει την έμφαση προς τα πολύ «μικρά» ή «μεγάλα» κέντρα; Ενώ το πραγματικό ερώτημα θα έπρεπε να είναι «αν η μια ή η άλλη προσέγγιση θα βελτιώσει τη ζωή του πληθυσμού που ζει στις πόλεις αυτές, θα αυξήσει την απασχόληση στις παραγωγικές δραστηριότητες, θα μειώσει τις οικονομικές και τις άλλες ανισότητες σε τομεακό, ενδοτομεακό και περιφερειακό επίπεδο και θα διατηρήσει το περιβάλλον»¹¹.

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, θα στρέψουμε την προσοχή μας σε δύο θέματα: Πρώτα στο κατά πόσο το «μέγεθος» μιας πόλης είναι ανα-

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

σταλτικό στοιχείο στην ανάπτυξη της οικονομίας —η «υπερσυγκέντρωση» της Αθήνας θεωρείται σαν ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα για τη διαμόρφωση πολιτικής για την αποκέντρωση των αστικών δραστηριοτήτων— και ύστερα, στο κατά πόσο είναι εφικτή η δημιουργία πόλων έλξης και διάχυσης της οικονομικής ανάπτυξης στην περιφέρεια¹² και ποιές είναι οι προοπτικές εφαρμογής ενός τέτοιου προγράμματος στην Ελλάδα.

Η ΠΟΛΗ: ΜΕΓΕΘΟΣ, ΚΟΣΤΟΣ, ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Θα αναφερθούν λοιπόν, καταρχήν ορισμένα θέματα που έχουν σχέση με το πρώτο σκέλος του προβλήματος, δηλαδή με το μέγεθος της πόλης. Τουλάχιστον από την εποχή του Αριστοτέλη, υπενθυμίζει ο Alonso¹³, οι άνθρωποι προσπαθούσαν να βρουν το ιδανικό μέγεθος της πόλης. Τις τελευταίες δεκαετίες, αναπτυγμένες και υποανάπτυκτες χώρες, καπιταλιστικές και σοσιαλιστικές, έχουν κατευθύνει την προσοχή τους στη διαμόρφωση πολιτικής, με περισσότερη ή λιγότερη σαφήνεια, σχετικής με την αστικοποίηση και σε συνάρτηση με το μέγεθος της πόλης. Τις περισσότερες φορές η πολιτική αυτή εκφράζει την άποψη ότι οι «μεγάλες» πόλεις είναι πολύ μεγάλες, και επομένως η διεύρυνση αυτή πρέπει να διαχυθεί. Από την άλλη μεριά αναγνωρίζει ότι τα εναλλακτικά αστικά κέντρα, που θα τονώσουν καθυστερημένες οικονομικά περιφέρειες, πρέπει να έχουν ένα ελάχιστο μέγεθος. Δηλαδή η συζήτηση περιστρέφεται γύρω από δύο συμμετρικά μέρη: Πόσο «μεγάλη» πρέπει να είναι μια πόλη, για να είναι πολύ μεγάλη και πόσο «μεγάλη» πρέπει να είναι για να είναι αρκετά μεγάλη. Αλλά το αστικό μέγεθος δεν είναι ένα μονοδιάστατο φαινόμενο και είναι πολύ δύσκολο να μετρηθεί¹⁴. Τα σύγχρονα αστικά κέντρα λ.χ. περιβάλλονται από «ζώνες», μέσα στις οποίες υπάρχει ποικιλία στο είδος και στην ένταση συσχέτισης του πληθυσμού και των δραστηριοτήτων με τα κέντρα αυτά, πράγμα που κάνει τη χάραξη «ορίων» εξαιρετικά δύσκολη. Γιατί, όπως τονίσαμε, ο αστικός χώρος είναι ένα εξαιρετικά πολύπλοκο σύστημα, που εξαρτάται από μια μεγάλη σύνθεση παραγόντων. Στις περισσότερες όμως συζητήσεις για το θέμα του μεγέθους της πόλης, σαν βασικό και βολικό μέγεθος αναφοράς χρησιμοποιείται ο πληθυσμός¹⁵.

Οι προσεγγίσεις στο θέμα του μεγέθους των πόλεων περιστρέφονται συνήθως γύρω από το βασικό ερώτημα «κατά πόσο οι μεγάλες πόλεις

είναι λιγότερο αποδοτικές από τις μικρότερες» (απλά μετρίεται με το κατά κεφαλή εθνικό προϊόν) και προσπαθούν να εντοπίσουν το ιδανικό εκείνο πληθυσμιακό μέγεθος, στο οποίο το κατά κεφαλή κόστος είναι το ελάχιστο¹⁶. Το ερώτημα αυτό στην πραγματικότητα εξισώνει την πόλη με μια γιγαντιαία οικονομική μονάδα. Λέγεται λοιπόν ότι το κατά κεφαλή κόστος σε μια αστικοποιημένη περιοχή υποχωρεί μέχρις ένα σημείο και μετά μεγαλώνει. Αλλά η θεωρία για το θέμα αυτό είναι φτωχή και διασπαρμένη και δεν υπάρχει συμφωνία σχετικά με το μέγεθος του πληθυσμού, στο οποίο χρειάζεται να φθάσει μια πόλη, για να γίνει αυτή η καμπή. Μα κι' αν ακόμα είναι γνωστό το σημείο που δίνει το λιγότερο κόστος ανά εργαζόμενο, πάλι το ερώτημα του ιδανικού μεγέθους, ως προς την αποδοτικότητα, δε θα μπορούσε να απαντηθεί¹⁷. Αρκετά όμως από όσα ξέρουμε πείθουν ότι όσο μεγαλύτερη είναι η πόλη, τόσο υψηλότερο είναι το κατά κεφαλή εισόδημα. Εδώ βέβαια θα πρέπει να συμπληρώσει κανείς ότι σ' αυτό συντελούν και άλλοι παράγοντες, όπως η συγκέντρωση της πολιτικής και οικονομικής εξουσίας, η παρακαταθήκη κεφαλαίου και ειδικευμένου εργατικού δυναμικού κλπ.

Στοιχεία για κάθε χώρα δεν υπάρχουν. Αν πάρει κανείς για παράδειγμα¹⁸ τη Δυτική Γερμανία, το κατά κεφαλή ακαθάριστο προϊόν αυξάνει κατά 40% καθώς προχωρούμε από τις μικρότερες πόλεις (των 20.000-50.000 κατοίκων) στις μεγαλύτερες (των 500.000 κατοίκων). Και παρόλο ότι οι δημόσιες κατά κεφαλή δαπάνες μεγαλώνουν κατά 44%, το προϊόν εξακολουθεί να μεγαλώνει περισσότερο από τις δαπάνες κατά 30% από τις μικρότερες στις μεγαλύτερες πόλεις. Αυτό επιβεβαιώνει την υπόθεση του Alonso¹⁹, ότι ακόμα κι αν το κόστος μεγαλώνει μετά από ένα ορισμένο σημείο, όταν η παραγωγικότητα αυξάνει, εξαιτίας εσωτερικών ή εξωτερικών οικονομιών, οι μεγάλες πόλεις θα έχουν μεγαλύτερο καθαρό κέρδος ανά εργαζόμενο ή ανά κάτοικο από τις μικρότερες. Είναι λοιπόν αρκετά αβάσιμο, απ' ό,τι τουλάχιστον ξέρουμε, να υποστηρίξει κανείς ότι η υπεραστικοποίηση ή η ύπαρξη ενός μεγάλου αστικού κέντρου, που απορροφά το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού, έχει αυτό καθαυτό αρνητική επίδραση στην οικονομική ανάπτυξη, όσον αφορά το στόχο της αποδοτικότητας.

Αλλά βέβαια η αποδοτικότητα, όπως μετρίεται με την αύξηση του εισοδήματος, δεν υποδηλώνει πολλά πράγματα για την ποιότητα και το είδος των διαδικασιών με τις οποίες το εισόδημα αυτό παράγεται. Ειδικότερα, έχει υποστηριχθεί ότι η «υπερσυγκέντρωση» πληθυσμού και η αύξηση του εισοδήματος στις αναπτυσσόμενες χώρες συχνά συνοδεύεται από τη δημιουργία παρασιτικών αστικών κέντρων. Αλλά και εδώ δεν υπάρχουν ικανές ενδείξεις σχετικά με το κατά πόσο το πληθυσμια-

κό μέγεθος μιας πόλης επηρεάζει την παραγωγικότητα της οικονομίας της. Θα ήταν λοιπόν σκοπιμότερο να εντοπίσει κανείς το πρόβλημα με μια πολιτική που δίνει έμφαση σε επεμβάσεις (όσο είναι δυνατό) στα διαρθρωτικά προβλήματα της αστικής οικονομίας και λιγότερο στην πληθυσμιακή συγκέντρωση.

Μ' αυτήν την οπτική το πρόβλημα «υπερ-συγκέντρωση» πληθυσμού στην Αθήνα μετατίθεται στο πρόβλημα «διαδικασία ανάπτυξης» της οικονομίας της Αθήνας. Έχουν ήδη τονιστεί τα διαρθρωτικά προβλήματα της οικονομίας της πρωτεύουσας, ο χαμηλός βαθμός εκβιομηχάνισης (σε σχέση με τις αναπτυγμένες χώρες), η διεύρυνση των αντιπαραγωγικών τομέων και των παρασιτικών απασχολήσεων, η συγκέντρωση της πολιτικής και διοικητικής εξουσίας, που αφαιρεί κάθε δυνατότητα ουσιαστικής αποκέντρωσης και γίνεται συχνά αντικείμενο ξένων επιδράσεων με αρνητικές επιπτώσεις στην κοινωνικο-οικονομική και πολιτική ανάπτυξη της περιφέρειας και της χώρας γενικότερα· προβλήματα, που συχνά μένουν στο περιθώριο των συζητήσεων γύρω από το πληθυσμιακό πρόβλημα.

Το πρόβλημα λοιπόν «υδροκεφαλισμού» της μιας πόλης/κέντρου συνήθως αναλύεται σε συνάρτηση με τις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές και η προσπάθεια πολιτικής ανάπτυξης κατευθύνεται στο συνδυασμό «αστικών» και «περιφερειακών» στόχων: Δηλαδή, γίνεται προσπάθεια να αποδυναμωθεί η διεύρυνση της ανάπτυξης στο ένα αστικό κέντρο και να τονωθεί στις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές. Το θέμα αυτό, που αποτελεί το δεύτερο σκέλος της ανάλυσης, θα εξετασθεί σε συνάρτηση με τον προγραμματισμό κέντρων περιφερειακής ανάπτυξης στον ελληνικό χώρο, που ανεξάρτητα αν συνδέεται ή όχι με τις σημερινές πολιτικές επιλογές, αποτελεί ένα σημαντικό θεωρητικό πρόβλημα για διερεύνηση.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΕΙΚΟΝΑ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΑΣΤΙΚΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ

Όπως αναφέρεται παραπάνω, ο αστικός πληθυσμός, από 38,3% του συνολικού το 1951, έγινε 43,5% το 1961, 53,2% το 1971 και υπολογίζεται ότι το 1981 έφτασε το 58,1%²⁰. Η εικόνα του ελληνικού χώρου δείχνει ότι τα αστικο-βιομηχανικά κέντρα είναι επτά: Όλα έχουν πληθυσμό 50.000 και πάνω και σύμφωνα με ταξινόμηση του ΚΕΠΕ²¹, κατατάσσονται σε τέσσερα επίπεδα:

Στό επίπεδο I κατατάσσεται η Πρωτεύουσα,

Στο επίπεδο II η Θεσσαλονίκη,

Στο επίπεδο III η Πάτρα, ο Βόλος, η Λάρισα, το Ηράκλειο και τα Χανιά.

Στο επίπεδο IV τα υπόλοιπα αστικά κέντρα.

Τα τελευταία έχουν 10.000 ως 40.000 πληθυσμό και παρουσιάζουν μια ποικιλία ρυθμών πληθυσμιακής μεταβολής, παραγωγικών εξειδικεύσεων και κοινωνικής δομής. Οι περιοχές επιρροής τους έχουν διαφορετικά μεγέθη, γεωγραφικές συνθήκες, οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά και διαφορετικό βαθμό προσπελασιμότητας. Σύμφωνα μ' αυτήν την κατάταξη, στην τελευταία κατηγορία περιλαμβάνονται και τα Κέντρα Καβάλα, Ιωάννινα, Κοζάνη-Πτολεμαΐδα.

Ο συνολικός πληθυσμός των πέντε πόλεων (πίνακας 1), αυξήθηκε στις δεκαετίες 1951-1961, 1961-1971 και 1971-1981. Για τα άλλα αστικά κέντρα οι μέσοι ρυθμοί μεταβολής ήταν μικρότεροι, όπως φαίνεται στον πίνακα 2. Ο βαθμός όμως αστικοποίησης των κέντρων αυτών μπορεί να αμφισβητηθεί. Υπενθυμίζουμε εδώ μια παλιά υπόθεση στην οικονομική ανάλυση, ότι ο πληθυσμός ακολουθεί την οικονομική ευκαιρία, όπου αυτή διαπιστώνεται²². Μιά εξέταση λοιπόν του είδους των ευκαιριών που παρουσιάζονται σ' αυτές τις πόλεις σήμερα, καθώς και της απασχόλησης που δημιουργούν, θα έδινε μια κατατοπιστική εικόνα τόσο για το σημερινό επίπεδο των κατοίκων της, όσο και για το μέγεθος και

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

το είδος του μελλοντικού πληθυσμού. Ειδικότερα δε θα πληροφορούσε για το ρυθμό με τον οποίο γίνεται η μετακίνηση εργατικού δυναμικού από τον πρωτογενή στο δευτερογενή και τριτογενή τομέα, μια προϋπόθεση, που είναι η αναγκαία συνθήκη του μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης στο οποίο αναφερόμαστε και στο οποίο βασίζονται και οι παραπάνω πληθυσμιακοί στόχοι.

Σχετικά με το τελευταίο θέμα, όπως φαίνεται στον πίνακα 3, η σύνθεση της απασχόλησης δείχνει ότι στα μικρότερα αστικά κέντρα ένα σημαντικό ποσοστό του ενεργού πληθυσμού απασχολείται ακόμα στη

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

*Πληθυσμός κατά ιεραρχικά επίπεδα **
(1951, 1961, 1971, 1981).

Επίπεδο	1951	1961	1971	1981
I: Περιφέρεια Πρωτεύουσας	1.379	1.853	2.540	3.027
II: Π.Σ. Θεσσαλονίκης	302	381	557	706
III: 5 αστικοβιομηχανικά κέντρα ¹	294	360	420	537
(Σύνολο: I+II+III)	(1.975)	(2.594)	(3.517)	(4.270)
IV: Λοιπά αστικά κέντρα	948	1.052	1.151	1.389
Σύνολο: I+II+III+IV	2.923	3.646	4.668	5.659
Λοιπή χώρα	4.710	4.743	4.101	4.081
Σύνολο Χώρας	7.633	8.389	8.769	9.740

* Σε χιλιάδες

I. Πάτρα, Βόλος, Λάρισα, Ηράκλειο, Χανιά.

Πηγή: Δ. Κατοχιανού, Πρόγραμμα Περιφερειακής Διαρθρώσεως του Δικτύου Αστικών Κέντρων, Πρόγραμμα Περιφερειακής Αναπτύξεως 1981-1982, Πρώτο Σχέδιο.

ΕΣΥΕ, Απογραφή 1981.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

γεωργία, ενώ σύμφωνα με άλλες εκτιμήσεις, οι ρυθμοί μεταβολής της συνολικής απασχόλησης στη βιομηχανία^δ (1963-1973), με εξαίρεση τη Λάρισα και το Βόλο, παραμένουν χαμηλοί, ακόμα και αρνητικοί για

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

*Μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής πληθυσμού κατά ιεραρχικά επίπεδα
(1951-1961, 1961-1971, 1971-1981)*

Επίπεδο	1951/61	1961/71	1971/81
I: Περιφέρεια Πρωτεύουσας	3,0	3,2	1,8
II: Π.Σ. Θεσσαλονίκης	2,4	3,9	2,4
III: 5 αστικοβιομηχανικά κέντρα ¹	2,1	1,6	2,5
(Σύνολο: I+II+III)	(2,8)	(3,1)	(2,0)
IV: Λοιπά αστικά κέντρα	1,1	0,9	1,9
Σύνολο: I+II+III+IV	2,2	2,5	2,0
Λοιπή χώρα	0,1	-1,5	-0,05
Σύνολο Χώρας	0,9	0,4	1,1

1. Πάτρα, Βόλος, Λάρισα, Ηράκλειο, Χανιά.

Πηγή: Πίνακας 1.

μερικά από τα κέντρα αυτά (πίνακας 4). Οι ευκαιρίες απασχόλησης στον τριτογενή τομέα φαίνονται να υπερισχύουν απ' αυτές στο δευτερογενή (πίνακας 3). Τα ποσοστά του πίνακα 3 δε δείχνουν το απόλυτο μέγεθος του ενεργού πληθυσμού που απορροφήθηκε στο δευτερογενή τομέα· και βέβαια πρέπει να το υποθέσουμε ότι είναι πολύ χαμηλό, σύμφωνα με όσα έχουμε πει για την κατανομή των βιομηχανικών καταστημάτων στη χώρα, για τις ευκαιρίες απασχόλησης που δημιουργούν, για τους χαμηλούς ρυθμούς μεταβολής αυτής της απασχόλησης και για τη χωροθέτησή της.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Με εξαίρεση τη Θεσσαλονίκη που σημείωσε σημαντική πληθυσμιακή και οικονομική ανάπτυξη, όπως επισημαίνει το ΚΕΠΕ²³, τα άλλα περιφερειακά κέντρα της χώρας (Βόλος, Λάρισα, Πάτρα κλπ) είχαν πολύ μικρότερη εξέλιξη, που πρέπει να αποδοθεί στην έλλειψη ευνοϊκών συγκυριών και προϋποθέσεων και στην ανυπαρξία αποτελεσματικής κρατικής δράσης· αυτό, σε συνδυασμό με τα διαρθρωτικά προβλήματα των οικονομιών των πόλεων αυτών, είχε σαν αποτέλεσμα να λείπει η δυναμικότητα που θα επέτρεπε στα κέντρα αυτά να δημιουργήσουν παραγωγικές δραστηριότητες και ευκαιρίες απασχόλησης με εξαπλωτικά αποτελέσματα για την περιφέρεια. Σ' αυτά θα πρέπει να προσθέσει κανείς και

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

*Σύνθεση της απασχόλησης στα αστικά κέντρα κατά ιεραρχικά επίπεδα
(1951, 1961, 1971)*

Επίπεδο	Έτη	Πρωτογενής τομέας	Δευτερογενής τομέας	Τριτογενής τομέας	Σύνολο
I: Περιφέρεια Πρωτεύουσας	1951	3,6	36,3	60,1	100,0
	1961	1,8	38,7	59,5	100,0
	1971	0,9	40,4	58,7	100,0
II: Π.Σ. Θεσ/νίκης	1951	5,7	35,3	59,0	100,0
	1961	3,6	42,8	53,6	100,0
	1971	2,7	44,1	53,2	100,0
III: 5 αστικοβιο- μηχανικά κέντρα ¹	1951	13,5	33,3	53,2	100,0
	1961	10,8	38,0	51,2	100,0
	1971	8,6	40,0	51,4	100,0
IV: Λοιπά αστικά κέντρα	1951	28,0	26,4	45,6	100,0
	1961	23,4	31,8	43,8	100,0
	1971	16,9	35,6	47,5	100,0

1. Πάτρα, Βόλος, Λάρισα, Ηράκλειο, Χανιά.

Πηγή: Δ. Κατοχιανού, Πρόγραμμα Περιφερειακής Διαρθρώσεως του Δικτύου Αστικών Κέντρων, Πρόγραμμα Περιφερειακής Αναπτύξεως 1981-1982, Πρώτο Σχέδιο.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

την απουσία αναδιοργάνωσης των παραγωγικών διαδικασιών στην αγροτική ενδοχώρα, για τη δημιουργία μιας συμπληρωματικής διαδικασίας μεταξύ αστικού και αγροτικού τομέα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

*Συνολική απασχόληση στη βιομηχανία σε αστικά κέντρα¹
και ποσοστιαία μεταβολή
(1963-1973)*

Αστικά κέντρα	Συνολική απασχόληση στη βιομηχανία ²		Μεταβολή 1963/73 (%)
	1963	1973	
Π.Σ. Αθηνών	218.228	279.824	28,2
Π.Σ. Θεσσαλονίκη	37.716	54.454	44,3
Ιωάννινα	2.189	2.373	8,4
Λάρισα	4.668	7.951	70,0
Βόλος	7.130	9.512	33,4
Κοζάνη	1.343	2.068	3,1
Πτολεμαΐδα	662		
Καβάλα	5.545	3.630	-34,6
Αίγιο	2.033	1.473	-27,6
Πάτρα	12.062	13.015	7,9
Ηράκλειο	5.827	5.272	-9,6
Σύνολο αστικών κέντρων της χώρας ³	358.305	454.381	26,8

n.b. Στοιχεία: ΕΣΥΕ, Βιομηχανικές Απογραφές 1963, 1973.

1. Αστικά κέντρα με 1.000 και άνω απασχολούμενους στη βιομηχανία.

2. Κλάδου διψηφίου κωδικού 20 ως 39.

3. Σύνολο για 42 αστικά κέντρα.

Πηγή: Κ Ε Π Ε, Χωροταξική Πολιτική, Πρόγραμμα Αναπτύξεως 1976-1980. Αθήνα 1980.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Η σημερινή εικόνα με την έμφαση στις μη παραγωγικές δραστηριότητες δημιουργεί ερωτηματικά για τη δυνατότητα επίτευξης των παραπάνω πληθυσμιακών στόχων, που προϋποθέτουν τέτοια ανάπτυξη στο δευτερογενή και στον τριτογενή τομέα, έτσι ώστε να απορροφηθεί όχι μόνο ο πλεονάζων αγροτικός πληθυσμός, αλλά και άλλος από την Αθήνα και Θεσσαλονίκη. Ενδεικτικά αναφέρονται εδώ παλαιότεροι υπολογισμοί²⁴, που θεωρούν πολύ υψηλότερο από τη σημερινή τάση το ρυθμό μεταβολής των ευκαιριών απασχόλησης των πόλεων αυτών, ρυθμό απαραίτητο για να γίνουν οι πληθυσμιακοί στόχοι πραγματικότητα.

Σύμφωνα λοιπόν με τους υπολογισμούς αυτούς και για την περίοδο 1951-1971, ο ετήσιος ρυθμός μεταβολής της απασχόλησης στο δευτερογενή τομέα στα ΚΕΠΑ ήταν ως εξής: Λάρισα-Βόλος: 0,35%, Πάτρα-Αίγιο: 1,46%, Ηράκλειο: 3,12%, Καβάλα: 2,11%, Ιωάννινα: 0,21%, Κοζάνη-Πτολεμαΐδα: 3,22%^ε. Για να γίνουν πραγματικότητα οι πληθυσμιακοί στόχοι, οι ρυθμοί μεταβολής για την περίοδο 1971-2000 για τις ίδιες πόλεις, σύμφωνα με τους ίδιους υπολογισμούς, πρέπει να είναι οι εξής: Λάρισα-Βόλος: 5,28%, Πάτρα-Αίγιο: 3,3%, Ηράκλειο: 4,3%, Καβάλα: 6,2%, Ιωάννινα: 4,7% Κοζάνη-Πτολεμαΐδα: 6,3%. Παρόμοια είναι η εικόνα που παρουσιάζει ο τριτογενής τομέας και είναι γνωστό το πόσο σημαντικό είναι ο τομέας αυτός να συνοδεύει και να συμπληρώνει τις δευτερογενείς δραστηριότητες και να μη διογκώνεται παρασιτικά.

Σύμφωνα με τα προηγούμενα, η οικονομική βάση που θα έκανε τα επίπεδα αυτά της απασχόλησης πραγματικότητα, σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο, δεν υπάρχει· ούτε οι κοινωνικο-οικονομικές μεταβολές στη γεωργική ενδοχώρα, που μέχρι ενός σημείου είναι περιφέρεια επιρροής των κέντρων αυτών, έχουν αναμορφωθεί έτσι ώστε να προκαλέσουν μια συμπληρωματική με την αστική οικονομία, συνεχή διαδικασία ανάπτυξης. Η σημερινή κατάσταση και οι τάσεις δείχνουν ότι, και αν ακόμα ενταθούν οι επενδυτικές προσπάθειες, η καθολική ανάπτυξη του κέντρου και της ενδοχώρας του δεν είναι εξασφαλισμένη^{στ}. Είναι μάλιστα δυνατό τα αποτελέσματα της πολιτικής, που ονομάζεται «συγκεντρωμένη αποκέντρωση», να μη συμβαδίζουν με εξισορρόπηση των εισοδημάτων. Και αν ακόμα, με την πολιτική αυτή, η απόκλιση μεταξύ περιφερειών μειωθεί, όσον αφορά το εισόδημα, είναι πολύ πιθανό να υπάρχουν ενδοπεριφερειακές ανισότητες, και ακόμα περισσότερο, αν τα περιφερειακά «μέσα» εισοδήματα έρθουν στο ίδιο επίπεδο, σε βάρος της ανάπτυξης, σε εθνική κλίμακα, τομέων και περιφερειών, που παρουσιάζ-

ζουν συγκριτικά πλεονεκτήματα, καμιά βελτίωση να μη γίνει στην κατανομή του εισοδήματος ανάμεσα στον πληθυσμό γενικότερα²⁵.

Είναι βέβαια γεγονός ότι μια πολιτική που σκοπεύει στην «απόλυτη ισότητα» στην κατανομή των οικονομικών δραστηριοτήτων και του πληθυσμού, είναι μια φτωχή πολιτική. Ενώ μια πολιτική, που επιδιώκει «μεγαλύτερη ισότητα», είναι ελαστικότερη και μπορεί να αποδειχτεί αποτελεσματική. Μιά τέτοια πολιτική σημαίνει ίσες ευκαιρίες για κάθε περιφέρεια για να αντιμετωπίσει τις δημογραφικές, οικονομικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές αδυναμίες της και για να πετύχει τη μεγαλύτερη δυνατή ωφέλεια και την απόδοση των δυνατοτήτων της. Δεν αποκλείει όμως ότι με το πρίσμα αποδεκτών κριτηρίων για περιφερειακή, διαπεριφερειακή και ενδοπεριφερειακή ανάπτυξη είναι αποτελεσματικότερη η ενθάρρυνση ορισμένων πόλεων και επιλεγμένων περιοχών για ενίσχυση της αναπτυξιακής προσπάθειας και η μετακίνηση πληθυσμού σ' αυτές τις περιοχές, παρά η αναγκαστική ανάπτυξη όλων των γεωγραφικών περιοχών της χώρας. Βάσει αυτών των θέσεων τι είδους βήματα μπορεί να ακολουθηθούν για να ενισχύσουν το ρόλο της πόλης στην ανάπτυξη της περιφέρειας, βήματα με μακροχρόνια πολιτική; Μόνο στη σφαίρα των κατευθύνσεων μπορεί να γίνουν υποδείξεις για ορισμένα θέματα «κλειδιά». Τέτοια είναι:

Η εξειδίκευση του ρόλου των πόλεων αυτών στην εθνική οικονομία και η ενίσχυση των δυναμικών τομέων της οικονομίας τους σε εναρμόνιση με τις γενικότερες κατευθύνσεις σε εθνικό επίπεδο και σε συνάρτηση βέβαια με τις ενδογενείς πλουτοπαραγωγικές πηγές και τη σύνδεση του εργατικού δυναμικού τους.

Η αύξηση του ακαθάριστου προϊόντος της πόλης και της περιφέρειάς της, σε συνδυασμό με τη μεγιστοποίηση των δυνατοτήτων του ανθρώπινου δυναμικού, που περιλαμβάνει και την αγροτική μεταρρύθμιση στις ενδοχώρες των πόλεων αυτών και θα δώσει ώθηση στην ανάπτυξη ενός δικτύου αγροτικών κέντρων.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, σημαντικό πρόβλημα είναι η εναρμόνιση βραχυχρόνιων και μακροχρόνιων στόχων.

Η αλλαγή στις πολιτικές και κοινωνικές διαδικασίες, που προϋποθέτουν πολιτική και διοικητική αναδιοργάνωση και αποκέντρωση του κράτους, και η ενίσχυση της τοπικής αυτοδιοίκησης, με την προοπτική να γίνουν μακροπρόθεσμα αλλαγές στον κυρίαρχο ρόλο της Αθήνας, στον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό τομέα²⁶.

Μια τέτοια αντιμετώπιση αναλύει τη σημερινή οικονομική και κοινωνική βάση της πόλης, έχει σαν σκοπό την κινητοποίηση ορισμένων μη-

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

χανισμών ανάπτυξης και καταλήγει σ' ένα πιθανό πληθυσμιακό μέγεθος — δεν είναι το πληθυσμιακό μέγεθος ο σκοπός και η αιτία που αναπτύσσεται μια οικονομία —. Και τότε έρχεται η σειρά του φυσικού σχεδιασμού να δημιουργήσει την αστική υποδομή, ξέροντας ποιές θα είναι οι οικονομικές δραστηριότητες που θα εξυπηρετηθούν με την υποδομή αυτή και ποιά η εισοδηματική τάξη που θα τις χρησιμοποιήσει. Αντίθετα αυτές οι προϋποθέσεις ατόνησαν και η έμφαση περιστράφηκε στο φυσικό σχεδιασμό· ο σχεδιασμός αυτός όμως τείνει να είναι περισσότερο κάποια «τακτοποίηση» του χώρου, που στρέφεται έντονα στην ισόμερη κατανομή του πληθυσμού και στην περιβαλλοντική προστασία, και όχι ένα αναπτυξιακό εργαλείο²⁷. Συχνά όμως με την απουσία ριζικών αλλαγών, οι «τακτοποιήσεις» του φυσικού σχεδιασμού μπορεί, τελικά, να ενισχύουν και όχι να αμβλύνουν τις εισοδηματικές διαφορές.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- α. Βλέπε Κεφάλαιο II.
- β. Εδώ εννοούμε τόσο οικονομική διεύρυνση όσο και κοινωνικο-οικονομικές και πολιτικές διαρθρωτικές αλλαγές.
- γ. Βλέπε Κεφάλαιο IV.
- δ. Για τους κλάδους διψηφίου κωδικού 20-39: Κλάδοι γεωργικοί, καπνά, γούνες, δέρματα, καταναλωτικοί κλάδοι, μηχανολογικοί, κλάδοι βάσης κ.λ.π., σύμφωνα με τον χαρακτηρισμό της ΕΣΥΕ.
- ε. Για το σύνολο Ελλάδας:
1963-1973: 2,77%
1973-1978: 3,25%
1971-2000: 2,2%
- στ. Για τον τομεακό και περιφερειακό δυαδισμό βλέπε το κεφάλαιο I.

VI

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΟΙ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΕΥΣΕΙΣ

ΔΙΑΡΘΡΩΤΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Όπως ήδη αναφέραμε^α ιστορικά η Ελλάδα ακολούθησε μια διαδικασία οικονομικού μετασχηματισμού πολύ διαφορετική από εκείνη της Ευρώπης. Την εποχή που η κοινωνικο-οικονομική διάρθρωση άλλαζε σημαντικά στη Δύση και στο διεθνή χώρο, η Ελλάδα ήταν μια φτωχή επαρχία της Τουρκικής Αυτοκρατορίας, σε μααρασμό. Όταν η χώρα απελευθερώθηκε, δεν «ενσωματώθηκε» στη Δύση, αλλά μοιράστηκε την τύχη των γειτόνων της στα Βαλκάνια¹. Οι κοινωνικο-οικονομικές διαδικασίες της περιόδου 1830-1940, οι πολιτικές πιέσεις², η λύση που δόθηκε στο αγροτικό πρόβλημα³ σε συνδυασμό με την κρατική πολιτική για τη βιομηχανία, συντέλεσαν στη διατήρηση των βασικών χαρακτηριστικών της υποανάπτυξης. Αυτή η υποδομή αντιμετώπισε μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο μια διαδικασία ταχείας διεύρυνσης, που εκφράζεται με τους υψηλούς ρυθμούς αύξησης του εισοδήματος της δεκαετίας μετά τον πόλεμο (οι ρυθμοί αυτοί σταδιακά μειώνονται μετά το 1973) με αποτέλεσμα να παρουσιαστεί μια δυναμική εικόνα, αλλά με πολλά προβλήματα⁴:

Η εγχώρια βιομηχανική ανάπτυξη αποτελείται από μικρές κυρίως μονάδες και βασίζεται στην παραγωγή καταναλωτικών αγαθών. Ωστόσο, ενώ η εκβιομηχάνιση στράφηκε στα καταναλωτικά αγαθά, παρόλα αυτά δεν κατάληξε σε κάποιο σημαντικό βαθμό αυτάρκειας, ενώ οι εισαγωγές κεφαλαιουχικών αγαθών αυξάνουν. Σε συνάρτηση με τα παραπάνω, οι καταναλωτικές τάσεις κατευθύνουν την παραγωγή σε κλάδους που δε θα έπρεπε να είναι ηγετικοί της προσπάθειας για οικονομική ανάπτυξη και έχουν αντίκτυπο στην αύξηση του ελλείμματος στο ισοζύγιο λογαριασμών. Όπως έχουμε επισημάνει^β, οι εξαγωγές, παρά τη σημαντική αύξηση, εξακολουθούν να αντιπροσωπεύουν το 42% των εισαγωγών. Θα πρέπει βέβαια να λάβει κανείς υπόψη την τάση επιδείνω-

σης των όρων εμπορίου της Ελλάδας και τη σχετικά ασθενή διαπραγματευτική της ικανότητα στις μονοπωλιακά οργανωμένες διεθνείς αγορές. Η κυριότερη πηγή κάλυψης αυτού του ελλείμματος είναι οι άδηλοι πόροι και η εισροή κεφαλαίων.

Δεν παρουσιάστηκαν αξιόλογες μεταβολές στη διάρθρωση της απασχόλησης, που, όπως έχουμε τονίσει, αποτελεί προϋπόθεση του οικονομικού μετασχηματισμού. Η μείωση του ποσοστού των απασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα, σε σχέση με το συνολικό ενεργό πληθυσμό, οφείλεται περισσότερο στην εξωτερική μετανάστευση παρά στη δομή της απασχόλησης στους μη γεωργικούς τομείς της οικονομίας^γ. Έτσι η μετακίνηση του αγροτικού εργατικού δυναμικού, που στις θεωρητικές προσεγγίσεις, αναμένεται να αποτελέσει σημαντικό στοιχείο της οικονομικής διεύρυνσης και να κατευθυνθεί στο δευτερογενή τομέα, κατευθύνθηκε κυρίως στο εξωτερικό. Η μεταποίηση στην πορεία ανάπτυξής της δεν αύξησε ανάλογα και την ικανότητα απορρόφησης εργατικού δυναμικού. Και καθώς η επενδυτική δραστηριότητα στο δευτερογενή τομέα στη χώρα μας είναι χαμηλή, ενώ η διεθνής τάση δείχνει ότι για κάθε μονάδα κεφαλαίου που επενδύεται δημιουργούνται όλο και λιγότερο ευκαιρίες απασχόλησης, ήταν επόμενο οι δύο αυτοί παράγοντες να προκαλέσουν τη διόγκωση στον τριτογενή τομέα· παράλληλα όμως η υποαπασχόληση παράμεινε.

Στην κρίσιμη για την εξέλιξη της οικονομίας περίοδο, το ξένο κεφάλαιο κυριάρχησε σε σημαντικούς τομείς στη βιομηχανία και στον τριτογενή τομέα, ο οποίος έχει και ηγετικό τελικά ρόλο στην όλη προσπάθεια ανάπτυξης της χώρας. Οι βιομηχανικές όμως επενδύσεις τεχνολογίας, που εισάγεται από το εξωτερικό — προϊόν ωρίμανσης διαφορετικών οικονομικών, κοινωνικών και τεχνικών συνθηκών — συχνά δημιουργούν «χάσμα» με την ντόπια παραγωγή και δε βοήθούν στη δημιουργία κάθετων πολλαπλασιαστικών αποτελεσμάτων^δ.

Η σχετικά χαμηλή παραγωγικότητα του αγροτικού τομέα και η έλλειψη οργάνωσης της παραγωγής, οριζόντια και κάθετα, καταλήγει σε χαμηλό κατά κεφαλή εισόδημα. Η κατάσταση αυτή συμβαδίζει με τη μείωση του αγροτικού πληθυσμού και με το γεγονός ότι μεγάλο μέρος του αγροτικού εισοδήματος παρακρατείται από τους μεσολαβητές, δημιουργώντας μεγάλη διαφορά μεταξύ τιμής αγοράς από τους αγρότες και τιμής πώλησης στα καταναλωτικά κέντρα. Το χαμηλό άλλωστε εισόδημα των αγροτών και η χαμηλή αγοραστική τους δύναμη δημιουργεί και μια φτωχή αγορά για τον εγχώριο βιομηχανικό τομέα, εμποδίζοντας την ανάπτυξή του^ε.

Η άνιση κατανομή του εισοδήματος είναι σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνη

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΟΙ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΕΥΣΕΙΣ

για τα περιορισμένα όρια ανάπτυξης των δύο βασικών τομέων της οικονομίας· τα κέρδη των «ενδιάμεσων», στον αγροτικό τομέα και οι «αφανείς» πηγές εισοδήματος στον αστικό κατευθύνονται κυρίως είτε σε καταναλωτικά αγαθά είτε σε επενδύσεις μη παραγωγικές.

· Η ελληνική οικονομία διασφάλισε ένα υψηλό κατά κεφαλή εισόδημα, δεν ανέπτυξε όμως τις βασικές της διαρθρώσεις. Στη διάρκεια της γρήγορης διεύρυνσης δεν πραγματοποιήθηκαν οι απαραίτητες αλλαγές, που θα μπορούσαν να εγγυηθούν ότι θα περάσει σε επόμενο στάδιο αυτοδύναμης ανάπτυξης, βασισμένης στην ικανοποιητική εξέλιξη τομέων και κλάδων. Οι γενεσιουργοί παράγοντες της εικόνας αυτής είναι πολλοί και πρέπει να αναζητηθούν σε πολλές σφαίρες. Ήδη έχουμε περιγράψει τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει μια χώρα, που έρχεται αργά να αναπτυχθεί, καθώς και τις τάσεις συγκέντρωσης σε διεθνές επίπεδο, που περιορίζουν τις αναπτυξιακές της προσπάθειες^{στ}. Σε εθνικό επίπεδο οι δυσκολίες αυτές εκφράζονται κυρίως με την αδυναμία να κατευθυνθεί το εγχώριο κεφάλαιο στο δευτερογενή τομέα και να εξασφαλισθεί η βεβαιότητα, ότι η σχετικά ταχύτερη ανάπτυξή του οδηγεί σε εξελικτική ανάπτυξη των λιγότερο δυναμικών τομέων, κυρίως του αγροτικού, και σε σταδιακή εξισορρόπηση των εισοδηματικών ανισοτήτων^ς.

Στη μεταπολεμική Ελλάδα η έμφαση των αναπτυξιακών προσπαθειών με ή χωρίς συνέπεια, κατά περίπτωση, και κυρίως με μέτρα προσωρινής αντιμετώπισης, στράφηκε γύρω από τους υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης. Στις θεωρητικές προσεγγίσεις^η που ευνοούν τη γρήγορη οικονομική διεύρυνση, ο αγροτικός τομέας παίζει το ρόλο του «χρηματοδότη» της οικονομίας. Το αγροτικό πλεόνασμα κατευθύνεται στον αστικό/δευτερογενή τομέα, ενώ ο κάθε τομέας αντιπροσωπεύει ταυτόχρονα μια σημαντική αγορά για τα προϊόντα του άλλου. Η οικονομική διεύρυνση βασίζεται σημαντικά στη δυνατότητα του βιομηχανικού τομέα, που είναι ο ηγετικός, να επεκταθεί και συγχρόνως να απορροφήσει εργατικό δυναμικό. Αυτή η μετακίνηση του εργατικού δυναμικού, όπως έχουμε αναφέρει^θ, έχει σκοπό να αυξήσει την παραγωγή με την αύξηση του λόγου γης προς εργατικό δυναμικό ή του κεφαλαίου προς εργατικό δυναμικό ή και των δύο. Κύριος σκοπός είναι να διατηρηθεί και να αυξηθεί το αγροτικό προϊόν με λιγότερη εργατική δύναμη, έτσι ώστε να βελτιωθεί η παραγωγικότητα και να δημιουργηθεί ικανό πλεόνασμα πέρα από τις καταναλωτικές ανάγκες. Το πλεόνασμα υποτίθεται ότι θα κατευθυνθεί στη βιομηχανία με δυναμικά αποτελέσματα στην αγροτική οικονομία και στην περιφέρεια γενικότερα, θα προκαλέσει νέα έξοδο αγροτικού δυναμικού με τη ζήτηση «περισσότερου» εργατικού δυναμικού στη βιομηχανία (σε ιδανική περίπτωση στη βιομηχανία που βρί-

σκεται στην περιφέρεια) και επομένως θα συντελέσει σε νέα αύξηση της αγροτικής παραγωγικότητας.

Η αντίληψη αυτή βασίζεται στο ότι η δύναμη της οικονομικής διεύρυνσης σπάνια ξεκινά στον αγροτικό τομέα, ο οποίος συνήθως «προσαρμόζεται» στη διεύρυνση των άλλων τομέων της οικονομίας. Η αγροτική οικονομία θεωρείται ότι χρειάζεται κάποιο ερέθισμα, που ξεκινά από τους άλλους τομείς, και ο μηχανισμός που την «εκσυγχρονίζει» εξαρτάται από τη μεταφορά, κυρίως τεχνολογίας, και λειτουργεί κατά κάποιο τρόπο «αυτόματα». Πρόκειται για θεώρηση, που τοποθετεί το πρόβλημα ανάπτυξης του αγροτικού τομέα σε δεύτερη μοίρα και παραμελεί την ανάγκη σημαντικών παρεμβάσεων για την επίλυση των διαρθρωτικών προβλημάτων του⁵.

Στην Ελλάδα, όπως είναι γνωστό, ο εκσυγχρονισμός του αγροτικού τομέα περιορίστηκε σε κίνητρα για οικονομική διεύρυνση, κυρίως με τα μεγάλα εγγειοβελτιωτικά έργα και τις εισροές κεφαλαίου, τα οποία, με την απουσία διαρθρωτικών αλλαγών, μπορεί να αύξησαν σημαντικά τον όγκο της παραγωγής, συντέλεσαν όμως σε χαμηλότερη από τη δυνατή παραγωγικότητα, σε μη ορθολογική εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών και σε ενδοτομεακές ανισότητες. Σε συνδυασμό μάλιστα με την οργάνωση της αγοράς, κατάληξαν σ' ένα χαμηλό εισόδημα για την πλειονότητα του ενεργού αγροτικού πληθυσμού της χώρας. Οι ανισότητες που προκαλεί η οικονομική εξασθένιση του αγροτικού τομέα, για το μεγαλύτερο μέρος των περιφερειών¹, χαρακτηρίζονται τόσο από τη στενή έννοια του κατά κεφαλή ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος, όσο και από την ευρύτερη έννοια της κοινωνικής και πολιτιστικής υποδομής. Οι ανισότητες αυτές συνοδεύονται, τις τελευταίες δεκαετίες, με συγκέντρωση του πληθυσμού και των οικονομικών δραστηριοτήτων στα μεγάλα αστικά κέντρα και με παράλληλη δημογραφική αποδυνάμωση των περιφερειών. Το χαμηλό αγροτικό εισόδημα, όπως έχει επανειλημμένα τονιστεί, συντέλεσε στη μετανάστευση και στη συγκέντρωση στις πόλεις, αλλά, για τους γνωστούς λόγους, η αστικοποίηση δεν ισοδυναμεί με ανάλογη σταθερή δημιουργία απασχόλησης στους παραγωγικούς τομείς της οικονομίας, όπως υποθέτει η θεωρία.

Οι θεωρητικές προσεγγίσεις^{1α} γύρω από τα θέματα της οικονομικής διεύρυνσης τονίζουν τη σημασία της συσσώρευσης κεφαλαίου, της τεχνολογικής προόδου και του εργατικού δυναμικού στο «σύγχρονο» τομέα της οικονομίας, ωστόσο η πραγματικότητα δείχνει ότι η διαδικασία εκκίνησης και διατήρησης της οικονομικής ανάπτυξης στις μη αναπτυγμένες χώρες διατομεακά και διαπεριφερειακά, είναι πολύ πιο πολύπλοκη απ' ό,τι οι αναλύσεις αυτές δέχονται. Είδαμε ότι οι θέσεις αυτές

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΟΙ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΕΥΣΕΙΣ

ευνοούν προσπάθειες πολιτικής με στόχο είτε την «εξισορρόπηση» μεταξύ των τομέων της οικονομίας, είτε την σκόπιμη «απο-ισορρόπηση», με σκοπό κάποια τελική εξομάλυνση του συστήματος. Η δύναμη της τελευταίας προσέγγισης βασίζεται ακριβώς στο ότι περιγράφει ρεαλιστικότερα όχι μόνο τα «διασταλτικά», αλλά και τα «συσταλτικά» αποτελέσματα της αναπτυξιακής διαδικασίας σε διεθνές και εθνικό επίπεδο⁵.

Στην Ελλάδα η αναπτυξιακή διαδικασία, παρά το γεγονός ότι παρουσιάζεται ασυνεπής και ασταθής στις προσπάθειες κατανομής και ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, μπορεί ωστόσο να συσχετισθεί με εκείνες τις θεωρητικές θέσεις που περισσότερο ευνοούν την ενίσχυση «ηγετικών τομέων», παρά ενισχύουν την κατεύθυνση των επενδύσεων σε διατομεακό επίπεδο⁶. Στην πραγματικότητα όμως η διαδικασία αυτή, με τα διαρθρωτικά προβλήματα που παρουσιάζει, δε φαίνεται να οδηγεί σε σταθεροποίηση του συστήματος και διατηρεί την ύπαρξη εισοδηματικών ανισοτήτων, τόσο διατομεακών όσο και ενδοτομεακών. Όποιες λοιπόν προσπάθειες θα προσανατολίζονταν στην αντιμετώπιση των διαρθρωτικών προβλημάτων της ελληνικής οικονομίας, θα έπρεπε κατ'αρχήν να στραφούν στον τρόπο κατανομής του εισοδήματος. Η ανεπάρκεια εσωτερικής ζήτησης βιομηχανικών προϊόντων (που έχει σχέση με το χαμηλό εισόδημα και την αγοραστική δύναμη των αγροτών), η εξαιρετικά υψηλή ροπή για επενδύσεις σε κατοικίες, ή έντονη προτίμηση εισαγόμενων αγαθών, η οποία ενισχύει το έλλειμμα του εξωτερικού ισοζυγίου, συνδέονται με τον ιδιόρρυθμο τρόπο κατανομής των εισοδημάτων⁷. (Το πρόβλημα αυτό, προϊόν των ιδιορρυθμιών της οικονομίας, δεν μπορεί να βελτιωθεί από οποιοδήποτε φορολογικό σύστημα). Ταυτόχρονα θα έπρεπε να αναζητηθούν τρόποι για τη δημιουργία ικανού βιομηχανικού κορμού και την ενίσχυση συμπληρωματικότητας ανάμεσα στο πρωτογενή τομέα και στο δευτερογενή τομέα της οικονομίας.

ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΟΥ-ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ

Ο Ελληνικός χώρος αντιμετωπίζει σοβαρά χωροταξικά προβλήματα, διαπεριφερειακές και ενδοπεριφερειακές ανισότητες και υποβάθμιση του περιβάλλοντος. Οι συνθήκες αυτές είναι αποτέλεσμα θεμελιακών επιλογών¹⁷ — η έμφαση σε τομείς υψηλών ρυθμών ανάπτυξης και η απουσία διαρθρωτικών αλλαγών είναι μια από τις γενεσιουργές αιτίες — ιστορικών συνθηκών, διεθνών συγκυριών και ανεπαρκειών του κράτους. Η κρατική πολιτική διαπιστώνει τα προβλήματα και τους παράγοντες που τα διαμόρφωσαν και κατευθύνεται προς επιλογές που έχουν έντονο χαρακτήρα ποιοτικών ανακατατάξεων. Στο πλαίσιο αυτό προγραμματίζεται η συγκράτηση του ρυθμού ανάπτυξης της Αθήνας και η ενίσχυση της περιφέρειας.

Οι προσανατολισμοί της πολιτικής αυτής εξαρτώνται από γενικότερες οικονομικές και κοινωνικές επιλογές, που στοχεύουν στη δημιουργία καλύτερων συνθηκών ζωής σ' όλες τις περιφέρειες της χώρας, στη μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων στη γενική υποδομή, στην αριστοποίηση των συντελεστών εργασίας και κεφαλαίου και στην εξασφάλιση ότι οι στόχοι αυτοί οδηγούν σ' ένα ευνοϊκό φυσικό περιβάλλον και σ' ένα μακροπρόθεσμο χειρισμό των φυσικών πόρων¹⁸. Στρέφονται επίσης γύρω από τη χωρική διάσταση της ανάπτυξης, δίνοντας έμφαση στη δημιουργία ισχυρών αστικών κέντρων στις περιφέρειες. Αναγνωρίζουν δηλαδή ταυτόχρονα το γεγονός ότι, για να μπορέσει μια οικονομία (ή μια περιφέρεια) να επιτύχει υψηλότερα επίπεδα εισοδήματος, πρέπει να δημιουργήσει ορισμένα περιφερειακά κέντρα οικονομικού δυναμισμού, που θα συμβάλουν στη μείωση των περιφερειακών εισοδηματικών διαφορών, υιοθετούν δηλαδή τη θέση ότι οι παράγοντες της οικονομικής διεύρυνσης δεν κατανέμονται ισομερώς στο χώρο¹⁹. Σε πρώτη φάση, οι αναπτυξιακές προσπάθειες κατευθύνονται στα αστικά κέν-

τρα στην περιφέρεια, ενώ αργότερα ένας άλλος ευρύτερος αριθμός μικρότερων κέντρων ή πόλεων, καθώς και ένα σύστημα αγροτικών κέντρων, θα ολοκληρώσουν την εικόνα της ενδοπεριφερειακής διάχυσης της οικονομικής ανάπτυξης^{1στ}.

Οι παραπάνω όμως προσανατολισμοί, που η επιτυχία της υλοποίησής τους εξαρτάται από τις λύσεις που θα δοθούν στα γνωστά διαρθρωτικά θέματα της ελληνικής οικονομίας, δε βασίστηκαν με σαφήνεια σ' ένα κεντρικό εθνικό αναπτυξιακό πρόγραμμα που να δημιουργεί δεσμεύσεις, για την αντιμετώπιση αυτών ακριβώς των διαρθρωτικών προβλημάτων. Δεν έχουν ικανοποιητικά μεταφραστεί σε μια πρακτική γλώσσα, που να εκφράζει ένα συνδυασμό ενεργειών σχετικό με τους στόχους που έχουν διατυπωθεί. Πέρα από τη σφαίρα των γενικοτήτων, δεν υπάρχει επαρκής ανάλυση και μελέτη των αλληλοσυσχετισμών των κοινωνικο-οικονομικών μεταβλητών και των πιθανών επιπτώσεών τους στο μετασχηματισμό της δομής του Ελληνικού χώρου. Είναι βέβαια γεγονός ότι δύσκολα προσδιορίζεται η επιρροή των μεταβλητών αυτών στη διαμόρφωση του χώρου^{1ς}, αλλά και οι κατευθύνσεις για την Πρωτεύουσα και τα Κέντρα Εντατικής Ανάπτυξης δεν μπορούν να θεωρηθούν σαν μια ικανοποιητική προσπάθεια αντιμετώπισης αυτών των προβλημάτων. Στράφηκε το ενδιαφέρον σε κάποια «τακτοποίηση του χώρου», μ' ένα τρόπο που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί σαν «στατικός» και που συνοδευόταν από αφαίρεση και ανεπαρκή αξιολόγηση και πρόβλεψη των κοινωνικο-οικονομικών εξελίξεων σ' αυτές τις πόλεις και τις ενδοχώρες τους.

Είναι γεγονός ότι η πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης, που περιγράψαμε, διατυπώνει ένα στοχοθετικό πλαίσιο ποιοτικά διαφορετικό από εκείνο των προηγούμενων δεκαετιών⁸. Από την προηγούμενη κατάσταση, που ευνοούσε και γενικά προδιέγραφε τους ομαδικούς εξοπλισμούς στην παραγωγή, προσδιόριζε την κατανάλωση, το μέγεθος του πληθυσμού, την απασχόληση, το εξωτερικό εμπόριο, το ισοζύγιο πληρωμών — θέματα απαραίτητα για την ταχεία οικονομική διεύρυνση — στρέφεται τώρα στις ποιοτικές πλευρές της ανάπτυξης, όπως είναι η ισόμερη κατανομή των εισοδημάτων σε ενδοπεριφερειακό και διαπεριφερειακό επίπεδο, η προστασία του περιβάλλοντος και η ορθολογική αξιοποίηση των φυσικών πόρων· ωστόσο παραμένει στα ίδια επίπεδα γενικότητας, που χαρακτήριζαν την κρατική πολιτική και πριν. Η πολυπλοκότητα όμως των στόχων και οι δυσκολίες ισόμερης κατανομής στο χώρο των αγαθών της ανάπτυξης, και πολύ περισσότερο σε μια οικονομία που παρουσιάζει αυτά τα διαρθρωτικά προβλήματα και τις τάσεις ανισότητας, απαιτούν την έκφραση της πολιτικής μ' ένα διαφορετικό προγραμ-

ματισμό και διαφορετικά μέσα εφαρμογής από αυτά που ίσχυαν μέχρι τώρα.

Οι χωροταξικές κατευθύνσεις, όπως εμφανίζονται στις αποφάσεις του Υπουργείου Συντονισμού, στοχεύουν στη διεύρυνση των περιφερειακών πόλων έλξης και στην ανάπτυξη της περιφέρειας επιρροής τους. Θα έπρεπε λοιπόν η ανάλυση της πραγματικότητας να οδηγεί περισσότερο στην αναγνώριση της «μοναδικότητας» κάθε πόλου στην οικονομία, στην κατανόηση της ιδιαιτερότητας και του εξειδικευμένου ρόλου του και στην στοχοθέτηση ενός κοινωνικο-οικονομικού προγράμματος και όχι τόσο στη διευθέτηση κάποιου πληθυσμιακού μεγέθους. Οι προγραμματιζόμενες πόλεις στην περιφέρεια θα βάσιζαν την οικονομία τους, όπως τουλάχιστον φαίνεται, στο δευτερογενή τομέα, μια και ο τομέας αυτός αναγνωρίζεται ότι θα παίξει τον ηγετικό ρόλο στην αναπτυξιακή προσπάθεια της χώρας σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο. Όπως τονίζεται στα επίσημα αναπτυξιακά προγράμματα θα στηριχθεί στο βιομηχανικό τομέα και στις συμπληρωματικές τριτογενείς δραστηριότητες η «ταχύρρυθμη και ανταγωνιστική ανάπτυξη και η αύξηση της ισχύος της χώρας»⁹. Η βιομηχανία όμως δεν είναι ένα «χοντρικό ακατέργαστο εργαλείο». Χρειάζεται περισσότερη σαφήνεια για το είδος της βιομηχανίας που επιδιώκεται να ενισχυθεί, για τα χαρακτηριστικά της και για τα πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα που θα έχει σε άλλες βιομηχανικές μονάδες. Πρέπει να διασαφηνισθεί το πως θα ειδικευθεί η βιομηχανία αυτή, για να συνδυάζεται με τις πλουτοπαραγωγικές πηγές, με το εργατικό δυναμικό μιας πόλης και το πως θα ενισχυθεί ο ρόλος της στην εθνική οικονομία, με σκοπό τη δημιουργία ενός ισχυρού παραγωγικού μηχανισμού για την ανάπτυξη διατομεακών ωθήσεων και την αύξηση της απασχόλησης. Σε συνέχεια πρέπει να αντιμετωπισθεί το θέμα επιλογής ενός πρότυπου τεχνολογίας και ελέγχου του είδους των επενδύσεων μεγάλων μονάδων, κυρίως μονάδων ξένου κεφαλαίου, που η εγκατάστασή τους σε περιφέρειες με ασθενή κοινωνικο-οικονομική τοπική βάση δε συνδέεται λειτουργικά με το υπάρχον παραγωγικό περιβάλλον¹⁰. Τέλος πρέπει να αντιμετωπιστεί και το είδος του συστήματος τραπεζών και υπηρεσιών που είναι απαραίτητο· όλα μαζί να προσδιορίζουν το εισόδημα της πόλης και την κατανομή του εισοδήματος ανάμεσα στις διάφορες ομάδες μέσα στην πόλη.

Θα πρέπει να αναζητηθούν λοιπόν λύσεις, που θα μεγιστοποιήσουν τα συγκριτικά πλεονεκτήματα κάθε πόλου, θα αναπτύξουν την εξειδίκευσή του, θα βελτιστοποιήσουν το συνδυασμό των βιομηχανικών του δραστηριοτήτων. Ταυτόχρονα οι επενδυτικές προσπάθειες, που στοχεύουν στην αύξηση του εισοδήματος της πόλης, θα πρέπει να συνδυά-

ζονται με τη χρησιμοποίηση του εργατικού δυναμικού. Να ενισχυθούν οι υψηλής παραγωγικότητας τομείς και σταδιακά να απομακρυνθούν οι παραδοσιακές βιομηχανίες, να μειωθεί το εργατικό δυναμικό που απασχολείται σ' αυτές τις βιομηχανίες, για να μεταφερθεί στους τομείς με υψηλότερη παραγωγικότητα.

Παράλληλα να δημιουργηθούν ευκαιρίες απασχόλησης για τον αγροτικό πληθυσμό, που αποδεσμεύεται από τη γεωργία, μια και τα αστικά κέντρα που εξετάζονται συνδέονται με αγροτικές ενδοχώρες και υποτίθεται ότι συμβάλλουν στην ανάπτυξή τους. Και ενώ είναι αναμφισβήτητο γεγονός ότι χρειάζεται μια ριζική αναδιοργάνωση της αγροτικής παραγωγής, κάθετα και οριζόντια, η οποία είναι επόμενο να ελευθερώσει εργατικό δυναμικό, χρειάζεται επίσης μια αντιμετώπιση του προβλήματος για το ρυθμό με τον οποίο η έξοδος αυτή μπορεί να γίνει. Έχουμε επισημάνει ότι το ποσοστό του εργατικού δυναμικού, που απασχολείται στη βιομηχανία, συνεχώς μειώνεται, με αποτέλεσμα τόσο στις περισσότερες, όσο και στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, να είναι οι υπηρεσίες που έχουν αναπτυχθεί υπερβολικά, γεγονός που αμφισβητεί τους υψηλούς ρυθμούς απασχόλησης στο δευτερογενή τομέα, που προβλέπονταν για τους προγραμματιζόμενους πόλους έλξης¹⁷.

Είναι λοιπόν φανερό, σύμφωνα με τα παραπάνω, πόσο σημαντική είναι σε μια αναπτυσσόμενη οικονομία μια λεπτομερής ανάλυση των τρόπων με τους οποίους ο πληθυσμός μιας πόλης κερδίζει το εισόδημά του· η ανάλυση αυτή οδηγεί σε συμπεράσματα για τις δυνατότητες ανάπτυξης και βοηθάει στη χάραξη κατευθύνσεων για τους τομείς που θα ενισχυθούν και για τη βάση απασχόλησης στην πόλη που πρέπει να δημιουργηθεί. Πρόκειται για ερώτημα, που συνδέεται άμεσα με την εξέταση των αλληλοεξαρτήσεων στη βιομηχανική αλυσίδα και που πρέπει να συνοδεύεται από κατάλληλη παροχή κινήτρων και συντονισμένη κατανομή των πόρων του προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων. Ωστόσο αυτή η διαδικασία, που καθορίζει το εισόδημα της πόλης και τη ζήτηση για εργατικό δυναμικό, γίνεται, τις περισσότερες φορές, με πολύ χονδρικό τρόπο: ενώ θα έπρεπε να είναι ένα σημείο εκκίνησης, απ' όπου θα αναμενόταν κάποιο πληθυσμιακό μέγεθος και σε συνέχεια θα κατευθυνόταν και η κατανομή των επενδύσεων για τη φυσική υποδομή, η πρακτική ακολουθεί αντίστροφη πορεία¹⁸.

Με ανάλογη συλλογιστική, θα πρέπει να επαναπροσδιοριστεί και ο ρόλος της Αθήνας, σε σχέση με την υπόλοιπη χώρα, καθώς και τα προγράμματα για τα αστικά και αγροτικά κέντρα. Το πρόβλημα, που αντιμετωπίζουμε, δεν είναι να δημιουργηθούν πόλεις «αντίπαλες» προς την Πρωτεύουσα, αλλά ένα διαπεριφερειακό πλέγμα σχέσεων, που οδηγεί

σε άλλες από τις σημερινές σχέσεις μεταξύ των περιφερειών, των αστικών και των αγροτικών κέντρων¹¹. Έχει ήδη τονιστεί ότι η δημιουργία ενός «πόλου» δε φτάνει να φέρει τις αλλαγές που χρειάζονται, για να αντιστραφεί η συσσωρευτική ανισότητα που παρατηρείται διαπεριφερειακά και ενδοπεριφερειακά, γεγονός που κάνει απαραίτητη την επανεξέταση τόσο των διατομεακών σχέσεων αγροτικού και βιομηχανικού τομέα, όσο και των διαρθρωτικών αλλαγών στις δομές που καθορίζουν την «ποιότητα ζωής» στην περιφέρεια.

Η διατύπωση της πολύ πρόσφατης πολιτικής ανάπτυξης^κ, που ακόμα δεν έχει ολοκληρωθεί σε αναπτυξιακά προγράμματα, αναγνωρίζει τα παραπάνω προβλήματα και θέτει σαν πρωταρχικούς στόχους την πλήρη ανάπτυξη των τοπικών παραγωγικών δυνάμεων, τη δημιουργία ευκαιριών ανάπτυξης για κάθε περιφέρεια, με σκοπό τη δικαιότερη κατανομή των εισοδημάτων σε διαπεριφερειακό και ενδοπεριφερειακό επίπεδο, την προώθηση όλων των τομέων της οικονομίας τους και, μεταξύ των άλλων, τη συγκράτηση και επανεπένδυση της υπεραξίας στον τόπο παραγωγής της. Βέβαια το να χαράξει κανείς μια νέα διαδρομή της αναπτυξιακής διαδικασίας στο χώρο είναι πολύ δύσκολο, με την πολυπλοκότητα και την αστάθεια των διαφόρων παραγόντων, καθώς και με τις εγγενείς δυσκολίες της οικονομίας. Και παρόλο που είναι λογικό να υποθέσει κανείς ότι οι προσπάθειες της κρατικής πολιτικής θα κατευθυνθούν με κάποια επιλεκτικότητα στον εθνικό και περιφερειακό χώρο, η έμφαση στη διάχυση της αναπτυξιακής διαδικασίας σε διαπεριφερειακό και ενδοπεριφερειακό επίπεδο είναι πιθανό να σημαίνει βραχυπρόθεσμα επιβράδυνση των ρυθμών ανάπτυξης για την οικονομία γενικά, που ελπίζεται ότι μακροπρόθεσμα θα αντισταθμιστεί από το ευρύτερο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό κέρδος, που θα προκύψει στην περιφέρεια. Τα αποτελέσματα μιας τέτοιας πολιτικής είναι πολύ νωρίς για να αναλυθούν· μια προσπάθεια όμως αντιμετώπισης του προβλήματος — και όχι μετάθεσής του από το κεντρικό στο περιφερειακό επίπεδο — μπορεί να έχει επιπτώσεις, που τώρα δε διαφαίνονται, και να οδηγήσει σε κάποια άλλη διαμόρφωση της αναπτυξιακής διαδικασίας με διαφορετική χωρική διάσταση. Σημαντικό γι' αυτό ρόλο θα παίξει και μια άλλη αντιμετώπιση του αναπτυξιακού σχεδιασμού.

Είναι γεγονός ότι οι συνεχείς εξελίξεις των οικονομικών και κοινωνικών μεταβλητών και οι περιορισμοί, που υπάρχουν σε μια αναπτυσσόμενη οικονομία, καθιστούν το σχεδιασμό ανεπαρκή για την επίλυση όλων των παραπάνω προβλημάτων. Η αξία του περιορίζεται στην «πρόβλεψη», που καθορίζει τη φύση των αναγκών επιλογών και στην αξιολόγηση των αλλαγών, που γίνεται μακροπρόθεσμα σε παράγοντες

που βραχυχρόνια φαίνονται αμετάβλητοι¹². Η αποτελεσματικότητά του στον εντοπισμό των προβλημάτων ανάλογα με τις πραγματικές ανάγκες και τις δυνατότητες κάθε περιοχής πρέπει να κριθεί από την ικανότητά του να διατυπώνει και να μεταφέρει τον προβληματισμό στη διοίκηση και στους αρμόδιους φορείς, ώστε να διατυπώνονται συλλογικές, εναλλακτικές λύσεις για την λήψη αποφάσεων.

Μια τέτοια διάρθρωση δημιουργεί ένα ευέλικτο πλαίσιο αναφοράς για τη χάραξη, παρακολούθηση και υλοποίηση των κατευθύνσεων σε εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο, που θα ανανεώνεται με πολλαπλές διαδικασίες, προσπαθώντας κάθε φορά να συνδυάσει βραχυπρόθεσμα με μακροπρόθεσμα προγράμματα. Έτσι ελπίζεται να εξασφαλιστεί μια καλύτερη γνώση της κατάστασης, των δυνατοτήτων, των περιορισμών και των προϋποθέσεων ανάπτυξης κατά τομέα οικονομικής δραστηριότητας και κατά περιοχή, όπως αυτή διαμορφώνεται από την παρουσία όλων των κοινωνικών φορέων. Προϋποθέτει βέβαια διαφορετική διοικητική οργάνωση από τη σημερινή, που ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας της αποτελεί τροχοπέδη στις αναπτυξιακές διαδικασίες.

Είναι φανερό λοιπόν ότι η αναπτυξιακή χωροταξική πολιτική και η επιτυχία ενός ευρύτερου προγράμματος εξαρτάται από πάρα πολλούς παράγοντες, όχι μόνο οικονομικούς, αλλά και πολιτικούς, κοινωνικούς, θεσμικούς, και υπόκειται σε πιέσεις, που διαπερνούν τα σύνορα μιας χώρας ή μιας περιφέρειας. Κατανοώντας την πολυπλοκότητα αυτών των προβλημάτων, εντοπίσαμε ορισμένες βασικές κατευθύνσεις, που μπορούν να βοηθήσουν τις αναπτυξιακές προσπάθειες να γίνουν περισσότερο ρεαλιστικές και αποτελεσματικές. Σκοπός των αναλύσεων αυτών είναι να θέσουν ειδικά καίρια προβλήματα γύρω από τα θέματα της οικονομικής ανάπτυξης και της διάρθρωσής τους στον Ελληνικό χώρο. Η συμβολή αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί θετική αν προκαλούσε γενικότερο ενδιαφέρον για τη μελέτη των επίμαχων αυτών προβλημάτων στη χώρα μας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- α. Βλέπε κεφάλαιο IV.
- β. Βλέπε κεφάλαιο III.
- γ. Βλέπε κεφάλαιο IV.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΟΙ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΕΥΣΕΙΣ

- δ. Ibid. Βλέπε επίσης το κεφάλαιο I.
- ε. Βλέπε κεφάλαιο III.
- στ. Ibid.
- ζ. Ibid.
- η. Βλέπε κεφάλαιο II.
- θ. Ibid. Βλέπε επίσης και το κεφάλαιο III.
- ι. Βλέπε κεφάλαιο IV.
- ια. Βλέπε κεφάλαιο II.
- ιβ. Βλέπε κεφάλαιο III.
- ιγ. Βλέπε κεφάλαιο IV.
- ιδ. Όπως οι στόχοι αυτοί εμφανίζονται στα κείμενα του Υπουργείου Συντονισμού (σημερινού Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας).
- ιε. Σχετικά με τη θεωρητική υποδομή αυτών των θέσεων βλέπε το κεφάλαιο II.
- ιστ. Βλέπε κεφάλαιο V.
- ιζ. Ibid.
- ιη. Σχετικά με το θέμα της απασχόλησης στο δευτερογενή τομέα βλέπε το κεφάλαιο V.
- ιθ. Ibid.
- κ. Από το 1981 και μετά.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ
ΚΑΙ
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

1. Το παρακάτω κείμενο βασίζεται στην ανάλυση των παραγόντων που διαμορφώνουν τις «αναπτυγμένες» και «υποανάπτυκτες» περιφέρειες από Ε. Παναγιωτάτου, Θέματα Χωροταξικού Προγραμματισμού. Αθήνα, Δεκέμβρης, 1981.
2. Βλέπε G. Meir, Leading Issues in Economic Development (Oxford University Press, 1970) σελ. 5-28.
3. Βλέπε Παναγιωτάτου, op.cit. Επίσης Ι. Δεργκάλιν, Η έννοια του χώρου. Αθήνα, 1981.
4. Βλέπε επίσης Α. Αραβαντινού και Ι. Πετρίδη, Περιφερειακοί Προγραμματισμοί. Αθήνα: Τεχνικά Χρονικά, Απρίλιος 1965. (Εκδόσεις Έδρας Πολεοδομίας Α' και Σπουδαστηρίου Πολεοδομικών Ερευνών, Ε.Μ.Π. 1975).
5. Για τα βασικά χαρακτηριστικά των υποανάπτυκτων χωρών βλέπε B. Higgins, Economic Development (New York: W.W.Norton, 1968) σελ. 16-33. Και σχετικά με την οικονομική διεύρυνση στις χώρες αυτές H. Brookfield, Interdependent Development (London: Methuen, 1975) σελ. 39-52.
6. Βλέπε Higgins, op. cit., σελ. 16-33. Επίσης, σχετική ανάλυση του θέματος από τον Brookfield, op. cit., σελ. 70-72.
7. Βλέπε Ξ. Ζολώτα, Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα (Αθήνα 1978) σελ. 55.
8. Βλέπε υποστήριξη αυτής της θέσης από τον Higgins, op. cit., σελ. 16-33.
9. Ibid.
10. C. Furtado, Development and Underdevelopment (Berkeley: University of California Press, 1971) σελ. 60-61. Μετάφραση από την Ισπανική έκδοση (1961).
11. Ibid.
12. Ibid.
13. Βλέπε G. Myrdal, Economic Theory and Underdeveloped Regions (London: Methuen, 1972) σελ. 33-35.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

14. Η θέση αυτή υποστηρίζεται από τον Higgins, *op. cit.*, σελ. 16-33.
15. Για τη διαμόρφωση των ανισοτήτων βλέπε D. Massey, «In what Sense a Regional Problem?» στο *Regional Studies*, vol. 13 (1979) σελ. 233-243 και «Regionalism: Some Current Issues» στο *Capital and Class*, No 6 (1978) σελ. 106-125. Βλέπε επίσης, Ε. Παναγιωτάτου, «Περιφερειακές Ανισότητες και η Προσέγγιση Πολιτικής» στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο*, Ιούλιος 1982, αριθ. φύλλου 29 (1472).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ II

1. Βλέπε J. Brian McLoughlin, *Urban and Regional Planning (A Systems Approach)* (London: Faber and Faber, 1973) σελ. 58-70.
2. Εκτεταμένη ανάλυση των θεωριών σχετικά με την «ισορροπία» στο χώρο βλέπε Ε. Παναγιωτάτου, *Εισαγωγή στο Χωροταξικό Σχεδιασμό* (Αθήνα: Εκδόσεις Έδρας Χωροταξίας και Οικιστικής Ανάπτυξης, Ε.Μ.Π. 1982) Κεφάλαιο IV, 1.2.1. Επίσης σχετικά με την ιστορική εξέλιξη που δημιούργησε την ανάγκη κρατικής παρέμβασης στις αναπτυσσόμενες χώρες και τη συγγένεια της αναπτυξιακής πολιτικής με τις θεωρίες «οικονομικής διεύρυνσης» βλέπε *Ibid.*, κεφάλαια I, 1.2 και VI, 1.
3. Βλέπε S. Holland, *Capital versus the Regions* (London: The Macmillan Press, 1976) σελ. 1-29. Εδώ υιοθετείται ο χωρισμός του Holland σε θεωρίες σε αναζήτηση «ισορροπίας» στο χώρο και σε θεωρίες που δίνουν έμφαση στην «ασυμμετρία» του χώρου.
4. Βλέπε *Ibid.* και H. Brookfield, *Interdependent Development* (London: Methuen, 1975) σελ. 124-133.
5. Σχετικά με τη θεωρία χωροθέτησης βλέπε McLoughlin, *op. cit.*, σελ. 58-70.
6. Βλέπε τη δουλειά του H. J. Mackinder, *Britain and the British Seas*. New York, 1902. Και αυτή του Alfred Weber, *Theory of the Location of Industries*. University of Chicago Press, 1968. Μετάφραση από την Γερμανική έκδοση (1909).
7. Βλέπε τη δουλειά του August Lösch, *The Economics of Location*. Yale University Press, 1952. Μετάφραση από τη Γερμανική έκδοση (1944).
8. Μελετήθηκε αργότερα από τον Isard. Βλέπε Walter Isard, *Location and the Space Economy*. Massachusetts Institute of Technology Press, 1956.
9. W. Christaller, *Central Places in Southern Germany*. University of North Carolina Press, 1966. Μετάφραση από τη Γερμανική έκδοση (1933).
10. Εκτεταμένη ανάλυση του θέματος βλέπε από τους McLoughlin, *op. cit.*, σελ. 58-70, R. Morrill, *The Spatial Organisation of Society* (Duxbury Press, 1970) σελ. 62-78 και J. Glasson, *An Introduction to Regional Planning* (London: Hutchinson, 1975) σελ. 125-144.
11. Βλέπε Glasson, *op. cit.*, σελ. 120-122 και R. and E. Dickinson, *the City as a Regional Centre* (Εκδόσεις Πολυτεχνείου Στοκχόλμης, 1974) σελ. 49-98.
12. Βλέπε McLoughlin, *op. cit.*, σελ. 63.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

13. Βλέπε Ibid. και Holland, op. cit., σελ. 86-94.
14. Holland, op. cit., σελ. 1-2, 29-35.
15. Βλέπε J. A. Hobson. Imperialism: a Study. London, 1902.
16. Βλέπε Rosa Luxemburg, The Accumulation of Capital. London, 1951. Μετάφραση από τη Γερμανική έκδοση (1912).
17. Βλέπε J. A. Schumpeter. The Theory of Economic Development: An Inquiry. Cambridge, Mass. 1934. Μετάφραση από τη Γερμανική έκδοση (1911).
18. Για τα θέματα που συσχετίζουν τις ανισότητες στη διαδικασία της ανάπτυξης με το χώρο βλέπε Brookfield, op. cit., σελ. 85-90.
19. Βλέπε κριτική των θέσεών τους Ibid., σελ. 15-23, 86-90.
20. Βλέπε F. Perroux «Economic Space: Theory and Applications» στο J. Friedmann και W. Alonso, eds. Regional Development and Planning: A Reader. Cambridge: Mass., 1964. Επίσης του ίδιου «Note on the Concept of Growth Poles» στο D. L. McKee et al, Regional Economics (New York: The Free Press, 1970) σελ. 93-103. (Μετάφραση από το «Note sur la Notion de Pôle de Croissance»). Βλέπε ανάλυση των θέσεων του Brookfield, op. cit., σελ. 90-93 και Α. Κανελλοπούλου, Η Οικονομική της Αναπτύξεως (Αθήνα, Καραμπερόπουλος) σελ. 162-163.
21. Βλέπε Perroux (1964), op. cit. Αναφέρεται στο Brookfield, op. cit., σελ. 90-93.
22. Ο Perroux συζήτησε για τρία είδη αφηρημένων χώρων: του χώρου που ορίζεται από μια ομάδα αλληλοεξαρτήσεων μεταξύ διαφόρων παραγόντων (plan space), του χώρου που παρουσιάζει ομοιογενείς οικονομικές ιδιότητες ως προς τις διάφορες δραστηριότητες (space as a homogeneous aggregate) και του χώρου σαν πεδίου δυνάμεων (space defined as a field of forces). Αργότερα ο Lasuén πρόσθεσε και τον οργανωσιακό χώρο (organizational space). Βλέπε Brookfield, op. cit., σελ. 90-93.
23. Για τη διάχυση της οικονομικής ανάπτυξης βλέπε Brookfield, op. cit., σελ. 90-93, Holland, op. cit., σελ. 49-54, D. McKee et al., op. cit., σελ. 93-105 και Κανελλόπουλο, op. cit., σελ. 138-143.
24. Βλέπε Brookfield, op. cit., σελ. 90-93.
25. Βλέπε τη δουλειά του J. R. Boudeville, Problems of Regional Economic Planning. Edinburgh, 1966.
26. Σχετικά με την εμπειρία από την υλοποίηση πολιτικής που βασίζεται στη θεωρία των πόλων ανάπτυξης βλέπε Holland, op. cit., σελ. 50-54, McKee et al., op. cit., σελ. 130-135 και Α. Βασενχόβεν, «Πόλοι Ανάπτυξης και Πολιτική των Αντιπάλων Πόλων» στο Οικονομία και Κοινωνία (Αύγουστος-Σεπτέμβριος, 1979) σελ. 32-39.
27. Βλέπε ανάλυση της διαπεριφερειακής και διατομεακής διάχυσης της οικονομικής ανάπτυξης Α. Ο. Hirschman, The Strategy of Economic Development (New Haven: Yale University Press, 1972) σελ. 183-201 και Κανελλόπουλο, op. cit., σελ. 138-143.
28. Σχετικά με τις θεωρίες «ανισότητας» βλέπε Holland, op. cit., σελ. 36-61 και Β.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

- Higgins, *Economic Development* (New York : W.W.Norton, 1968) σελ. 335-342.
29. Βλέπε Hirschman, *op. cit.*, σελ. 40-44.
 30. *Ibid.*, σελ. 183-190
 31. Βλέπε G. Myrdal, *Economic Theory and Underdeveloped Regions* (London: University Paperbacks, 1957) σελ. 27-33. Και ανάλυση των θέσεων του από τον Κανελλόπουλο, *op. cit.*, σελ. 138-143.
 32. Βλέπε Myrdal, *op. cit.*, σελ. 33-35.
 33. Για το σχηματισμό περιφερειακών ανισοτήτων στα αναπτυγμένα κράτη βλέπε εκτεταμένες αναλύσεις στο J. Carney and J. Lewis, *Regions in Crisis*. London: Croom Helm, 1980.
 34. *Economic Survey of Europe in 1954*, «Problems of Regional Development and Industrial Location in Europe». Geneva, 1955.
 35. Ο Rostow στη γνωστή θεωρία του των «σταδίων της οικονομικής διεύρυνσης» διατυπώνει αυτή την άποψη. Βλέπε W. W. Rostow, *The Stages of Economic Growth*. Cambridge: The University Press, 1960.
 36. Για την κατανομή του εισοδήματος στη διαδικασία της ανάπτυξης βλέπε Κανελλόπουλο, *op. cit.*, σελ. 234-240.
 37. Myrdal, *op. cit.*, σελ. 33-35.
 38. Σχετικά με την διερεύνηση της εξελικτικής διαδικασίας ανάπτυξης βλέπε E. Panayotatos, *The Organization of the Rural Sector in Greece and Implications of Emerging Patterns of Development* (University of London: Ph.D. thesis, 1979), Κεφάλαιο I.
 39. Βλέπε Brookfield, *op. cit.*, σελ. 24-26.
 40. *Ibid.*
 41. Βλέπε S. Amin. *L' Accumulation á l' Echelle Mondiale*. Paris: IFAN/Anthropos, 1970.
 42. A. Emmanuel. *L' Echange Inégal*. Paris: François Maspero, 1969.
 43. E. Mandel. *Traité d'Economie Marxiste*. Paris: Le Monde en 10/18, 1962.
 44. Βλέπε A. G. Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*. New York: Monthly Review Press, 1969.
 45. Βλέπε C. Furtado, *Development and Underdevelopment*. Berkeley: University of California, 1971. Επίσης του ίδιου *Economic Development of Latin America*. Cambridge: University Press, 1970. Μετάφραση από την Ισπανική έκδοση.
 46. Βλέπε A. G. Frank. *Dependence, Class and Politics in Latin America*. New York: Monthly Review Press, 1972. Μετάφραση από την Ισπανική έκδοση (1970).
 47. Βλέπε παραδείγματος χάρη, τη δουλειά του A. G. Frank.
 48. Βλέπε D. Massey, «In what Sense a Regional Problem?» στο *Regional Studies*, vol. 13 (1979) σελ. 233-243.
 49. *Ibid.*
 50. Βλέπε Holland, *op. cit.*, σελ. 54-59.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

51. Ibid. Βλέπε επίσης D. Massey, «Regionalism: Some Current Issues» στο *Capital and Class*, No 6 (1978) σελ. 106-125.
52. Βλέπε Carney - Lewis, op. cit.
53. Βλέπε Myrdal, op. cit., σελ. 39-50.
54. Βλέπε Perroux, op. cit.
55. Βλέπε Brookfield, op. cit., σελ. 53.
56. Βλέπε J. H. Boeke, *Economics and Economic Policy of Dual Societies* (New York: Institute of Pacific Relations, 1953) σελ. 3-5. Η ιδέα της δυαδικής οικονομίας απασχόλησε και τον Furnivall, ο οποίος τόνισε τις διαφορές ανάμεσα σε μια «ομοιογενή» κοινωνία - όπου σύμφωνα με την άποψη του υπάρχουν κοινοί κοινωνικοί στόχοι - και σε μια «πλουραλιστική», όπου τα άτομα είναι απομονωμένα, δεν υπάρχει αίσθημα κοινότητας, και η αποδιοργάνωση χαρακτηρίζει την κοινωνική θέληση. Βλέπε S. J. Furnivall, *Netherlands India: a Study of Plural Economy* (Cambridge, 1939), αναφέρεται στο Brookfield, op. cit., σελ. 14-14, 54.
57. Higgins, op. cit., σελ. 227-241.
58. Βλέπε H. Myint, *The Economics of the Developing Countries* (London: Hutchinson, 1974) σελ. 121-132.
59. Βλέπε W. Moore, *Social Change* (New Jersey: Prentice Hall, 1963) σελ. 89.
60. Βλέπε Panayotatos, op. cit., Κεφάλαιο II.
61. Βλέπε A. Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective* (Cambridge: The Belknap Press, 1966) σελ. 5-11, 26-30.
62. Βλέπε Brookfield, op. cit., σελ. 70-76.
63. Βλέπε Higgins, op. cit., σελ. 296-326.
64. Ibid., σελ. 32-35.
65. Ibid., σελ. 327-342.
66. Βλέπε R. Nurske, *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries*. New York, 1967.
67. Βλέπε W. A. Lewis, *Economic Development with Unlimited Supplies of Labour*. The Manchester School of Economic and Social Studies, Μάϊος 1954.
68. Βλέπε J. C. H. Fei and G. Ranis, *Development of the Labour Surplus Economy: Theory and Policy* (Homewood III, 1964). Ανάλυση της δουλειάς τους από τους Higgins, op. cit., σελ. 305-326 και Brookfield, op. cit., σελ. 58-62.
69. Βλέπε Higgins, op. cit., σελ. 315-318.
70. Ibid., σελ. 303-305.
71. Ibid., σελ. 318.
72. Βλέπε Hirschman, op. cit. και Perroux, op. cit. Ανάλυση της δουλειάς τους βλέπε Higgins, op. cit., σελ. 335-342 και Brookfield, op. cit., σελ. 90-110.
73. Holland, op. cit., σελ. 174-175.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

1. Σχετικά με την ανακατανομή του εισοδήματος στις αναπτυσσόμενες χώρες βλέπε M. S. Ahluwalia, «Income Inequality: Some Dimensions of the Problem», στο M. Chenery et al., *Redistribution with Growth* (Oxford University Press, 1974) σελ. 3-6.
2. Βλέπε M. Lipton. *Why Poor People Stay Poor*. London: Temple Smith, 1977.
3. Chenery, op. cit., σελ. 19-21.
4. Για τις οικονομικές αλλαγές σε διεθνή κλίμακα βλέπε: Nigel Harris (I) et al., *World Crisis* (London: Hutchinson, 1971) σελ. 117-168.
5. Ibid.
6. Για τους όρους του εμπορίου σε διεθνή κλίμακα βλέπε B. Higgins, *Economic Development* (N. York: W. W. Norton, 1968) σελ. 277-289.
7. Ibid.
8. Βλέπε N. Ginsburg, «Natural Resources and Economic Development», Ibid., σελ. 216-218. Επίσης σχετικά με τη συμβολή των πλουτοπαραγωγικών πηγών στο ξεκίνημα της οικονομικής ανάπτυξης διαπεριφερειακά και ενδοπεριφερειακά βλέπε Ε. Παναγιωτάτου, *Εισαγωγή στο Χωροταξικό Σχεδιασμό* (Αθήνα: Εκδόσεις Έδρας Χωροταξίας και Οικιστικής Ανάπτυξης, Ε.Μ.Π. 1982) Κεφάλαιο ΙΙΙ, 1 και 2.
9. Harris I, op. cit., σελ. 117-168.
10. Εκτιμήσεις Colin Clark, *Lloyds Bank Review*, Ιανουάριος 1970.
11. Βλέπε Higgins, op. cit., σελ. 277-289.
12. Ibid.
13. Βλέπε Μ. Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, *Ανάλυση της Ελληνικής Οικονομίας* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1979) σελ. 54-58.
14. Ibid., σελ. 329-331.
15. Ibid., σελ. 390-404.
16. Ibid., σελ. 405-409.
17. Για τη διαμόρφωση πολιτικής εκβιομηχάνισης στις αναπτυσσόμενες χώρες βλέπε H. Brookfield, *Interdependent Development* (London: Methuen 1975) σελ. 139-142.
18. Ibid.
19. Υπολογίζεται ότι το 1965 οι υποανάπτυκτες χώρες ξόδεψαν εγχώριο πλούτο αξίας 2,100 εκ. δολλαρίων για την παραγωγή αυτοκινήτων, των οποίων η αξία στη διεθνή αγορά ήταν 800 εκ. Βλέπε Ibid., σελ. 137 και Harris (I), op. cit., σελ. 137. Αξιολόγηση της πολιτικής αντικατάστασης των εισαγωγών βλέπε Nigel Harris (II), *Human Settlements: A Diagnosis* (United Nations: New York, November, 1975) σελ. 12-15.
20. Βλέπε Brookfield, op. cit., σελ. 139-142.
21. Βλέπε Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, op. cit., σελ. 30-35.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

22. Βλέπε *ibid.*, σελ. 361-365.
23. Για την ξένη βοήθεια στην Ελλάδα βλέπε D. Psilos, «Postwar Economic Problems in Greece» στο *Economic Development Issues: Israel, Taiwan, Thailand* (New York: Praeger for Committee for Economic Development, 1968) σελ. 35-52 και M. Amen, *American Foreign Policy in Greece 1944/49*. Ph. D. thesis, University of Geneva, 1978.
24. Αξιολόγηση της περιφερειακής πολιτικής στη Νότιο Ιταλία βλέπε Harris (II), *op. cit.*, σελ. 31-32.
25. Βλέπε A. Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective* (Cambridge: The Belknap Press, 1966) σελ. 80.
26. Βλέπε A. O. Hirschman, *The Strategy of Economic Development* (New Haven: Yale U. Press, 1978) σελ. 183-187.
27. Βλέπε S. Robock, «Strategies for Regional Economic Development», στο McKee et al., *Regional Economics* (New York: Macmillan, 1970) σελ. 243-258.
28. Βλέπε S. Holland, *Capital versus the Regions*. (London: The Macmillan Press, 1976) σελ. 100-109.
29. *Ibid.*, σελ. 105.
30. Εκτιμήσεις Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, *op. cit.*, σελ. 344-347.
31. Βλέπε *Ibid.*, σελ. 46-54
32. *Ibid.*, σελ. 46-54.
33. *Ibid.*
34. Ανάλυση του θέματος βλέπε Α. Πεπελάση, *Αγροτική Πολιτική και Ανάπτυξη* (Αθήνα: Παπαζήση, 1976) σελ. 105-177.
35. Η υπόθεση αυτή διατυπώνεται από την Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, *op. cit.*, σελ. 46-54
36. Όπως ο ΟΟΣΑ, ο FAO, ο καθηγητής C. Clark, η Τράπεζα της Ελλάδος.
37. Βλέπε ΚΕΠΕ, *Χωροταξική Πολιτική, Πρόγραμμα Αναπτύξεως, 1976-1980* (Αθήνα 1976).
38. Βλέπε ΚΕΠΕ, *Πρόγραμμα Περιφερειακής Αναπτύξεως 1981-1985* (Αθήνα, 1980) σελ. 16-18. Επίσης το κεφάλαιο IV, 9.
39. *Ibid.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

1. Σχετικά με τις εξελίξεις στον ελληνικό χώρο βλέπε ΚΕΠΕ, *Χωροταξική Πολιτική, Πρόγραμμα Αναπτύξεως 1976-1980* (Αθήνα 1976) σελ. 19-24.
2. *Ibid.*, σελ. 26-32.
3. Βλέπε L. S. Stavrianos, *The Balkans Since 1453* (New York: Rinehart, 1958) σελ. 424.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

4. Ibid., σελ. 26-32.
5. Σχετικά με τις θεμελιώδεις επιλογές της αναπτυξιακής πολιτικής βλέπε Χωροταξική Πολιτική, *op. cit.*, σελ. 26-32 και A. Papandreou, *A Strategy for Economic Development* (Athens: Centre for Economic Research, 1962) σελ. 18.
6. Βλέπε Χωροταξική πολιτική, *op. cit.*, σελ. 26-32.
7. Για την ανασκόπηση της μεταπολεμικής ελληνικής εξέλιξης βλέπε D. Psilos, «Postwar Economic Problems in Greece», στο *Economic Development Issues: Greece, Israel, Taiwan, Thailand* (New York: Praeger for Committee for Economic Development, 1968) και Ν. Βερνίκου, *Η Ελλάδα μπροστά στη Δεκαετία του '80* (Αθήνα: Εξάντας, 1975) σελ. 108-114.
8. Για την περίοδο 1953-60 βλέπε N. Mouzelis, *Modern Greece: Facets of Underdevelopment* (London: Macmillan, 1978) σελ. 25-27 και Βερνίκο, *op. cit.*, σελ. 108-114.
9. Βλέπε High Board of Reconstruction, *Memorandum on the Long Term Programme for Greece* (Athens, 1950) Κεφάλαιο 3.
10. Βλέπε Papandreou, *op. cit.*, σελ. 18.
11. Βλέπε Psilos, *op. cit.*, σελ. 10.
12. Για τα διαρθρωτικά προβλήματα που παρουσιάζει η οικονομία βλέπε Βερνίκο, *op. cit.*, σελ. 134-144, Χωροταξική Πολιτική, *op. cit.*, σελ. 19-24 και E. Panayotatos, *The Organisation of the Rural Sector in Greece and Implications of Emerging Patterns of Development* (University of London: Ph. D. thesis, 1979), Κεφάλαιο III.
13. Βλέπε Papandreou, *op. cit.*, σελ. 24.
14. Βλέπε C. Kindleberger, *Economic Development* (New York: McGraw Hill, 1965) σελ. 87-92.
15. Εκτιμήσεις Υπουργείου Συντονισμού (σημερινού Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας). Βλέπε Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος, 1958-1975 (Αθήνα, 1976) σελ. 36. Ο οριακός λόγος κεφαλαίου προς προϊόν είναι εδώ ακαθάριστος (gross). Ο υπολογισμός έχει γίνει βάσει σταθερών τιμών 1970.
16. Σχετικά με την ελληνική εκβιομηχάνιση βλέπε Χωροταξική Πολιτική, *op. cit.*, σελ. 28.
17. Βλέπε K. Tsoukalas, *The Greek Tragedy* (Baltimore: Penguin Books, 1969) σελ. 30.
18. Ανάλυση της δομής της ελληνικής βιομηχανίας βλέπε Β. Νεφελούδη, *Απομυθοποίηση με την Γλώσσα των Αριθμών* (Αθήνα, 1973) σελ. 30-42.
19. A. K. Cairncross, *Factors in Economic Development* (London: Allen and Unwin, 1972) σελ. 43.
20. Βλέπε Mouzelis, *op. cit.*, σελ. 121-125.
21. Για την βιομηχανική πολιτική στην Ελλάδα βλέπε D. Germidis - M. Negreponti-Delivanis, *Industrialisation, Employment and Income Distribution in Greece* (Paris: OECD, 1972) σελ. 192-199.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

22. Βλέπε C. Furtado, Development and Underdevelopment (Berkeley: University California Press, 1971) σελ. 114-140.
23. Βλέπε Βερνίκος, op. cit., σελ. 131-134.
24. Βλέπε Germidis-Delivanis, op. cit. σελ. 174-191.
25. Ibid.
26. Σχετικά με την κατανομή του ελληνικού εισοδήματος βλέπε Δ. Καραγιωργα, Η Κατανομή της Φορολογίας κατά Εισοδηματικές Κατηγορίες στην Ελλάδα. Αθήνα, Ιούνιος 1973.
27. Σχετικά με την οργάνωση της οικονομίας στις περιφέρειες της χώρας βλέπε Panayotatos, op. cit., Κεφάλαιο V.
28. Βλέπε ΚΕΠΕ, Πρόγραμμα Περιφερειακής Αναπτύξεως 1981-1985 (Αθήνα, 1980) σελ. 12-18.
29. Ibid.
30. Ibid. Για την εξέλιξη στα βασικά μεγέθη στις περιφέρειες βλέπε τον πίνακα 8.
31. Ibid.
32. Βλέπε Ι. Δεργκάλην, Περιφερειακές Ανισότητες: Σκοποί της Περιφερειακής Ανάπτυξης. Αθήνα 1978 και Panayotatos, op. cit., Κεφάλαιο VI.
33. Βλέπε πρόγραμμα Περιφερειακής Ανάπτυξης 1981-1985, op. cit., 16-18.
34. Υπολογισμοί βασισμένοι στην απογραφή του '81. Βλέπε επίσης τον πίνακα 8.
35. Περιλαμβάνονται τα πολεοδομικά συγκροτήματα με διοικητικά όρια 1981 και εκείνοι οι Δήμοι που ο πολυπληθέστερος οικισμός τους είχε το 1981 τουλάχιστον 10.000 κατοίκους. Για τον πληθυσμό των αστικών κέντρων 1951, 1961 και 1971 βλέπε Χωροταξική Πολιτική, op. cit., σελ. 243-245.
36. Πρόγραμμα Περιφερειακής Αναπτύξεως 1981-1985, op. cit., σελ. 16-18.
37. Ibid.
38. Ibid. Σύμφωνα με εκτιμήσεις του ΚΕΠΕ η παλιννόστηση για την περίοδο 1971-1981 υπολογίζεται σε 300.000 άτομα.
39. Βλέπε C. L. Papageorgiou, Regional Employment in Greece (Athens, 1973) σελ. 49-63.
40. Ibid.
41. Germidis-Delivanis, op. cit., σελ. 98-99. Πιθανόν να υπάρχει απόκλιση που οφείλεται στο διαφορετικό τρόπο υπολογισμού της αγροτικής απασχόλησης ανα δεκαετία.
42. Ibid.
43. Βλέπε επίσης παρόμοιες υποθέσεις στη μελέτη του Γραφείου Δοξιάδη, Χωροταξικό Σχέδιο και Πρόγραμμα Ελλάδας (Αθήνα, 1980), Βασικά Μεγέθη.
44. Germidis-Delivanis, op. cit., σελ. 99.
45. Εκτιμήσεις ΚΕΠΕ.
46. Βλέπε Germidis-Delivanis, op. cit., σελ. 107.
47. Ibid., σελ. 107-110.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

48. Ibid.
49. Ibid.
50. Στοιχεία ΚΕΠΕ και ΕΣΥΕ. Βλέπε επίσης τον πίνακα 8.
51. Ibid.
52. Βλέπε Β. Φίλια, Προβλήματα Οικονομικού Μετασχηματισμού (Αθήνα, 1964) σελ. 290-291.
53. Βλέπε ανάλυση του θέματος από τον Λ. Βασενχόβεν, «Ανάπτυξη και Σύστημα Οικισμών: Μια Συμβολή στη θεωρία» στα Σύγχρονα Θέματα (Αθήνα, 1979) σελ. 33-42.
54. Βλέπε Πρόγραμμα Περιφερειακής Αναπτύξεως 1981-1985, *op. cit.*, σελ. 18-19.
55. Ibid.
56. Σχετικά με τη διαμόρφωση επιλογών στον αναπτυξιακό σχεδιασμό βλέπε G. Meir, *Leading Issues in Economic Development* (Oxford University Press, 1970), σελ. 333-339.
57. Σχετικά με τα θέματα διαμόρφωσης αναπτυξιακής πολιτικής βλέπε Psilos, *op. cit.*, σελ. 71 και Α. Αγγελόπουλου, «Οδηγίες για μια Νέα Οικονομική Πολιτική», στη Νέα Οικονομία (Αθήνα, Μάρτιος 1965) σελ. 195-197.
58. UNRRA, Committee on the Development of the Productive Resources of Greece, *The Mineral Wealth of Greece* (Athens, 1947) σελ. 210.
59. Report on the FAO Mission for Greece, 1949, σελ. 3.
60. Pepelasis, *op. cit.*, σελ. 225-229.
61. Κριτική της πολιτικής κινήτρων βλέπε στο Πρόγραμμα Περιφερειακής Αναπτύξεως 1981-1982, *op. cit.*, σελ. 39-41. Επίσης ανάλυση της βιομηχανικής πολιτικής από τους Germidis-Delivanis, *op. cit.*, σελ. 192-199.
62. Βλέπε Panayotatos, *op. cit.*, Κεφάλαιο VI.
63. Βλέπε Χωροταξική Πολιτική, *op. cit.*, σελ. 19-25.
64. Σχετικά με το θεσμικό πλαίσιο βλέπε Ibid., σελ. 37.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

1. Σχετικά με τη διαμόρφωση και τον συνδυασμό στόχων σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο βλέπε Ε. Παναγιωτάτου, Εισαγωγή στο Χωροταξικό Σχεδιασμό (Αθήνα: Εκδόσεις Έδρας Χωροταξίας και Οικιστικής Ανάπτυξης, Ε.Μ.Π. 1982) Κεφάλαια I, 2.1 και III, 2.
2. Εθνικό Συμβούλιο Χωροταξίας και Περιβάλλοντος, «Περί Χαράξεως Κατευθυντηρίων Γραμμών της Χωροταξικής Πολιτικής για την Οικιστική Αποκέντρωση», 6 Νοεμβρίου 1979, ΦΕΚ 1021.
3. Ibid.
4. Για τις μεταβλητές, που διαμορφώνουν τα αστικά συστήματα βλέπε J. Friedmann, «The Spatial Organization of Power in the Development of Urban Sys-

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

- tems» στο J. Friedmann and W. Alonso, *Regional Policy* (Cambridge: The MIT Press, 1975) σελ. 266-303.
5. Ibid.
6. Βλέπε Λ. Βασενχόβεν: «Ανάπτυξη και Σύστημα Οικισμών: Μια Συμβολή στη Θεωρία» στα Σύγχρονα Θέματα (Αθήνα, Νοέμβρης 1979) σελ. 33-41.
7. Ibid.
8. Ibid.
9. Βλέπε Friedmann, *op. cit.*, σελ. 266-303.
10. Σχετικά με τη διαμόρφωση πολιτικής κατανομής των δραστηριοτήτων και του πληθυσμού βλέπε W. Alonso (I), «Problems, Purposes and Implicit Policies for a National Strategy of Urbanization», στο J. Friedmann, *op. cit.*, σελ. 636-649.
11. Ibid., σελ. 639-641, 647-649.
12. Δεν εξαντλείται εδώ το θέμα της κατανομής των αστικών κέντρων στο χώρο. Σχετικά βλέπε επίσης: Κ. Γεράρδη (Μ. Παπαδάκη), Ταξινόμηση Ελληνικών Οικισμών: Έρευνα Πολεοδομικών Προτύπων ΕΜΠ, 1977. Δ. Κατοχιανού, Χωροταξική Μελέτη Εθνικού Δικτύου Αστικών Κέντρων. ΚΕΠΕ, 1967. Ν. Κατοχιανού, Εθνικός Χωροταξικός Σχεδιασμός, Πλαίσια Περιφερειακής Αναπτύξεως. ΚΕΠΕ, 1970. Ν. Λουκάκη, Επαναϊεράρχηση του Πλέγματος Οικισμών της Χώρας: Βασικός Στόχος στην Προσπάθεια Περιφερειακής Ανάπτυξης. Τεχνικά Χρονικά, Δεκέμβρης 1977.
13. Για τα θέματα σχετικά με το μέγεθος της πόλης βλέπε W. Alonso (II), «The Economics of Urban size», στο Friedmann *op. cit.*, σελ. 434-450.
14. Ibid., σελ. 434-435.
15. Ibid.
16. Ibid., σελ. 435-437.
17. Ο Alonso διατυπώνει αμφιβολίες για την ύπαρξη κάποιου ιδανικού μεγέθους πόλης. Βλέπε W. Alonso (III), «Urban and Regional Imbalances in Economic Development», στο Friedmann, *op. cit.*, σελ. 622-635.
18. Βλέπε Alonso (II), *op. cit.*, σελ. 439.
19. Βλέπε Alonso (III), *op. cit.*, σελ. 625.
20. Άπογραφές ΕΣΥΕ. Βλέπε επίσης τον πίνακα 10, Κεφάλαιο IV.
21. Βλέπε Δ. Κατοχιανού, Πρόγραμμα Περιφερειακής Διαρθρώσεως του Δικτύου Αστικών Κέντρων, Πρόγραμμα Περιφερειακής Αναπτύξεως 1981-1982, Πρώτο Σχέδιο. Τα κύρια θέματα που εξετάζονται αναφέρεται με παραλλαγές από το ΚΕΠΕ, Χωροταξική Πολιτική, Πρόγραμμα Αναπτύξεως 1976-1980 (Αθήνα, 1976) σελ. 118-156.
22. Για τα θέματα σχετικά με την κατεύθυνση του πληθυσμού στις αστικές περιοχές σε ανταπόκριση της ζήτησης για εργασία βλέπε R. Vernon, *Metropolis* 1985 (Cambridge: Harvard University Press, 1960) σελ. 3.
23. Βλέπε Χωροταξική Πολιτική, *op. cit.*, σελ. 34.
24. Εκτιμήσεις βασισμένες στη μελέτη του Γραφείου Δοξιάδη, Χωροταξικό Σχέδιο και Πρόγραμμα Ελλάδας, Αθήνα, 1980.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

25. Η άποψη ότι οι πόλοι ανάπτυξης δε συντελούν στην εξισορρόπηση των ενδο-περιφερειακών ανισοτήτων εκφράζεται από τον Alonso III, *op. cit.*, σελ. 623.
26. Για τη διαμόρφωση κατευθύνσεων πολιτικής αστικής και περιφερειακής ανάπτυξης βλέπε J. Friedmann and F. Sullivan, «Labor Absorption in the Urban Economy» στο Friedmann, *op. cit.*, σελ. 472-501.
27. Για τους σκοπούς της περιφερειακής ανάπτυξης βλέπε Ιγκορ Δεργκάλιν, Σκοποί Περιφερειακής Πολιτικής, Αθήνα, 1979.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI

1. Βλέπε L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453* (New York Rinehart, 1958) σελ. 424 και N. Mouzelis, *Modern Greece: Facets of Underdevelopment* (London: Macmillan, 1978) σελ. 14-22.
2. *Ibid.*
3. Βλέπε Κ. Βεργόπουλου, *Το Αγροτικό Ζήτημα*. Αθήνα, 1975. Επίσης σχετική ανάλυση από τον Stavrianos *op. cit.*
4. Βλέπε Μ. Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, *Ανάλυση της Ελληνικής Οικονομίας* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1979) σελ. 326-347.
5. Για τις αλληλοεξαρτήσεις αγροτικού και βιομηχανικού τομέα βλέπε E. Panayotatos, *The Organization of the Rural Sector in Greece and Implications of Emerging Patterns of Development*. University of London: Ph.D. thesis, 1979.
6. Και το ΚΕΠΕ υποστηρίζει την άποψη ότι η βιομηχανία θεωρείται σαν ο ηγετικός τομέας της αναπτυξιακής διαδικασίας στον ελληνικό χώρο. Βλέπε ΚΕΠΕ, *Χωροταξική Πολιτική, Πρόγραμμα Αναπτύξεως 1976-1980* (Αθήνα, 1976) σελ. 41.
7. Βλέπε Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, *op. cit.*, σελ. 464-467.
8. Βλέπε τους στόχους όπως διαμορφώνονται στο *Χωροταξική Πολιτική*, *op. cit.*, σελ. 38-77.
9. Βλέπε *Χωροταξική Πολιτική*, *op. cit.*, σελ. 41.
10. *Ibid.*, σελ. 38-47.
11. ΤΕΕ, *Τα προβλήματα της Αθήνας και τα Αιτιά τους*. Αθήνα, Ιούνιος 1979.
12. Βλέπε Σ. Βαγιανού, *Σκοποί του Χωροταξικού Προγραμματισμού*. Αθήνα, 1977.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Αγγελόπουλος, Α. 138
- Αγροτικός τομέας. Επίσης πρωτογενής τομέας
και ανάπτυξη της περιφέρειας 3-9
και συγκρότηση της αναπτυξιακής διαδικασίας 27-36
ως παράγοντας ανάπτυξης σε διεθνές και εθνικό επίπεδο 39-58
και επιλογές της αναπτυξιακής πολιτικής 89-92, 115-119
- Αθήνα. Επίσης πρωτεύουσα 54, 62, 74, 77, 79, 80, 86, 87, 97, 98, 99, 100, 101, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 120, 123
- Αναπτυγμένες - υποανάπτυκτες οικονομίες, περιφέρειες, χώρες
χαρακτηριστικά 3-9
ως απόρροια της «ασύμμετρης» διαδικασίας ανάπτυξης 16-35
των διεθνών αλληλοεξαρτήσεων 39-48
των ενδοκρατικών παραγόντων 49-55
- Αναπτυξιακή διαδικασία
προϋποθέσεις συγκρότησης 27-35
- Αναπτυξιακή πολιτική
επιλογή ηγετικού τομέα 30-35
επιλογές 89-92
και περιφερειακή ανάπτυξη 97-104
και διαρθρωτικά προβλήματα 115-119
πολιτική εισαγωγών-εξαγωγών 46-48
πολιτική «συγκεντρωμένης αποκέντρωσης» 97, 110
- Αναπτυξιακό πρότυπο, υπόδειγμα 3, 29, 58, 106. Βλέπε επίσης μοντέλα
- Αναπτυσσόμενες οικονομίες, περιφέρειες, χώρες, 4, 8, 9, 24, 25, 29, 31, 40, 41, 42, 43, 47, 52, 57, 103, 123
- Ανεργία 33, 62, 64, 85, 87
- Ανισότητες. Επίσης ανισομέρειες, ασυμμετρίες
ως θεωρητικό πρόβλημα 16-35
στό διεθνή χώρο 39-48
στον εθνικό χώρο 49-55
περιφερειακές 71-78
και αναπτυξιακή πολιτική 115-119
- Απασχόληση 78-88
κατανομή κατά τομέα 84-86
χωροθέτηση 86-88
- Απο-ισορρόπηση της οικονομίας 16-19, 30-35
- Αραβαντινός, Α. 129
- Αριστοτέλης 102
- Αστικά κέντρα 18, 78, 118, 123
και η ανάπτυξη της περιφέρειας 97-101
και αναπτυξιακή πολιτική 102-104
και προοπτικές ανάπτυξης στον ελληνικό χώρο 105-112
- Ασύμμετρη ανάπτυξη
θεωρίες 16-35
- Ahluwalia, M.S. 39, 134
- Alonso, W. 100, 102, 103, 139, 140
- Amin, S. 22, 132
- Βαγιανός, Σ. 140
- Βασενχόβεν, Α. 100, 131, 138, 139
- Βερνίκος, Ν. 69, 136, 137
- Βιομηχανικός τομέας. Επίσης δευτερογενής τομέας, βιομηχανία
και ανάπτυξη των περιφερειών 3-9
και συγκρότηση της αναπτυξιακής διαδικασίας 27-36
ως παράγοντας ανάπτυξης σε διεθνές και εθνικό επίπεδο 39-58
και διαρθρωτικές αλλαγές στον ελληνικό χώρο 66-94
και περιφερειακή ανάπτυξη 105-112
και αναπτυξιακή πολιτική 89-92, 115-119, 120-126
- Boeke, J.H. 27, 28, 133
- Boudeville, J. R. 131
- Brookfield, H. 16, 129, 130, 131, 132, 133, 134

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Γεράρδη, Κ. 139
 Γερμίδης, Δ. 70, 71, 84, 85, 86, 137, 138
 Cairncross, A.K. 68, 136
 Carney J. 131, 134
 Chenery, M. 40, 134
 Christaller, W. 14, 130
 Clark, C. 134
- Δελιβάνη - Νεγρεπόντη, Μ. 44, 45, 52, 53, 70, 71, 84, 85, 86, 134, 135, 136, 137, 138, 140
 Δεργκάλιν, Ι. 129, 137, 140
 Διαθρωτικές αλλαγές, μεταβολές 5, 34, 68
 Διασταλτικά αποτελέσματα 19, 20, 21, 35, 119. Βλέπε επίσης εξαπλωτικά αποτελέσματα 19, 21, 35, 108 και πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα 18, 24, 50, 91, 116, 122
 Διάχυση της οικονομικής ανάπτυξης, διεύρυνσης
 διατομεακή, διαπεριφερειακή 17, 18, 19, 21, 23, 34, 57, 97, 101, 121, 124
 Διεθνείς ανταλλαγές
 εξέλιξη 39-46
 Διεύρυνση οικονομική
 και ανάπτυξη της περιφέρειας 3-9, 30-35
 και τάσεις ανισότητας στο διεθνή χώρο 39-48
 και τάσεις ανισότητας στον εθνικό χώρο 49-55
 ως αναπτυξιακή επιλογή 89-92, 115-119
 Δυαδική οικονομία 22, 27, 28, 34
 Δυαδισμός, τεχνολογικός, περιφερειακός, κοινωνικός 6, 7, 21, 27, 28
 Δοξιάδη 137
- Dickinson, E. & R. 130
- Εγχώριο προϊόν και εισόδημα
 κατανομή 70-78
 σχηματισμός 66-69
 Εκβιομηχάνιση 3, 7, 13, 30, 31, 32, 34, 40, 46, 47, 49, 56, 68, 85, 87, 90, 91, 104, 115
 Εκσυγχρονισμός 27, 29, 48, 57, 118
- Έντασης κεφαλαίου, εργασίας
 επιχείρηση, μονάδες, τεχνολογία, τεχνικές 6, 9, 28, 29, 48, 52
 Επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου 66-69
 Εργατικό δυναμικό
 μετακίνηση από τον πρωτογενή στο δευτερογενή τομέα 4, 5, 32, 33, 43, 50, 51, 54, 84, 85, 87, 90, 106, 116, 117, 123
- Emmanuel, A. 22, 132
- FAO 90, 135, 138
 Fei, J. G. 32, 34, 133
 Frank, A. G. 22, 132
 Friedmann, J. 98, 100, 131, 138, 139, 140
 Furnivall, S. J. 133
 Furtado, G. 6, 22, 69, 129, 132, 137
- Gerschenkron, A. 29, 49, 133, 135
 Ginsburg, N. 134
 Glasson, J. 14, 130
- Ζολώτας, Ξ. 5, 129
- Harris, N. 49, 129, 130, 132, 133, 134
 Higgins, B. 4, 28, 33, 43, 129, 130, 132, 133, 134
 Hirschman, A.O. 18, 23, 24, 27, 30, 34, 35, 50, 51, 131, 132, 134
 Hobson, J. A. 16, 131
 Holland, S. 13, 14, 25, 35, 130, 131, 132, 133, 135
- Ισοζύγιο πληρωμών
 και αναπτυσσόμενες οικονομίες 39-55
 «Ισορροπία» στο χώρο
 θεωρίες 13-15
- Isard, W. 130
- Κανελλόπουλος, Α. 20, 36, 131, 132

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Καράγιωργας, Δ. 71, 137
Καταμερισμός εργασίας 23, 24
 χωρικός 23, 25
Κατοχιανός, Ν. 139
Κατοχιανού, Δ. 106, 108, 139
ΚΕΠΕ 74, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 87, 90,
 99, 105, 108, 109, 135, 137, 138, 139, 140
Κρατική πολιτική. Βλέπε αναπτυξιακή πολι-
 τική
Kindleberger, G. 136
Λουκάκης, Π. 139
Lasuén, J.R. 17, 131
Lewis, W.A. 32, 34, 133
Lipton, M. 39, 133
Lösch, A. 130
Luxemburg, R. 16, 131
Μάρξ, 13, 22
Μαρξιστική θεωρία, ανάλυση 16, 22
Μετανάστευση 70, 80, 84, 91, 116, 118
Μετασχηματισμός, οικονομικός, κοινωνικός,
 ιστορικός, 5, 6, 21, 22, 27, 28, 29, 30, 36,
 56, 84, 98, 115, 116.
Μοντέλα οικονομικής διεύρυνσης
 και η ανάπτυξη της περιφέρειας 31-35
«Μοντέρνος» τομέας 4, 28. Βλέπε επίσης
 «σύγχρονος» τομέας και αναπτυγμένος
 τομέας
Μουζέλης, Ν. 62, 136, 140
Mackinder, H. J. 130
Mandel, E. 22, 132
Massey, D. 23, 24, 130, 132, 133
McKee, D.L. 131, 135
McLoughlin, J.B. 14, 130
Meir, G. 3, 129, 138
Moore, W. 29, 133
Morrill, R. 130
Myint, H. 28, 133
Myrdal, G. 7, 16, 19, 20, 24, 25, 51, 129,
 132, 133
Νεο-Μαρξιστική προσέγγιση 22
Νεφελούδης, Β. 136
Nurske, R. 32, 133
Οικονομίες κλίμακας, εσωτερικές, εξωτερικές
 18, 19, 25, 31, 36, 61, 98
Παναγιωτάτου, Ε. 129, 130, 132, 133, 134,
 136, 137, 138, 140
Παπαγεωργίου, Γ. 84, 137
Παπαδάκης, Μ. 139
Παπανδρέου, Α. 64, 136
Παραγωγικότητα
 κεφαλαίου 66-69
 εργασίας 86
«Παράδοση» 27
«Παραδοσιακός» τομέας 6, 28
Πεπελάσης, Α. 91, 135
Περιφερειοποίηση 23
Πετρίδης, Ι. 129
Πόλος ανάπτυξης. Επίσης πόλος έλξης 18,
 25, 98, 101, 122, 123. Βλέπε και αστικά
 κέντρα
Προγραμματισμός 13, 14, 26, 42, 50, 89, 90,
 104, 122. Βλέπε επίσης σχεδιασμός
Perroux, F. 16, 17, 18, 24, 25, 27, 30, 34
Ranis, G. 32, 34, 133
Robock, S. 135
Rostow, W.W. 20, 132
«Σύγχρονος τομέας» 8. Επίσης αναπτυγμένος
 τομέας 28, 118
Συσταλτικά αποτελέσματα 19, 35, 51, 119
Σχεδιασμός, αναπτυξιακός-χωροταξικός
 αναζητήσεις του 120-126
Schumpeter, J.A. 16, 17, 131
Stavrianos, L.S. 135, 140
Sullivan, F. 140

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

TEE 140

Τριτογενής τομέας. Επίσης υπηρεσίες 4, 5,
45, 52, 54, 63, 64, 67, 70, 71, 72, 73, 74,
75, 77, 85, 86, 87, 106, 107, 108, 110, 116,
123

Τσουκαλάς, Κ. 68, 136

Weber, A. 130

Φίλιας, Β. 87, 138

Χώρος, οικονομικός, γεωγραφικός, αστικός
16, 17, 100, 102

UNRRA 90, 138

Vernon, R. 139

Ψηλός, Δ. 90, 135, 136, 138.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΘΕΜΑΤΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ
ΤΗΣ ΕΛΙΖΑΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΤΟΥ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΜΕΤΣΟΒΙΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ
ΤΟΝ ΙΟΥΛΙΟ ΤΟΥ 1983
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΕΠΤΑΛΟΦΟΣ